



## સત્યાગ્રહીમાં ભૂલાં પડેલાં

ટૉલરેંસીયે કેવળ લોકાના મનોરંજનને  
અર્થે વાર્તાઓ ને નવલકથાઓ લખવાનું  
છોડી સલની શોધ ને તેના પ્રચારને

કહી શકાય. કલા માણસને રસ આપ-  
વાની સાથે તેની આત્મોન્નતિમાં કેવો  
ફાળો આપી શકે એનાં આ સરસ  
ઉદાહરણ છે.

કે. રા. અઢી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ ગુજરાતી કોપીનકલ્પ વિભાગ ]

અભિક્રમિક ૨૫૧૯૮ કિલ્લ ૨-૮-૦

પ્રથનામ ૮૧ જીવલ ૬૪૧

વર્ગિક ૩૩૩૩૩

# એ નવલકથા

[ 'જીવનવન' તથા 'શેઠ અને ચાકર' ]

[લીઓ ટોલસ્ટોયની Ivan Ilych તથા Master and Man નામની એ નવલકથાઓનો અનુવાદ]

અનુવાદક

અંદ્રશંકર બ્રાહ્મશંકર શુક્લ

[ પુણ્યશ્લોક ગાંધીજી, ગાંધીજી સાથે અઠવાલિયું, ગાંધીજીને જગવંદના, ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગ, ગાંધીજીની યુરોપયાત્રા, તથા સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનના હિંદુ ધર્મ, વેદની વિચારધારા, ધર્મોત્તું મિલન, મહાભારત, ગીતાદર્શન, વગેરે ગ્રંથોના અનુવાદક ]



---

વેરા એન્ડ કંપની પબ્લિશર્સ લિમિટેડ

---



એન. એમ. ઠક્કર એન્ડ કંપની

પબ્લિશર્સ એન્ડ બુકસેલર્સ  
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.



શ્રી. ચંદ્રશેખર શુક્લના ઇતર પુસ્તકો  
સીતાહરણ (પાંચમી આવૃત્તિ,  
પિરામીડની છાયામાં



અનુવાદો

- ચીનનો અવાજ—લોવેઝ ડિકિન્સન (ખીજી આવૃત્તિ)  
 ધર્મસંસ્થાપન—ગાંધીજી  
 રચનાત્મક કાર્યક્રમ—ગાંધીજી  
 રચનાત્મક કાર્યક્રમ—રાજેન્દ્રપ્રસાદ  
 હિંદુ જીવનદર્શન—રાધાકૃષ્ણન  
 મહાત્મા ગાંધી—રાધાકૃષ્ણન  
 અહિંસાની તાલીમ—ગ્રેગ  
 ગાંધીજીને જગવંદના—રાધાકૃષ્ણન (ખીજી આવૃત્તિ)  
 ધર્મોત્તુ મિલન—રાધાકૃષ્ણન  
 ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગ—મીલી પોલાક  
 પુણ્યપ્રલોક ગાંધીજી (લેખસંગ્રહ)  
 ગાંધીજી સાથે અડવાડિયું—લુઇ શીશર  
 હિંદુ ધર્મ—રાધાકૃષ્ણન  
 વેદની વિચારધારા—રાધાકૃષ્ણન  
 યુવાનોની સંસ્કારસાધના—રાધાકૃષ્ણન  
 ચૂપ નહીં રહેવાય—ટોલસ્ટોય  
 ગાંધીજીની યુરોપયાત્રા—મ્યુરીએલ લેસ્ટર  
 ગાંધીવાદી આર્થિક યોજના—આચાર્ય અગ્રવાલ

## પ્રસ્તાવના

ટોલસ્ટોયે ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં 'એના કૅરેનીના' નામની નવલકથા પૂરી કર્યા પછી, એ જ્ઞાતનું સાહિત્ય ન લખવાનો સંકલ્પ કર્યો, તે ધર્મગ્રન્થોના ઊંડા અભ્યાસ તથા આત્મપરીક્ષણ તરફ વળ્યા. આ પરિવર્તનથી એમના જીવનની ઉત્તરાવસ્થા શરૂ થઈ ગણાય. તે પછી પણ તેમણે 'એ કન્ફેશન' જેવો આત્મકથારૂપ ગ્રન્થ લખ્યો. એ નાનો છે, છતાં કલા અને આત્મકથનની દૃષ્ટિએ જગતનાં સર્વશ્રેષ્ઠ આત્મવૃત્તોની હારમાં મૂકી શકાય એવો છે, એમ પ્રસિદ્ધ ટીકાકારોનું માનવું છે. એમના ચરિત્રલેખક એલ્મર મોડ લખે છે કે "ટોલસ્ટોયે આ સિવાય ખીજું એકેય પુસ્તક ન લખ્યું હોત, તોયે તેમનું નામ મહાન લેખક તરીકે, સ્પષ્ટ વિચારક તરીકે, અને એ છેડા વચ્ચેનો મધ્યમમાર્ગ ખતાવી માનવજાતિની કીમતી સેવા કરનાર તરીકે, કાયમ રહી જાત."૧ 'ત્યારે કરીશું શું ?' એ ગ્રન્થ પણ આ જ કાળમાં લખાયો.

આ આત્મમંથન દરમ્યાન તેમને જે સત્યો જાહેલાં તે વાર્તા-સાહિત્ય દ્વારા લોકો સુધી પહોંચાડવાનો આરંભ તેમણે કર્યો, તેને પરિણામે લખાયેલી—સાવ નાની વાર્તાઓને બાદ કરતાં—પહેલી સમર્થ કલાકૃતિ તે 'જીવનવન' ('ધી ડેથ ઓફ ઇવાન ઇલીચ') હતી. માણસને જીવનમાં ગમે તેટલા પૈસા મળે કે ગમે તેટલી સુખસંગવડો મળે તોપણ, એ જીવન જે પરાઈ ન

૧. 'ધી લાઈફ ઓફ ટોલસ્ટોય', વો. ૧, પૃ ૪૧૨.

વપરાયું હોય તો તે નિરર્થક છે, એળે ગયું છે, એટલું જ નહીં પણ ભયંકર છે, એ ઇવાન ઇલીચની જીવનકથા દ્વારા તેમણે બતાવ્યું છે. તેઓ કહે છે: “જે માણસ પોતાને ખાતર ને પોતાની વિષયવાસનાઓને સંતોષવા સારુ જીવે છે તેની સ્ત્રી ગમે તેટલી રૂપવતી હોય ને તેને ગમે તેટલી કીર્તિ ને સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય તોપણ તે સુખી થઈ શકે નહીં.”<sup>૨</sup> એ જ વસ્તુ વર્ણવતાં મોડ કહે છે: “આ પુસ્તકોમાં તેઓ એવા નિર્ણય પર આવ્યા કે પોતાના જ સ્વાર્થને ખાતર જીવન ગાળનાર કોઈ પણ સમજી માણસને માટે એ જીવન દુઃખમય નીવડ્યા વિના ન રહે. એમાંથી છૂટવાનો એકમાત્ર રસ્તો એ છે કે માણસે પોતાનું જીવન પરમાત્માના જીવનમાં—આપણાં વ્યક્તિગત જીવનનો અન્ત આવશે ત્યારે પણ ટકી રહેનાર, અને આપણને આપણી બહારથી મળનાર, બુદ્ધિના પ્રકાશમાં—ભેળવી દેવું. ધરતી પર હાલ તુરત સ્વર્ગરાજ્ય સ્થાપવાના પ્રયત્નમાં પરમાત્મા સાથે ભળીને કામ કરનાર માણસને માટે જીવન એ આશીર્વાદરૂપ છે. પોતાનો જ સ્વાર્થ સાધવા મથનારને માટે જીવન એ દુર્ભાગ્યરૂપ છે, કેમકે મૃત્યુ એ પ્રયત્નને હંકાર્યા વિના રહેતું નથી.”<sup>૩</sup> પ્રસ્તુત કથાનો નાયક ઇવાન આના ઉદાહરણરૂપ છે. તેથી તેનું જીવન, સુખ માટેની સર્વ સાધનસામગ્રી તેની પાસે મોજૂદ હોવા છતાં, દુઃખ અને વિષાદથી ભરેલું છે; ને તેથી જ એને માટે ‘જીવનવન’ એ નામ સાર્થક રૂરે છે. કૌટુંબિક જીવનમાં પણ પતિ અને પત્ની જ્યારે પોતપોતાના વ્યક્તિગત સુખની જ ઝંખના કરે છે ત્યારે ગૃહજીવન કેવું કલેશમય બની જાય છે એનો પણ ચિતાર આમાં આપેલો છે. મૃત્યુ જ એ વેદનાનો અન્ત લાવે છે. પણ મૃત્યુને ટોલસ્ટોયે ભીપણુ નથી આલેખ્યું. પ્રેક્ષકોને જ્યારે જીવનનો ખેલ ખસાસ થતો દેખાય છે ત્યારે મરતો માણસ મૃત્યુને જ મરી જતું

૨. ‘સૂપ નહીં રહેવાય,’ પૃ. ૮૮

૩. ‘એ કન્વેશન’ની પ્રસ્તાવના, પૃ ૬.

જીએ છે, 'મૃત્યુ મરી ગયું' રે લોલ,' એમ લલકારે છે, ને આ જીવન કરતાં વિશાળ અને અધિક તેજસ્વી એવા નવજીવનમાં પ્રવેશ કરે છે.

જીવનન્યોતિપૂર રસાણું જગોજગ વ્યાપિયું રે લોલ,  
અમરપણું પ્રગટ્યું પછી તત્ક્ષણ મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ.

(સ્મરણસંહિતા)

કથાના આ કરુણ છતાં પ્રેરક એવા અન્તની સાથે વાચક પણ દુઃખ અને કલેશથી ભરેલા આ લોકની પાર જઈ ક્ષણભર એ અદ્વાઈ જીવનસાગરની ઝાંખી કરી શકે છે.

'શેઠ અને ચાકર' (માસ્ટર એન્ડ મેન) એ પહેલેથી છેલ્લે સુધી અત્યંત રસિક એવી સાહસકથા છે. અરફના તોફાનમાં સપડાયેલા શેઠ અને ચાકરનો ચિતાર લેખકે આખેહૂબ ખડો કર્યો છે. નાનાં બાળકો તેમજ મોટાં સરખા રસથી વાંચી શકે એવી આ વાર્તા છે. ગમે તેટલા સ્વાર્થી માણસને પણ અન્તકાળે સદ્બુદ્ધિ સ્વએ ત્યારે તે પોતાનું મોત કેવું સુધારી લે છે, એનું જે દૃષ્ટાન્ત એમાં આલેખ્યું છે તે વાંચનારના સ્મરણપટ પરથી કદી ભૂંસાય એવું નથી. એમાં પણ વાસીલીને મૃત્યુ ભીષણ ને અકારું નથી લાગતું, પણ આવકારપાત્ર લાગે છે ને તેની ભેટ કરતાં એને પરમ આનંદ ઊપજે છે. ટોલસ્ટોયે પૂર્વાવસ્થામાં, પોતાને ખરેખર થયેલા અનુભવ પરથી, 'અરફનું તોફાન' નામની એક આ જ જાતની વાર્તા લખેલી. તેમાં તે ભૂલા પડેલા મુસાફરો આખી રાત રવડી પહો કાટચે મુકામે પહોંચી જાય છે. એને જ મળતો બીજો પ્રસંગ આલેખી તેમણે જગતના સાહિત્યમાં કાયમ ટકે એવી એક અમર કલાકૃતિ સરજવી; અને તેમાં વાસ્તવદર્શન તથા આદર્શનિષ્ઠા એનો સુલભ સંયોગ સાધી બતાવ્યો. કલા પણ માણસની આત્મોન્નતિમાં કેવો મોટો ફાળો આપી શકે છે એનાં આ બે સરસ દૃષ્ટાન્તો છે.

# અનુક્રમણિકા

પૃષ્ઠ

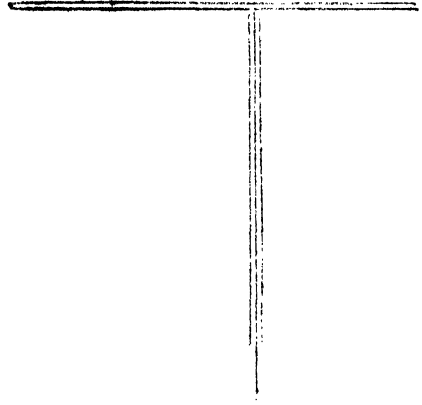
જીવનવન

૧

શેઠ અને ચાકર

૯૧

ਐ ਨਵਲਕਥਾ



# ★ જીવનવન ★

૧

અદાલતના મોટા મકાનમાં મેલવિન્સ્કીનો મુકદ્દમા ચાલતો હતો. વચલી છુટ્ટીની વેળા હતી. ન્યાયાધીશો ને સરકારી વકીલ ધવાન શેબેકના ખાનગી ઓરડામાં ભેગા થઈને બેઠા હતા. ત્યાં ફ્રાન્સ-વસ્કીના પ્રસિદ્ધ મુકદ્દમાની વાત નીકળી. ફેડોર વાસીલીએવીચ સહેજ જુસ્સાથી કહેવા લાગ્યો: 'એ કેસ આપણી હકમતમાં નથી.' ધવાન ઇગોરોવીચે એથી ગિલટો મત દર્શાવ્યો. પીટર ધવાનોવીચ ચર્ચામાં શરૂઆતથી સામેલ થયેલો નહીં, એટલે તેણે એમાં કશો ભાગ ન લીધો, ને તરતમાં જ આવેલું 'ગેઝેટ' વાંચવું ચાલુ રાખ્યું. 'ગ્રહસ્થો !' તે એકાએક બોલી ગિલ્ચો, 'ધવાન ઇલીચ ગુજરી ગયા, જાણ્યું ?'

'શી વાત કરો છો ? હોય નહીં !'

'લો આ રહ્યું. તમે પોતે વાંચી જુઓ,' કહી પીટરે સંચા પરથી તાબે જ ગિતરેલો છાપાનો અંક ફેડોરના હાથમાં મૂક્યો. કાળી લીટીવાળા ચોકઠાની અંદર આ શબ્દો છાપેલા હતા: 'પ્રાસ્કોવિયા ગોલોવીનાને સગાંસંબંધી તથા મિત્રોને તેના પ્રિય પતિ ધવાન ઇલીચ ગોલોવીન, જે ન્યાયની અદાલતના ન્યાયાધીશ હતા, તેમના ૧૮૮૨ ના ફેબ્રુઆરીની ૪ થી તારીખે થયેલા સ્વર્ગવાસની ખબર

આપતાં થઈ' દુઃખ થાય છે. પાયદસ્તની ક્રિયા શુક્રવારે અપોરે એક વાગે થશે.'

ધવાન ધક્કીય આહીં બેગા થયેલા ગૃહસ્થોનો સાથી હતો, ને તેણે સહુનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો. કેટલાંક અઠવાડિયાં થયાં તે માંદગીને ભાંગાને હતો, ને રોગ અસાધ્ય છે એવી લોકવાયકા હતી. અદાલતમાં એની જગા હજી પૂરવામાં આવી નહોતી. પણ એવી અટકળો થયેલી ખરી કે ધવાન મરી જાય તો એની જગા અંલેક્ષીવને મળે, ને અંલેક્ષીએવની જગા પર વીનીકાવ કે શ્ટાએલ એમાંથી એક જણ આવે. એટલે ધવાનના મૃત્યુની ખબર સાંભળતાં વંત એ ખાનગી આરડામાં બેઠેલા દરેક જણને સૌથી પહેલો વિચાર એ જ આવ્યો કે એને લીધે કંઈ કંઈ નવી નિમણૂંકા થશે, ને પોતામાંથી કે પોતાના ઓળખીતાઓમાંથી કોની કોની બદલી થશે ને કોના કોના પગાર વધશે.

કેડોર વાસીલીને વિચાર આવ્યો: 'મને શ્ટાએલની કે વીનીકાવની જગા જરૂર મળવાની. એનું વચન મને ક્યારનું મળ્યું છે. એ જગા મળે તો વરસે આઠસો રૂબલનો પગાર વધે. ભથ્થું જીતું.'

પીટર ધવાનોવ વિચાર કરવા લાગ્યો: 'હવે મારે મારા સાળાની કાનુગામાંથી બદલી કરાવવાને અરજી કરવી જોઈએ. મારી ઐરી બહુ રાજી થશે. એનાં સગાં માટે હું કશું કરતો નથી એમ એ પક્ષી નહીં કહી શકે.'

'મને તો લાગતું જ હતું કે એ પથારીમાંથી ફરી બેઠા નહીં થાય,' પીટરે મોટેથી કહ્યું. 'બહુ ખોટું થયું.'

'પણ એમને ખરેખર દરદ શું હતું તે ?'

'ડાકટરો કહી શકતા નહોતા. કહી તો શકતા હતા, પણ દરેક જણ જીતું જીતું દરદ ખતાવતો હતો. ધવાનને હું બેદલો બેવા ગયો



ત્યારે તો મને લાગેલું કે તથિયત સુધરતી જાય છે.’

‘હું તો રજા પછી એમને જોવા ગયો જ નહોતો. જાઉં જાઉં કરતાં રહી ગયું.’

‘કંઈ મિલકત બિલકત મૂકી છે ખરી?’

‘મને લાગે છે ઐરીની થોડીક મિલકત હતી, પણ તે નહીં જેવી.’

‘આપણે આઈને મળવા જવું પડશે. પણ એ લોકો ઘણાં જ દુર રહે છે.’

‘તમારા ધરથી દુર, એમ કહોને. તમારા ધરથી તો અધું જ દુર પહે છે.’

‘લો જુઓ, હું નદીને સામે પાર રહું છું એ ભાઈસાહેબથી સહન જ થતું નથી,’ પીટર ધવાનોવે શેએકની સામે મોં મલકાવીને કહ્યું. શહેરના જુદા જુદા ભાગ વચ્ચેનાં અંતરની વાત કરતી કરતી જ મંડળી અદાલતમાં પાછી ફરી.

ધવાનના મૃત્યુથી ડાની બદલી થશે ને ડાના પગાર વધશે એની અટકળો ચાલી. તે ઉપરાંત, એક નજીકનો ઓળખીતો મરી ગયાની ખબર સાંભળનાર દરેક જણના મનમાં હંમેશાં થાય છે— એમ—એવી જ લાગણી થઈ કે ‘મરી તો ધવાન ગયો છે, હું નથી મરી ગયો.’ એ વિચાર આવતાં દરેક જણને મનમાં ટાટક વળી, ને દરેક જણે ‘હાશ’ કરીને સાસ હેઠો મૂક્યો.

દરેક જણને થયું, ‘એ મરી ગયો, પણ હું તો જીવતો છું ને!’ પણ ધવાનના ઓળખીતામાંથી જેમની સાથે તેને નિકટનો સંબંધ હતો, જેઓ તેના મિત્રો કહેવાતા, તેમને તો એક બીજો વિચાર એ પણ આવ્યો કે ‘અમારે હવે પાયદસ્તની ક્રિયામાં હાજરી આપવી પડશે, ને એની વિધવા પાસે ખરખરો કરવા જવું પડશે. જતાં કંટાળો તો બહુ આવશે, પણ શું કરીએ? એટલો વિવેક ક્યાં વિના છૂટકા છે?’

ફેડોર વાસીલી અને પીટર ધવાનોવને એની સાથે વધારેમાં વધારે ઓળખાણ હતી. પીટર કાયદાના અભ્યાસમાં ધવાનની સાથે હતો, ને પોતે ધવાનનો ઋણી છે એમ માનતો.

સાંજે જમવા ટાણે તેણે પત્નીને ધવાન ઇલીયના મૃત્યુની વાત વાત કરી. 'તારા ભાઈની બહલી હવે કદાચ આ નિઃસ્વામાં કરાવી શકાશે,' એમ પણ કહ્યું. જમ્યા પછી વામકુદ્દી કરવાની રોજની ટેવ હતી, છતાં આજે આહું પાસું ન કરતાં તેણે સાંજનો પોશાક પહેર્યો, ને ગાડી ધવાનને ઘેર લેવડાવી.

ઘરને દરવાજે એક ખાનગી ને બે ભાડાની ગાડી ઊભી હતી. ભોંયતળિયાના દીવાનખાનામાં ધડિયાળવાળા ટેબલની પાસે બીંતને અટ્ટેલીને એક કદનું ઢાંકણું રાખેલું હતું. તેના પર સોનેરી કપડું ઢાંકણું હતું, ઉપર સોનેરી દોરી ને કૂમતાંના શણગાર સજ્યા હતા, ને દોરી ને કૂમતાં બંનેને ધાતુ સાફ કરવાની ભૂટી ઘસીને ચકચકતાં કર્યાં હતાં. કાળાં કપડાં પહેરીને આવેલી બે સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વાંટીના ડગલા ઉતારતી હતી. એક ધવાનની બહેન હતી તેને તો પીટરે ઓળખી, પણ બીજીને તે ઓળખી ન શક્યો. એનો અદાકતનો સાથી સ્વાર્ટઝ દાદરા પરથી ઊતરતો હતો, પણ પીટરને પ્રવેશ કરતો નેહ થંભી ગયો, ને તેણે પીટર સામે નેહ આંખ મચકારી. એની પાછળ એમ કહેવાનો આશય હતો કે 'ધવાન ઇલીયે બધા ગોટાળા વાળી મૂક્યો છે—તમારા મારા જેવું નથી.'

સ્વાર્ટઝના મોઢા પર થોભિયા હતા. એની કાયા પાતળી હતી ને ઉપર સાંજે પહેરવાનાં કપડાં ચડાવ્યાં હતાં. એના મોઢા પર હંમેશની પેઠે જે ગૌરવ અને ગાંભીર્યની છાયા હતી તેનો એના રમતિયાળ સ્વભાવ સાથે મેળ બેસતો નહોતો, ને આ વાતાવરણમાં તો એ ગાંભીર્ય વિશેષ ધ્યાન ખેંચતું હતું. અથવા સંભવ છે પીટરની આંખને એવો ભાર થયો હોય.

પીટરે બાઇબેલને આગળ જવા દીધી. પોતે તેમની પાછળ ધારેધીરે દાદરો ચડવા લાગ્યો. સ્વાર્ટ્ઝ નીચે ન ગિતરતાં, હલો ત્યાં જ ઊભો રહ્યો. પીટર સમજી ગયો કે સ્વાર્ટ્ઝ આજે સાંજે બ્રીજ ક્યાં રમવી એની વાત કરવા માગે છે. બાઇબેલ માળ પર વિધવાના ઓરડામાં ગઈ. સ્વાર્ટ્ઝે હોઠ સખત ખીડીને પણ આંખમાં સહેજ વિનોદનો ભાવ આણીજ જમણી તરફ ભવાં ફેરવ્યાં, ને ધવાનનું શબ્દ તે તરફ એક ઓરડામાં પડ્યું છે એમ સંકેતથી બતાવ્યું.

પીટરને એ ઓરડામાં દાખલ થતાં, અંદર શું કરવું પડશે એની ચોકસ ખબર નહોતી. આવે પ્રસંગે સહુની એવી જ સ્થિતિ હોય છે. એ તો એટલું જ જાણતો હતો કે આવે પ્રસંગે પોતાના શરીર પર આડો-ઊભો હાથ ફેરવી 'ડ્રોસ'ની નિશાની કરી હોય એટલે બસ. પણ તેમ કરતાં શબ્દ આગળ નીચા પડીને નમન કરવું જોઈએ કે કેમ એની એને ખાતરી ન હતી. એટલે એણે તો વચ્ચે રસ્તો લીધો. ઓરડામાં દાખલ થતાં એણે હાથ ફેરવી પોતાના શરીર પર 'ડ્રોસ'ની નિશાનીઓ કરવા માંડી, ને નમનમાં ગણાઇ જાય એવી રીતે શરીર સહેજ નમાવ્યું. માથું ને હાથ હલાવતાં હલાવતાં પણ ઓરડાનું જોટલું નિરીક્ષણ કરી શકાય તેટલું કરી લીધું. બે જુવાન માણસ—ધવાનના ભત્રીજા લાગતા હતા, ને તેમાંનો એક તો નિશાળિયો હતો—ઓરડામાંથી બહાર નીકળતા હતા, ને નીકળતી વેળા શરીરે આડાચવળા હાથ ફેરવી ડ્રોસની નિશાનીઓ કરતા હતા. એક ડોસી હાલ્યાચાલ્યા વિના ઊભી હતી; અને વિચિત્ર ગોળાકાર ભમરોવાળી એક સ્ત્રી તેના કાનમાં કંઈક કહેતી હતી. એક જોરાવર ને દૃઢ નિશ્ચયવાળો પાદરી કોકકોટ પહેરીને આવેલો તે મોટે અવાજે કશાકનો પાઠ કરતો હતો; ને તેના મોઢા પર એવો ભાવ હતો કે એની વિરુદ્ધ બોલવાની દાંઘની હિંમત જ ન થાય. રસોઈવાનો મદદનીશ જિરાસીમ હળવે પગલે પીટરની સામે આવી ભોંય પર કશાકની ભૂટી વેરતો હતો એ જોઈ પીટરને તરત જ,

સૂડતા મડદાની આછી દુર્ગંધ આવતી હતી તેનું જ્ઞાન થયું.

પીટર ધવાનને જોવા છેલ્લીવાર આવેલો ત્યારે તેણે જિરાસીમ-  
ને અબ્યાસખંડમાં જોયો હતો. ધવાનનો તે ખાસ માનીતો હતો,  
ને માંદગીમાં તેની સારવારનું કામ તે જ કરતો.

કફન, પાદરી, અને એરડાના ખૂણામાં ટેબલ પર રાખેલી  
મૂર્તિઓ વચ્ચેની દિશામાં સહેજ માથું નમાવી ફોસની નિશાનીઓ  
કરવાનું પીટરે ચાલુ રાખ્યું. પછી જ્યારે એને લાગ્યું કે આ ક્રિયા  
બહુ લાંબી ચાલી, ત્યારે એણે તે બંધ કરી શખ સામે જોવા માંડ્યું.

જેમ બધાં શખ પડે છે તેમ આ શખ પણ સાવ જડ ને  
ભારે થઇને પડ્યું હતું. તેનાં અકડાઇ ગયેલાં અંગો કફનની નરમ  
ગાદીઓમાં ઊતરી પડ્યાં હતાં. માથું ઉસીકા પર કાયમને માટે  
ઢળી પડ્યું હતું. પીળી સુવાળી ભમરની ઉપરના ભાગમાં ઊંડા ઊતરી  
પડેલા લમણા પર ક્યાંક ક્યાંક ટાલનાં ધાખાં પડેલાં હતાં ; ને શખની  
ભમર જેવી ખાસ રીતે ઊપસી આવે છે તેવું તેની ભમરનું પણ  
બન્યું હતું. આગળપડતું નાક ઉપલા હોઠ પર દબાણ કરતું હોય  
એમ દેખાતું હતું. પીટરે ધવાનને છેલ્લો જોયો ત્યારપછી તે ઘણો  
બદલાઇ ગયો હતો, ને સુકાઇ પણ ગયો હતો. પણ મરેલા માણસો-  
ને વિષે હંમેશાં બને છે તેમ, તેનો ચહેરો તે જીવતો હતો ત્યારના  
કરતાં વધારે રૂપાળો ને વધારે ગૌરવશાળી દેખાતો હતો. મોઢા પર  
જે ભાવ હતો તે એમ સ્વચ્ચવતો હતો કે જે કંઈ કરવા જેવું હતું  
તે થઇ ગયું છે, ને યોગ્ય રીતે થયું છે. વળી મોઢા પરના એ  
ભાવમાં જીવતા માણસોને માટે ઠપકા ને ચેતવણી પણ હતાં. એ  
ચેતવણી પીટરને અસ્થાને લાગી; અથવા એ પોતાને લાગુ પડતી  
નથી એમ તો થયું જ. એને કંઈક ખેચેની થઇ આવી; એટલે એણે  
ફરી એકવાર ઉતાવળે ફોસની નિશાની કરી, અને એરડા બહાર  
નીકળી ગયો—વધારેપડતી ઉતાવળથી, ને શિષ્ટાચારની હદ

ઝોળંગીને નીકળી ગયો એમ એને પોતાને પણ લાગ્યું.

સ્વાર્ટ્ઝ જોડેના ઝોરડામાં તેની રાહ જોતો બેઠો હતો. તેણે પગ ખૂબ પહોળા રાખ્યા હતા, ને તેના બંને હાથ તેની પીઠ પાછળ ટોપા જોડે ગેલ કરતા હતા. એનું રમતિયાળ, સુધડ ને દેખાવડું શરીર જોતાંવેંત પીટરનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું. તેને લાગ્યું કે સ્વાર્ટ્ઝ આ બધા બનાવોથી પર છે, ને તેનું મન નિરાશા કે ગમગીની જેવી કાઠ પલુ લાગણીને વશ થાય એવું નથી. તેના મોઢાનો દેખાવ જ કહી આપતો હતો કે ઈવાનના મરણને અંગે થનારી પ્રાર્થના એ કંઈ એવી વસ્તુ નથી કે તેને લીધે રોજના કાર્યક્રમમાં ફેરફાર કરવો પડે—બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, અગાઉથી ઠરાવ્યા પ્રમાણે સાંજે પાનાંતી નવી જોડ કાઢીને ચિપાય, ને એક નોકર આવીને ટેબલ પર ચાર નવી મીણબત્તી મૂકી જાય, એ કાર્યક્રમ તો પડતો મુકાય જ નહીં; વસ્તુતઃ આ મરણને લીધે તેમની સાંજની મોજમજામાં કશી ખલેલ પડશે એમ માનવાનું કશું કારણ નહોતું. પીટર એની આગળ થઈને ગયો ત્યારે સ્વાર્ટ્ઝે એના કાનમાં આ વાત કહી પણ ખરી, અને કહ્યું કે ‘આપણે ફેડોરને ઘેર પાનાં રમવા જઈશું.’ પણ પીટરને તે ઢહાડે સાંજે ‘શ્રીજ’ રમવાનો યોગ હોય એમ દેખાયું નહીં. ઈવાનની વહુ પ્રાસ્કોવિયા (તે ઠીંગણી ને જાડી હતી; ને તેણે જાડી ન થવાના બધા પ્રયત્ન કરી જોયેલા છતાં ખલા નીચેથી તેની પહોળાઈ વધે જ જતી હતી; ને જે બાઈ કફન પાસે બિભી હતી તેની પેટે એની ભમરો પણ જોનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી હતી), સાવ કાળાં કપડાં પહેરી ને માથે શાલ વીંટાળીને, ફેટલીક બાઈઓને સાથે લઈ પોતાના ઝોરડામાંથી નીકળી; શબ પડ્યું હતું તે ઝોરડો એમને બતાવ્યો; ને બોલી: ‘પ્રાર્થના હમણાં જ શરૂ થશે. અંદર જાઓ.’

સ્વાર્ટ્ઝે એને અડધુંપડધું નમન કર્યું, ચૂપચાપ બિભો રહ્યો, ને આ નિમંત્રણ ન સ્વીકાર્યું કે ન અવગણ્યું. પ્રાસ્કોવિયાએ પીટર-

ને ઝોળખ્યો, એટલે નિસાસો નાખ્યો, તેની પાસે જઈ તેનો હાથ પકડ્યો, ને કહ્યું: 'હું જાણું છું તમે ધવાનના સાચા મિત્ર હતા તે.' તેની સામે જોઈ, તેની પાસેથી કંઈક ઉચિત ઉતરતી રાહ જોતી હોય એમ જાણી રહી. પીટરને ખબર હતી કે પેલા ઝોરડામાં કેસની નિશાનીઓ કરવી એ જેમ શિષ્ટાચાર હતો, તેમ અહીંયાં વિવેક કરવાની રીત એ હતી કે આ બાઈ સાથે હાથ મિલાવવો, નિસાસો નાખવો, ને કહેવું કે 'હું ખરેખર...' એણે એ અધું ક્યું; ને એમ કરતાં તેના મનમાં એમ લાગ્યું કે એની ધારી અસર થઈ છે— તે પોતે ને તેના મિત્રની વિધવા બંનેનાં હૃદય પીગળ્યાં છે.

વિધવાએ કહ્યું: 'મારી સાથે આવો. પ્રાર્થના શરૂ થાય તે પહેલાં મારે તમારી સાથે થોડીક વાત કરવી છે. મને લાથનો ટેકો આપો.'

પીટરે એને લાથનો ટેકો આપ્યો, અને જલુ અંદરના ઝોરડામાં ગયાં. સ્વાટ્ઝની આગળથી પસાર થયાં એટલે તેણે પીટરની દયા ખાતો હોય એમ આંખ મચકારી.

'રમાઈ રહી હવે બ્રીજ ! અમે બીજો રમનાર શોધી કાઢીએ તો અમારો વાંક ન કાઢશો. અહીંથી છુટકારો થાય ત્યારે આવી પહોંચજો—વચ્ચેથી તો વચ્ચેથી રમવા બેસજો !' તેની રમતિયાળ નજરમાં આ ભાવ હતો.

પીટરે વધારે જાંઠો, નિરાશાસ્ત્રયક નિસાસો નાખ્યો; ને પ્રાર્થના-વિચારે આભારપૂર્વક એનો હાથ દબાવ્યો. દીવાનખાનામાં, જ્યાં ફરનીચર પર ગુલાબી રંગનું કાપડ ચડાવેલું હતું ને એક ઝાંખો દીવો બળતો હતો, ત્યાં જઈ એક ટેબલ પાસે બેઠાં—બાઈ કોચ પર બેઠી, ને પીટર નીચી ખુરસી પર બેઠો. ખુરસીની સિંચો તેના ભારથી સાવ દબાઈ ગઈ. પ્રાર્થનાવિચાર એને ત્યાં નહીં પણ બીજો બેસવાનું કહેવા જતી હતી, પણ એને લાગ્યું કે મારી અત્યારની

સ્થિતિમાં એમ કહેવું સારું ન દેખાય, એટલે એણે વિચાર બદલ્યો. ખુરસીમાં બેસતાં પીટરને યાદ આવ્યું કે ધવાને આ દીવાનખાનું કવી રીતે ગોઠવ્યું હતું, ને લીલાં પાંદડાંની ભાતવાળું ગુલાખી કાપડ વાપરવું કે કેમ એ વિષે તેણે પીટરની સલાહ લીધી હતી. આખો ઝોરડો ફરનીચર અને ખીજી નાનીમોટી ચીજોથી ભરેલો હતો; એટલે સોફા પર બેસવા જતાં આછની કાળી શાલનો છેડો ટેબલની પ્રાતરણીવાળી કારમાં ભરાયો. પીટર તે છૂટો કરવા ગિઠયો. એટલે ખુરસીની સ્પ્રિંગો તેનો ભાર ગિતરી જતાં ગિંચી થઇ ને તેને નીચેથી હડસેલો માર્યો. આછએ જાતે જ શાલને છૂટી કરવા માંડી, એટલે પીટર પાછો બેસી ગયો, ને ખુરસીની ગિંચી થયેલી બળવાખોર સ્પ્રિંગોને પાછી પોતાના શરીર નીચે દબાવી દીધી. પણ આછની શાલ સાવ છૂટી પડી નહીં, એટલે પીટર ફરી ગિઠયો, ને સ્પ્રિંગો ફરી ગિંચી થઇ, ને આ વેળા તેણે જરા ચૂંચાં પણ કર્યાં. આ બધું પતી ગયું એટલે આછએ આખો સુતરાઉ રૂમાલ કાઢી શેવા માંડ્યું. શાલનો કિસ્સો સ્પ્રિંગોની કુદાકુદ એ બેને લીધે પીટરની લાગણીનો કાભરો શમી ગયો હતો, એટલે તે મોં ચડાવીને બેસી રહ્યો. આ કંકાડી પરિસ્થિતિમાં ધવાનના રસોઇયા સોફાસોવે આવી ખલેલ પાડી. તે પ્રાસ્કોવિયાને એમ ખબર આપવા આવ્યો હતો કે ‘કબ્રસ્તાનમાં જે જગા તમે પસંદ કરી છે તેના બસો રૂબલ બેસશે.’ આછએ શેવું બંધ કર્યું, ને પોતે જાણે લૂંટાઇ રહી હોય એવો દેખાવ કમી ક્રેન્ચમાં કહ્યું: ‘મારે માથે આ મોટી આફત છે.’ પીટરે મૂક અભિનય કરી એ વાતમાં પોતાની પૂરી સંમતિ દર્શાવી.

‘જરા સિગરેટ પીઓ,’ પ્રાસ્કોવિયાએ ઉદારતાથી ને છતાં રડવા જેવો સાદ કરીને કહ્યું; ને તે મોઝોલોવ તરફ વળી કબર માટેની જમીનની કિંમત વિષે ચર્ચા કરવા લાગી.

પીટર સિગરેટ સળગાવી કાન માંડીને સાંભળવા લાગ્યો. પ્રાસ્કોવિયાએ કબ્રસ્તાનમાંના જુદા જુદા જમીનના ટુકડાની કિંમત વિષે

બહુ ઝીણવટથી પૂછપરછ કરી, અને છેવટે ક્યો ટુકડો લેવો એ નક્કી કર્યું. એ ગયા પછી તેણે પ્રાર્થના વેળા ગાવાને કઇ ગાયકમંડળીને ભાડે બોલાવવી એ વિષે સૂચનાઓ આપી. પછી સોઢાલોવ ઓરડામાંથી બહાર ગયો.

‘હું’ બધી ગોઠવણ મારી જાતે કરું છું,’ પ્રાર્થકોવિષાએ પીટરને કહ્યું, ને ટેબલ પર ચિત્રસંગ્રહનાં જે પુસ્તકો પડ્યાં હતાં તે ખસેડી આઘાં મૂક્યાં. પીટરની સિગરેટની રાખથી ટેબલ બગડશે એમ જાણ્યું, એટલે તરત રાખદાની તેના તરફ ખસેડી, ને કહ્યું: ‘મારા દુઃખને લીધે હું’ વહેવારની વાતો તરફ ધ્યાન આપી શકતી નથી એમ કહેવું એ મને દાંભ લાગે છે. ઊભટું’ મારા મનને કશાથી દિલ્લાસો મળતો હોય એમ તો નહીં કહું, પણ મન આડી વાતમાં પરોવાતું’ હોય, તો તે એમને લગતી દરેક વસ્તુની વ્યવસ્થા કરવાથી જ બને છે.’ જાણે રડવાની તૈયારી કરતી હોય એમ એણે રૂમાલ ફરી કાઢ્યો; પણ એકાએક, જાણે દુઃખનો ઊભરો દબાવી દેતી હોય તેમ, સજ્જ થઇ ગઈ, ને શાન્તિથી કહેવા લાગી: ‘પણ મારે તમને એક ખાસ વાત કહેવાની છે.’

પીટર નીચે નમ્યો, છતાં તેણે ખુરસીની સ્ત્રિંગોને દબાવી રાખી. સ્ત્રિંગો તો તેના શરીર નીચે તરત જ ઝાંચીનાચી થવા માંડી હતી.

‘એમને છેલ્લા થોડાક દહાડા બહુ ભયંકર વેદના વેઠવી પડી.’

‘ખરેખર ?’

‘અરે, ભયંકર ! મિનિટો સુધી નહીં પણ કલાકો સુધી ચીસો જ પાડ્યાં કરી. છેલ્લા ત્રણ દિવસ તો ચીસો આડે પળવારનો પણ વિરામ ન મળ્યો. એ અસહ્ય સ્થિતિ હતી. મેં એ કૃપી રીતે સહન કર્યું’ એ હું’ સમજી શકતી નથી. અહીંથી ત્રીજા ઓરડા સુધી એમની ચીસો સંભળાતી હતી. અરેરે, કૃપી વીતી છે મારે માથે !’



‘એમને એ બધો વખત લાન હશે ખરું?’ પીટરે પૂછ્યું.

‘હા, છેક છેલ્લી પણ સુધી લાન હતું. મરતા પહેલાં પા કલાક પર અમારી સહુની વિદાય લીધી, ને વોલેડિયાને ત્યાંથી ખીબ્ન ઝોરડામાં લઈ જવાનું અમને કહ્યું.’

પોતે તેમજ આ બાધ બંને કેવો દંભ કરી કહ્યાં હતાં તેનું દુઃખ લાન પીટરને હતું. છતાં આ માણસ, જેની સાથે એને પહેલાં નાના આનંદી છોકરા તરીકે, પછી નિશાળના ગોઠિયા તરીકે, ને પાછળથી પુખ્ત વયના સાથી તરીકે, જીવનભર બહુ જ ગાઢ પરિચય હતો, તે માણસની વેદનાનો ખ્યાલ કરતાં તેના મનને ત્રાસ વછૂટ્યો. શબની ભમર, ને હોઠ પર દબાઈ રહેલું નાક તેને ફરી નજર આગળ દેખાયાં; ને તેને પોતાનો વિચાર આવતાં ખીક લાગી.

‘તણ દહાડાની ભયંકર વેદના, ને પછી મોત! અરે કદાચ એકાએક મારી પણ એવી દશા થાય તો?’ એ વિચાર આવતાં તેનું મન ભયથી થથરી ઊઠ્યું. પણ—કોણ જાણે કેવી રીતે—સહુને આવે છે એવો વિચાર એકદમ એને પણ આવ્યો કે ‘આ દશા તો ઇવાનની થઈ છે, મારી નથી થઈ; મારી તો એવી દશા થવી ન જોઈએ ને થઈ શકે જ નહીં; થઈ શકે એમ હું માનું તો હું નિરાશ્ચાને વશ થયો ગણાજી; ને એવું તો મારાથી કરાય જ નહીં. સ્વાર્ટ્ઝનો ચહેરો એ જ વાત સ્પષ્ટ રીતે નહાતો કહેતો?’ આ વિચાર આવ્યા પછી પીટરને હૈયે ધારણુ આવી: ને તેણે રસ પૂર્વક ઇવાનના મૃત્યુને લગતી વીગતો પૂછવા માંડી—જાણે મૃત્યુને અકસ્માત ઇવાનને થવો સ્વાભાવિક હતો, પણ પોતાને તો કદ ઇવાનો જ નહોતો.

ઇવાને જે ખરેખરી ભયંકર શારીરિક વેદના ભોગવી હત તેની ધણી વીગતો કહ્યા પછી (પીટરને તો એ વેદનાની પ્રાસ્કોવિયા ના મન પર પડેલી અસર પરથી જ ખબર પડી) પ્રાસ્કોવિયાને

મુદ્દાની વાત પર આવવું જરૂરી જણાયું હોય એમ લાગ્યું.

‘અરેરે, પીટર! કેવું દુઃખ! આ પહાડ જેવું દુઃખ કેમ કરીને ભોગવાશે?’ કહી તે પાછી રેવા લાગી.

પીટરે નિસાસો નાખ્યો, ને એનાં ડસકાં અંધ થવાની રાહ જોવા લાગ્યો. રડવું અંધ થયું એટલે એણે કહ્યું: ‘ખરેખર હું...’ એટલે આઠએ ફરી વાતચીત શરૂ કરી, ને પીટરની સાથે એને જે મુદ્દાનું કામ હતું તે કાઢ્યું. તે પીટરને પૂછવા માગતી હતી કે તેના ધણીના મૃત્યુ પ્રસંગે સરકાર પાસેથી પૈસાની મદદ કેવી રીતે મેળવી શકાય. તેણે દેખાવ તો એવો કર્યો જાણે તે પોતાના પેન્શન વિષે પીટરની સલાહ માગતી હોય. પણ પીટરે તરત જોષ લીધું કે આખરે એ વિષેની ઝીણામાં ઝીણા વીગતની—પોતાના કરતાં પણ વધારે—ખબર છે. તેનો પતિ મરી જવાથી સરકાર પાસેથી કેટલી રકમ મળે એ તો તે જાણતી હતી. તેને જાણવું તો એ હતું કે થોડાક વધારે પૈસા કઢાવી શકાય કે નહીં. પીટરે એમ કરવાનો કંઈક ઉપાય વિચારી જોયો. પણ થોડીક વાર વિચાર કર્યા પછી, ને વિવેકને ખાતર સરકારની કંબુસાધને માટે તેની ઝાટકણી કાઢવા પછી, તેણે કહ્યું કે ‘કંઈ વધારે મેળવી શકાય એમ મને લાગતું નથી.’ એ સાંભળી વિધવાએ નિસાસો નાખ્યો, ને મહેમાનને વિદાય કરી દેવાની કંઈક સુકિત યોજતી હોય એમ દેખાયું. એ જોષ પીટરે સિગારેટ હોલવી નાખી, ગિદ્યો, આઠ સાથે હાથ મિલાવ્યો, ને બહારના ઝોરડામાં ગયો.

જમવાના ઝોરડામાં એક મોટું ત્રિયાણ હતું તે ધવાનને બહુ જ ગમતું, ને જ્વની ને કીમતી વસ્તુઓની એક દુકાનમાંથી તેણે તે ખરીદ્યું. એ ઝોરડામાં પીટરે પ્રાથનામાં હાજરી આપવા આવેલા એક પાદરીને થોડાક ઓળખીતાઓને જોયા; ને એમાં એક સ્વરૂપ વાન યુવતી ધવાનની દીકરી હતી તેને તેણે ઓળખી. તેણે કાળાં

કપડાં પહેયાં હતાં, ને તેનું પાતળું શરીર પહેલાંના કરતાંયે પાતળું લાગતું હતું. તેના મોઢા પર ગમગીની, નિશ્ચય, ને લગભગ ક્રોધનો ભાવ હતો; ને તેણે સહેજ નીચી વળી પીટરને એવી રીતે નમન કર્યું જાણે પીટરની જ કંઈ કસ્ટર ન હોય. તેની પાછળ એવી જ રીતે મોઢું ચડાવીને એક શ્રીમંત જીવાન ઊભો હતો. તે મેંજિસ્ટ્રેટ હતો એટલે પીટરે એને પણ ઓળખ્યો. ઈવાનની દીકરી સાથે એનું સગપણ થયું છે એમ એણે સાંભળ્યું હતું. પીટરે શોકનો ભાવ ધારણ કરી એમને નમન કર્યું ને ત્યાંથી શયવાળા ઓરડામાં જતો હતો, ત્યાં દાદરા નીચેથી ઈવાન ધલીચનો નાનો છોકરો નીકળી આવ્યો. તે નિશાળમાં ભણતો હતો, ને તેનું વાન આખેહુલ્ય તેના આપના જેવું જ હતું. પીટર અને ઈવાન સાથે કાયદો ભણતા ત્યારે ઈવાનને જેવંડા જેયાનું પીટરને યાદ હતું તેવો જ નાનકટો ઈવાન આ હતો. એની આંસુએ ભરેલી આંખોમાં જે ભાવ હતો તેવો ભાવ તેરેચૌદ વરસના જે છોકરા ચાખખા મનના નથી હોતા તેમની આંખોમાં હોય છે. પીટરને જોઈ તેણે રીસ ચડાવી, ને શરમિંદા બનીને મોઢું વાંકું કર્યું. પીટરે એની સામે જોઈ ડાકું ધુણાવ્યું, ને શયવાળા ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રાર્થના શરૂ થઈ. મીણ બત્તીના દીવા, ઊંઢકારા, ધૂપ, આંસુ, ને ડસકાં. પીટર ગમગીન ચહેરે પોતાના પગ જોઈ રહ્યો. તેણે શય સામે એક પણ વાર નજર ન નાખી; મનમાં ખેદ. શોક કે ગમગીનીનો ભાવ જરાયે ન ઊપજવા દીધો; અને પ્રાર્થના થઈ રહી કે તરત જે માણસો બહાર ગયાં તેમની સાથે એ પણ નીકળી ગયો. આગલા ઓરડામાં દાકું નહોતું. પણ જિરાસીમ શયવાળા ઓરડામાંથી દોડતો આવ્યો; ફંવાટીના ડગલા ટિંગાડેલા હતા તેમાં તેણે પોતાના મગજત લાથ વડે ખોળખોળા કરી પીટરનો ડગલો શોધી કાઢ્યો, ને પીટરને પહેરાવ્યો.

‘કમ, દોસ્ત જિરાસીમ, કંઈક કહેવાને ખાતર જ પીટરે કહ્યું.’

‘બહુ માહું થયું, નહીં?’

‘જેવી માલિકની મરણ આપણે સહુને એક દહાડો એ રસ્તે જવાનું જ છે ને,’ જિરાસીએ કહ્યું. બોલતી વખતે તેના દાંત—નીરોગી ખેડૂતના ઘાટીલા સફેદ દાંત—દેખાયા. ઘણા તાકીદના કામમાં રોકાયેલા માણસની પેઠે તેણે અપળતાથી આગળું બારણું ઉઘાડ્યું, ગાડીવાનને બોલાવ્યો, પીટરને ગાડીમાં બેસવામાં મદદ કરી; ને તે પછીના કામને માટે તૈયાર હોય એવી રીતે કૂદકો મારી ઓસરી પર ચડી ગયો.

ધૂપ, શમ અને કાર્બોલીક એસીડની ગંધ પછી તાજી હવા પીટરને વિશેષ આનંદદાયક લાગી.

‘ક્યાં લઉં, સાહેબ?’ ગાડીવાને પૂછ્યું.

‘હબ્બુ સાવ મોહું નથી થયું. ચાલ ફેડોરને ત્યાં જઈ.’

તેણે ગાડી ફેડોરને ત્યાં લેવડાવી. એક બાજુ હમણાં જ પૂરી થઈ હતી, એટલે તે વિનાઅડચણે રમતમાં સામેલ થઈ ગયો.

## ૨

ધવાનની જિંદગી સાવ સાદી ને સાવ સામાન્ય, ને એટલા માટે જ અત્યંત ભયંકર, હતી,

તે ન્યાયની અદાલતનો ન્યાયાધીશ હતો, ને પિસ્તાળીસ વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યો હતો. તેનો આપ અમલદાર હતો. ઘણાં જુદાં જુદાં ખાતાંમાં કામ કર્યાંથી તેની જે જાતની કારકિર્દી બંધાઈ હતી તેવી કારકિર્દીવાળા માણસોને આપોઆપ ઉંચા હોદ્દા મળ્યે જાય છે. તેઓ ટાંઠ પણ જવાબદાર હોદ્દો ભોગવવાને નાલાયક હોય છે છતાં તેમને રુખસદ આપી શકાતી નથી; ને તેથી તેમને માટે ખાસ નવા હોદ્દા કાઢવામાં આવે છે. એ હોદ્દા બનાવટી હોય છે, પણ એને માટે પાંચથી દસ હજારના જે પગાર હોય છે તે

કંઈ બનાવટી નથી હોતા; ને એ પગાર ખાતાં ખાતાં પેલા માણસો  
બણા લાંબો કાળ જીવે છે.

ઇલિયા એપીમોવીચ ગોલોવીન \* એવો એક પ્રીવી કાઉન્સીલર  
અને અનેક નકામી સંસ્થાઓનો નકામો સભ્ય હતો.

તેને ત્રણ દીકરા હતા. તેમાં ધવાન વચેટ હતો. મોટા દીકરો  
ખીજ એક સરકારી ખાતામાં આપને પગલે પગલે ચાલી રહ્યો હતો;  
અને આપના જેવો જ કામ વિના એકેએકે પગાર ખવાય એવો, હોદ્દો મળે  
એટલે દરજ્જે તે નોકરીમાં પહોંચ્યો હતો. સૌથી નાને દીકરે આપનું  
નામ લગવ્યું હતું. તેને અનેક હોદ્દા મળેલા તે બધામાં તેણે કુંડાળાં  
વાળી આગળ વધવાના માર્ગ અંધ કરી દીધેલા, ને હવે રેલવેના એક  
ખાતામાં કામ કરતો હતો. તેના આપ તથા ભાઈઓને, અને એથીયે  
વધારે અંશે ભાભીઓ ને, એનું મોં જોવું ગમતું નહીં, એટલું જ  
નહીં પણ એ જીવતો છે એ હકીકત પણ નષ્ટકે યાદ કરવી પડે  
તે સિવાય કોઈ કુટુંબી યાદ કરતું નહીં. તેની બહેન તેના આપના  
જેવા એક પીટર્સબર્ગના અમલદાર ઍરન એકને પરણી હતી. લોકો  
કહેતા કે વચેટ છોકરો ધવાન એ કુળનું નાક છે. તે મોટા ભાઈ  
જેવો અતડો ને કામ સિવાય ખીજ વાત જ ન કરનારો નહોતો,  
તેમજ નાના ભાઈ જેવો ઉચ્છ્રંખત ને વડેલ પણ નહોતો, પણ એ એ  
વચ્ચેના મધ્યમ માર્ગે ચાલનાર—બુદ્ધિશાળી, સુધડ, એલકા ને હેતાળ  
માણસ હતો. તે નાના ભાઈની જોડે કાયદાની નિશાળમાં અભ્યાસ  
કરતો હતો. પણ નાનો અભ્યાસ પૂરો કરી શક્યો નહીં, ને પાંચમા

\*રશિયામાં માણસનું આખું નામ આપણું હોય ત્યારે પહેલું એનું પોતાનું  
નામ, પછી આપનું નામ, ને પછી અટક મૂકવાનો રિવાજ હતો. ઇલિયા તે એ  
માણસનું નામ. આપના નામ સાથે 'ઇચ' પ્રત્યય લગાડાય છે; જેમકે એપીમોવનો  
દીકરો છે એમ સૂચવવા એપીમોવીચ કહ્યું છે. ગોલોવીન એ અટક. સ્ત્રીનું નામ  
હોય ત્યારે અટક પણ સ્ત્રીલિંગમાં મુકાય છે; જેમકે કેરેનીન-કેકેનીના; ગોલોવીન-  
ગોલોવીના.

ધોરણમાં હતો ત્યારે તેને નિશાળમાંથી પાણીચું મળી ગયું હતું. ઇવાને અભ્યાસ સારી રીતે પૂરો કર્યો. કાયદાની નિશાળમાં પણ, જેવો આકાની આખી જિંદગી રહ્યો તેવો જ, તે હોશિયાર, ખુશ-મિજબજ, લલો ને મળતાવડો હતો; અને અધિકારીઓ જે જે કામ એને માથે નાખે તેને એ પોતે પણ ફરજ સમજીને સારી રીતે પાર ઉતારતો. નાનપણમાં કે મોટપણે તે ખુશામતખોર નહોતો; પણ પતંગિયું જેમ દીવા તરફ ખેંચાય તેમ તે, જીવાનીની શરૂઆતથી, ઊંચા દરજ્જાના માણસો પ્રત્યે સહુજે આકર્ષાતો; તેમની રીતભાત ને તેમના વિચારો આપનાવતો; ને તેમની સાથે મિત્રાચારીના સંબંધ બાંધતો. બાળપણ અને જીવાનીના બધા રંગરાગ કરવા છતાં તેની ઝાઝી અસર તેના જીવન પર રહેવા પામી નહોતી. વિષયવૃષ્ટિ, ગુમાન અને છેવટે ઊંચામાં ઊંચા વર્ગોમાં પ્રચલિત ઉદારમતવાદ, એ બધામાં તે કસાઈ પડેલો ખરો; પણ એમાં કેટલી હદ સુધી જવું યોગ્ય ગણાય એ એનું મન એને અચૂક કહી આપતું, ને એ મર્યાદા તે કદી ઓળંગતો નહીં.

તે નિશાળે હતો ત્યારે તેણે કેટલાંક કામ એવાં કરેલાં જે તેને અગાઉ ઘણાં ભયાનક લાગતાં હતાં, ને કરતી વખતે પણ તેને પોતાની જાત પર તિરસ્કાર છૂટેલો. પણ પછળથી તેણે જ્નેયું કે સારી સ્થિતિના માણસો એવાં કામ કરે છે, ને તેઓ તેને ખોટાં ગણતા નથી. એટલે એ પોતે પણ એવાં કામને સારાં ગણવા લાગ્યો, એટલું જ નહીં પણ પોતે એ કામ કરેલાં એ વાત જ સાવ ભૂલી ગયો; અથવા ક્વચિત એ વાત યાદ આવતી ત્યારે પણ તેને જરાયે અફસોસ થતો નહીં.

તે કાયદાની નિશાળમાંથી પાસ થઈને નીકળ્યો એટલે દસમી, 'એડ'ની સરકારી નોકરી માટે લાયક ગણાયો. આપ પાસેથી તેને કપડાંલપાં વગેરે કરાવવાને પૈસા મળ્યા. ઇવાને છેલ્લામાં છેલ્લી.

દબ્બનાં કપડાં સીવનાર શાર્મરની દુકાને કપડાં સિવડાવ્યાં; ધડિયાળની સાંકળી પર એક મુદ્રાલેખવાળો ચાંદ લટકાવ્યો; પોતાના અધ્યાપકની ને શાળાના આશ્રયદાતા એવા એક ઉમરાવની વિદાય લીધી; ડોનનના આસા દરબજાના ઉપાહારગૃહમાં સાથીઓ જોડે વિદાયનું ખાણું લીધું; અને નવી ને આફલાતુન આમડાની પેટી, ચાદર, ધાખળા, કપડાં, હળમતનો ને ખીજો 'ટોઇલેટ'નો સામાન લઈને તે એક પ્રાન્તમાં જવા કિપડ્યો. આપની લાગવગથી તેને એ પ્રાન્તના સ્થાને ત્યાં કંઈક ખાસ કામને માટે અમલદાર તરીકે નીમવામાં આવ્યો હતો.

ધવાને કાયદાની નિશાળમાં મળેલું તેવું સુખચેનનું મનગમતું વાતાવરણ તેણે પ્રાન્તમાં પણ પોતાને માટે તૈયાર કરી લીધું. તે હોદ્દાને અંગેનું કામકાજ કરતો, તેમાં સાખાશી મેળવી આગળ વધવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરતો, અને સાથેસાથે લહેરથી ને મર્યાદા સાચવીને ચેનખાણ પણ કરતો. પ્રસંગોપાત તેને સરકારી કામસર આસપાસના જિલ્લાનાં ગામોમાં જવાનું થતું, ત્યાં ઉપરીઓ તેમજ હાથ નીચેના માણસો સાથે વટબેર કામ લેતો. તેનું કામ મુખ્યત્વે ધાર્મિક સંપ્રદાયવાળાઓને અંગે રહેતું. એ કામ તે ચાકસાઈથી ને અણીશુદ્ધ પ્રામાણિકતાથી કરતો; ને તેના મનમાં એ વાતનો ગર્વ કિપજ્યા વિના રહેતો નહીં.

તે જીવાન હતો, ને તેને ટોળટપ્પા ને લહેરીપણા પ્રત્યે રુચિ હતી. એ ખરું; છતાં સરકારી કામકાજમાં તે સાવ ઓછાઓલો ને બહુ જ સબ્યતાથી વર્તનારો હતો; કડક હતો એમ પણ કહી શકાય. પણ ભદ્ર સમાજમાં તે ધણીવાર રમૂજ, મસ્કરી, ટોળટપ્પા વગેરે કરતો; હંમેશાં ખુશમિળજ રહેતો; રીતભાતમાં વિવેક પૂરેપૂરો ગળવતો. મુખા ને તેની પત્ની સાથે તો તેને કુટુંબી જેવો સંબંધ થઈ ગયો હતો; ને તેઓ એને વિષે કહેતાં કે એ તો અમારો લાડકો છે.

પ્રાન્તમાં આ ફાંકડા જીવાન વકીલને ભૂરકી નાખનાર એક ઉપજા વર્ગની બાધ સાથે તે ઇશ્કખાણ કરી ચૂક્યો હતો. સ્ત્રીઓના

ટોપ બનાવનારી એક બાઇ સાથે પણ તેણે સંબંધ બાંધેલો. સ્વપ્નાના હૃદયરિયા જિજ્ઞાસામાં આવતા તેમની સાથે દાઝની મહેરીલો ઊડતી, ને જમણુ પછી ગામની લાગોળે આવેલા એક વગોવાયેલા લતામાં પણ એ લોકો જતા. ધવાન તેના ઉપરી સ્વપ્ના ને તેની પત્ની આગળ લા છ લા કરતો. પણ એ બધું કરતાં તે સભ્યતા ને ખાનદાનીનો એવો દેખાવ રાખતો કે એને વિષે એક પણ આકરું વેણુ કહી શકાય એમ નહોતું. 'બુવાન માણસને જરાક તો નખરાં કરવા બેઠ્યો જ ને,' એવી જે કહેવત પ્રચલિત હતી તેમાં ધવાનના આ વર્તનનો સમાવેશ થઈ જતો. એ બધું યોખ્ખે હાથે, યોખ્ખે કપડે, ફેન્ય શબ્દો સાથે, ને તે બધા ઉપરાંત ભદ્ર સમાજના લોકોમાં ને તેથી ઊંચા વર્ગના માણસોની સંમતિથી, કરવામાં આવતું.

આ રીતે ધવાને પાંચ વરસ નોકરી કર્યા પછી તેની બદલી થઈ. દેશમાં ન્યાયને અંગે નવાં ને સુધરેલાં ધારાધારણુ દાખલ કરવામાં આવ્યાં, એટલે નવા માણસોની જરૂર પડી. ધવાન એવા નવા માણસોમાં ગણાયો. મુકદ્દમો ચલાવનાર મેજિસ્ટ્રેટની જગા લેવા તે તૈયાર છે કે કેમ એમ તેને પૂછવામાં આવ્યું. એ જગા ખીબ પ્રાન્તમાં હતી; ને તેણે અહીં બાંધેલા સંબંધો તોડી નવા બાંધવા પડે એમ હતું; છતાં તેણે તે સ્વીકારી. તેના મિત્રો તેને વિદાય આપવા ભેગા થયા. તેમણે સહુએ સાથે એસીને છબિ પડાવી, ધવાનને સિગરેટ મૂકવાની ચાંદીની ડબ્બી ભેટ આપી, ને ધવાન નવી જગા લેવા ઊપડ્યો.

મુકદ્દમા ચલાવનાર મેજિસ્ટ્રેટનું કામ કરતાં પણ ધવાને સભ્ય ને સંસ્કારી માણસ તરીકે નામના મેળવી. લોકો એના પ્રત્યે આદરની નજરે જોવા લાગ્યા. સરકારી કામકાજ અને ખાનગી જીવન એની વચ્ચે તે ભેદ પાડી શકતો. પહેલાંના કામ કરતાં આ મેજિસ્ટ્રેટનું કામ તેને યજ્ઞ વધારે રસિક ને આકર્ષક લાગતું હતું. આગલી નોકરીમાં, શાર્મરનાં સીવેલાં કપડાં પહેરવાં, ને સ્વપ્નાને



મળવા ભયભીત થઈને રાહ જોઈ રહેલા ટાળા વચ્ચે થઈને પસાર થવું, એમાં એને મોજ પડતી. તે લટકાં કરતો, મલપતી ચાલે, સીધો સૂળાના ખાનગી ઝોરડામાં ચા પીવા કે 'સાહેબ'ની સાથે એસી સિગરેટ ફૂંકવા જતો, ત્યારે એ લોકો અદેખી નજરે એને જોઈ રહેતા. પણ તે વેળા ઘણા લોકો પર એની સત્તા સીધી રીતે ચાલતી નહીં. તે ખાસ કામે ગયો હોય ત્યારે પોલીસ અમલદારો ને ધાર્મિક સંપ્રદાયવાળાઓને જ તેની મહેરબાનીની જરૂર પડતી. એ લોકોની સાથે તે વિવેકપૂર્વક—લગભગ બરેબરિયા સાથી હોય એવી રીતે—વર્તતો; ને તેમને જાણે બતાવી આપતો કે 'તમને કચડી નાખવાની સત્તા તો મારી પાસે છે, છતાં હું તમારી સાથે આટલી સરળતા ને મિત્રાચારીથી વર્તું છું. છતાં આ પ્રકારના માણસો બહુ જ થોડા હતા. પણ હવે મેંજસ્ટ્રેટ બન્યા પછી ધવાનને લાગ્યું કે 'એકએક જાણુ પર—સૌથી મોટા મોભાદાર ને મિળજી માણસો પર સુદ્ધાં—મારી સત્તા ચાલે છે. અમુક મથાળાવાળા એક કાગળ પર હું થોડાક શબ્દો લખું એટલે બસ, ગમે તે મોભાદાર ને મિળજી માણસને આરોપી કે સાક્ષી તરીકે મારી પાસે લાવવામાં આવે. હું એને એસવા દેવા ન માગું તો એને મારી સામે જિભો રહી મારા સવાલના જવાબ દેવા પડે.' ધવાન સત્તાનો દુરુપયોગ કદી કરતો નહીં. જોતરું સત્તાનો અમલ જેટલો હળવો કરી શકાય તેટલો કરવાનો પ્રયત્ન કરતો. પણ પોતાના હાથમાં સત્તા છે, ને પોતે ધારે ત્યારે એનો અમલ હળવો કરી શકે છે, એ ભાન તેને હતું એને લીધે જ તેને આ હોદ્દો ભાગવવામાં ખાસ રસ પડતો, ને એને લીધે જ એ હોદ્દો વિશેષ આકર્ષક લાગતો. તેના કામમાં, ખાસ કરીને જીખાનીઓ લેવામાં, તેને એવી લંધાટી આવી ગઈ હતી કે એને લીધે તે મુકદ્દમાનો વિચાર માત્ર કાપદાની જ દષ્ટિએ કરતો, ને જે જે વસ્તુઓને કાપદાની સાથે સંબંધ ન હોય તે બંધીને લક્ષમાં જ ન લેતો; એટલું જ નહીં પણ ગમે તેવો અટપટો મુકદ્દમો હોય તો પણ તેને

તે એવું કંપ આપી દેતો કે કાગળ ઉપર તો માત્ર તેની હકીકતો જ આવે; ને એ બાબત વિષે પોતાનો જે અભિપ્રાય હોય તેનો લેશ પણ ખ્યાલ એ લખાણ પરથી આવવા દેતો નહીં. વળી મુકદ્દમા ચલાવવાને જે વિધિ ને નિયમો ઠરાવેલા હોય તે બધાનું તે ચીવટથી પાલન કરતો. કામ નવું હતું, ને ૧૮૬૪ ના નવા કાયદાનો પહેલવહેલો અમલ જે માણસોને લાથે થયો તેમાંના ધવાન એક હતા. \*

નવા ગામમાં મેન્ડિસ્ટ્રેટની જગ્યા લીધા પછી ધવાને નવી ઝોળખાણો કરી ને નવા સંબંધો આપ્યા, પહેલાંના કરતાં કંઈક જુદી મનોવૃત્તિ ધારણ કરી, ને ઝોળવા ચાલવાની દબ્બ બદલી નાખી. પોતાની પ્રતિષ્ઠાને તેને પૂરે ખ્યાલ હોય એમ તેણે પ્રાન્તના અમલદારો તરફ કંઈક અતડાપણું દેખાવ્યું; પણ ગામમાં જે વકીલો ને ધનિક ગૃહસ્થો રહેતા હતા તેમાંથી સારામાં સારું મંડળ શોધી કાઢી તેની સાથે એસવા કોલેજોના સંબંધ વધાર્યો. વાતચીતમાં સરકાર પ્રત્યે સહેજસાજ અસન્નોય દાખવવો, અને જરાતરા ઉદારમતવાદ ને સુશિક્ષિત નાગરિકતા પ્રત્યે પક્ષપાતનું વલણ બતાવવું, એવો પણ રિવાજ પાડ્યો. સાથેસાથે ઠાકી વધારવા માંડી; છતાં કપડાં પહેરવાની ને પટિયાં પાડવાની ટાપટીપમાં જરાયે કોણપ આવવા દીધી નહીં.

આ નવા ગામમાં ધવાન હરીકામ થઈ મેળ કરવા લાગ્યો. ત્યાંના ભદ્ર સમાજને પ્રાન્તના સૂબા સાથે સહેજ અંટસ હતો, પણ ધવાન સાથે તો સહુ સારાસારી રાખતું. તેનો પગાર પણ પહેલાં કરતાં વધારે હતો. અહીં તેણે 'ચીજ' રમવા માંડી. તેણે જોયું કે આ રમતથી વિઠ્ઠાની સહેજત વધે છે. તેનામાં પાનાં રમવાની આવડત હતી. રમતાં તે હામેશાં મિગ્નજ દેકાણે રાખતો, ને કપાટાબંધ અને કુનેહથી ગણતરી કરતો. એટલે ધણે ભાગે તેની છત જ થતી.

\* ૧૮૬૧ માં ગુલામોને મુક્તિ અપાયા પછી, અઠાસતમાં મુકદ્દમા ચલાવવાની રીતમાં પૂરેપૂરે ને વીગતવાર સુધારો કરવામાં આવેલો.

એ વરસ આ જગાએ ગાળ્યા પછી તેને તેની ભાવિ પત્ન પ્રારંધાવિયા મિખેલનો બેટો થયો. જે મંડળમાં તે હરતો કરતે તેમાં પ્રારંધાવિયા સૌથી વધારે દેખાવડી, ચતુર ને હોશિયાર છોકર હતી. મેનિસ્ટ્રેટ તરીકેના કામમાંથી રાહત મેળવવા જે બીજા રમતગમત ને વિનોદ તે કરતો તેમાં એક ઉમેરારૂપે તેણે ચ છોકરી સાથે હળવા મળવાનો ને વાતચીત ટોળટપ્પા વગેરે કરવાને સંબંધ બાંધ્યો.

તે ખાસ કામ માટે નિમાયેલો અમલદાર હતો ત્યારે નાચ પાની ટેવ તેને હતી; પણ મેનિસ્ટ્રેટ થયા પછી તે તે ક્વચિત ન નાચતો. અત્યારે નાચતો તે તે જાણે ફક્ત એટલું જ બનાવવું કે 'હું' સુધરેલા રાજ્યતંત્રમાં કામ કરું છું, ને પાંચમી એડન હોદ્દા પર પહોંચ્યો છું, છતાં નાચવું પડે જ તે વચ્ચાખરા લોક કરતાં સારું નાચી શકું છું.' એટલે ફટલીકવાર રાત પડ્યે તે પ્રારંધાવિયા જોડે નાચતો. અને મોટે ભાગે આ નાચ દરમ્યાન જ તેને એ છોકરીનું મન હરી લીધું. તે ધવાન જોડે પ્રેમમાં પડી. ધવાન પહેલાં તે પરણવાની ચોકસ ઇચ્છા નહોતી. પણ આ છોકર એની સાથે પ્રેમમાં પડી એટલે એણે વિચાર કર્યો: 'ખરેખર, માં શા માટે ન પરણવું?'

પ્રારંધાવિયા સારા કુટુંબની હતી, કદરૂપી નહોતી, ને તેને ખાસે પોતાની થોડીક મિલકત પણ હતી. ધવાન આથી વધારે સારા છોકરીની આશા રાખવા ધારત તે રાખી શકે એવું હતું. પણ આથે સારી હતી. એને પોતાને પગાર મળતો; ને ઐરીને પણ એટલી આવક થશે એવી આશા એને હતી. એને સગાંસંબંધી શ્રીમંત અને લાગવગવાળાં હતાં. ને તે પોતે મીઠા સ્વભાવની, રૂપાળી, ને અત્યંત મર્યાદાશીલ યુવતી હતી. ધવાન પ્રારંધાવિયા જોડે પ્રેમમાં પડ્યો, ને એ જાણના વિચારોને એણે ખાતો એણે જોયો, એટલા માટે પરણ્યો, એમ કહેવું

ખોટું છે. એની સાથે એસવા ઊઠવાવાળા લોકોને આ લગ્ન થાય એ ગમતું હતું માટે પરણ્યો, એમ કહેવું પણ એટલું જ ખોટું છે. તે આ બંને વિચારોથી દારવાયો હતો. આ લગ્નથી તેમના મનને તૃપ્તિ થઈ એ સાચું. અને સાથેસાથે તેના મિત્રો તે ઓળખીતા-ઓમાંના સૌથી પ્રતિષ્ઠિત માણસોએ આ લગ્નને વધાવી લીધું એ વાત પણ સાચી.

આમ ધ્યાન પરણ્યો.

લગ્નની તૈયારીઓ, અને વિવાહિત જીવનની શરૂઆત, પતિ-પત્નીનો પ્રણય, નવું રાચરચીલું, કાચ માટીનો નવો સામાન, નવાં કપડાં, ગાદલાગોદડાં તે આદરે, એ બધું—સ્ત્રીને દહાડા રહ્યા ત્યાં સુધી તે—બહુ આનંદદાયક લાગ્યું. ધ્યાન તો એમ પણ માનવા લાગ્યો હતો કે 'હું જે મોજશોખ, આનંદ, વિનોદ કરવા ને વટમાં રહેવાને ટેવાયેલો છું, તે મારી જે રહેણી ભદ્ર સમાજને ગમે છે તે મને સદી ગઈ છે, તેમાં મારા લગ્નથી જરાયે વિક્ષેપ નહીં આવે, એટલું જ નહીં પણ એની લહેજતમાં વધારો થશે. પણ સ્ત્રીની સગર્ભાવસ્થાના શરૂઆતના મહિનાથી જ તેને કંઈક નવી, અકારી, ખેદજનક, તે એકદી વસ્તુ એકાએક દેખાવા માંડી; તે એમાંથી છૂટવાનો આરો નથી એમ જ તેના મનને લાગી ગયું.

સ્ત્રીએ કશા કારણ વિના કુટુંબજીવનનાં આનંદ અને સભ્યતા બંનેમાં વિક્ષેપ નાંખવા માંડ્યો. તે કશા કારણ વિના પતિ વિષે વહેમાવા લાગી; પતિ મારા સિવાય બીજા કોઈ માણસ તરફ કે બીજા કોઈ વાત તરફ ધ્યાન ન આપે એવી માગણી તેણે કરવા માંડી; એકએક વસ્તુનો દોષ કાઢવા માંડ્યો; અને ઘરમાં કળિયાકંકાસુ તે રોકકળ કરવા માંડ્યાં.

જિંદગીમાં કશી વાતનો આગ્રહ રાખવો નહીં, ફૂલકટાક થઈને ફરવું, તે સહુની સાથે વિવેકનો સંબંધ જાળવવો, એવો નિયમ ધ્યાને રાખેલો તેને લીધે તેનું ગાડું આજ લગી તો ધકી ગયું હતું.

जे न नियमनो प्रयोग कौटुंबिक जवनमां करुं तो आ कलेश टाणी शकशे, जेवी आशा धियानना मनमां पहेळां तो इती. तेजे स्त्रीना कंकास तरक दुर्लक्ष करवानो प्रयत्न आइयो. दंभेशनी निश्चन्त अने भोळी हजे रहेवानुं आलु राण्युं. ते भित्रोने पोताने घेर पानां रभवा आवावतो. पोते पणु सांजे कलजमां हे भित्रोने घेर न्ह वपत गाणवानी तेजे टव पाडी. पणु जेक दिवस जेनी स्त्रीजे जेने जेरथी वडी नाण्यो, ते घणु न असभ्य शब्दा संलणाव्या. त्यारपछी न्यारे न्यारे ते स्त्रीनुं क्छुं न करे त्यारे, पति नमतुं न आपे त्यां सुधी—जेटले हे घेर न रहे, ते जेम पोते कंटाणती तेम कंटाणीने वाज न आवे त्यां सुधी—जेवी अडग अनती ठोक पाडती ते गाणे हेती, हे ध्यान परेपर हेयताम गयो. तेने हवे दीवा जेपुं समण्युं हे विवाहित जवनथी—अथवा कंटा हे प्रारंकाविया साथेना आवा विवाहित जवनथी—नथी जवनमां दंभेशां सुभ मणवानुं हे नथी सगवड सत्यवावानी, पणु सुभसगवड ते सभ्यता अधांनी होणी न थवानी छे. जेटले जे आइत आडे दीवाल जाली करी तेने जेटे लराध जेसपुं, जेवो निश्चय तेजे कर्यां. जेम करवाना डिपाय तेजे भोणया मांड्या. सरकारी कामने अंगेनी जेनी इरज जे जेक न वस्तु प्रारंकावियाने मलात करी शकती. जेटले सरकारी काम ते तेने लगती इरणेनुं आडुं लभ पोतानी स्वतंत्रता भेणववा माटे तेजे पत्नी साथे भेंच्याताणु करवा मांडी.

आणक नन्भ्युं जेटले तेने पोपणु आपवाना अनेक प्रयत्नो, तेमां भोळी निष्कणता, मा अने आणकनी साथीने कल्पित मांदगी-जो, जे अधामां धवानना हेतलयां समजावनी न्हर इती. पणु जे वातोनी तेने करी गतागम नहोती. जेटले वणी कुटुंबनी जलारथी पोते जवनरस भेणवी लेवानी न्हर तेने अधिकधिक हेभावा लागी.

जेम जेम स्त्री वधारे अडियल अनती गम ते तेना हुकमेनुं आकराणुं वधतुं गयुं तेम तेम धवाने वधारे ते वधारे प्रमाणुंमां

ધરને બદલે ઓશીસને જીવનનું કેન્દ્ર બનાવવા માંડી. એને લીધે તેને ઓશીસના કામમાં પહેલાંના કરતાં વધારે રસ પડવા લાગ્યો. મોટા મોટા હોદ્દા મેળવવાની તેની આકાંક્ષા પણ વધારે તીવ્ર બનતી ગઈ.

થોડા જ વખતમાં—જગન પછી એક વરસની અંદર જ—ઈવાને સમગ્ર જગત ગયું હતું કે લગ્નથી જિંદગીની સુખસગવડમાં થોડોક વધારો કદાચ થતો હશે, પણ ખરું જોતાં તો એ બહુ અટપટી ને વસમી વસ્તુ છે; અને પોતાની કરજ બજાવવા માટે, એટલે કે સમાજને ગમે છે એવી સખ્ય જિંદગી ગાળવા માટે, માણસે જેમ સરકારી કામ તરફ તેમ વિવાહિત જીવન પ્રત્યે પણ અમુક પ્રકારની વૃત્તિ નિશ્ચયપૂર્વક ધારણ કરવી જોઈએ.

ઈવાને ધીરેધીરે ધર અને વિવાહિત જીવન પ્રત્યે એવી વૃત્તિ ધારણ કરી. ધરમાં તેને ભોજન, ધરવાળી, ને સ્વાની પધારી એટલું મળી શકતું. ત્યાંથી હવે એટલી સગવડ. ને તે ઉપરાંત લોકમત સંતોષાય એટલો બહારનો વિવેક, એટલાની જ અપેક્ષા રાખવાની ટેવ તેણે પાડી. તે ઉપરાંત હળવો વિનોદ, ગમ્મત, રમૂજ, સંસ્કારી વાતાવરણ એ અધું ત્યાંથી મળે તો કેવું સારું, એવી ઝંખના પણ તેને થતી; ને એ મળતું ત્યારે તે મનથી ઘણો આભાર પણ માનતો. પણ તેને બદલે જે ધરમાં વિરોધ ને કંકાસનું વાતાવરણ જોતો તો તે એકદમ સરકારી કામકાજની જુદી, ને વાડનો આંતરો કરીને તોખી પાડેલી, દુનિયામાં પેસી જતો; ને ત્યાં તેના મનને વૃત્તિ મળી રહેતી.

ઈવાને સારો અમલદાર ગણાતો. એટલે ત્રણ વરસ પછી તેને મદદનીશ સરકારી વકીલ (પબ્લીક પ્રોસીક્યુટર)ની જગા મળી. તેની નવી ફરજો, તેનું મહત્ત્વ, પોતાની નજરમાં આવે તે માણસ પર આરોપ મૂકી તેને કેદમાં પુરવાની શક્યતા, તેનાં ભાષણોને મળતી પ્રસિદ્ધિ, ને આ તમામ વાતોમાં તેને મળેલી સફળતા, એ બધાને લીધે તેને પોતાના કામમાં ઘણો વધારે રસ પડવા લાગ્યો.

આળંકાની સંખ્યા વધવા લાગી. પ્રારંભિક વધારે કનિયાખાર

ને ચિડિયલ બનતી ગઇ. પણ ધ્યાને ગ્રહજીવન પ્રત્યે જે નવી વૃત્તિ ધારણ કરી હતી તેને લીધે, ઈરીના બબડાટની એના મન પર લગભગ કરી જ અસર થવા પામતી નહીં.

એ ગામમાં સાત વરસ નોકરી કર્યા પછી ખાંજ પ્રાન્તમાં સરકારી વકાલતી જગા પર તેની બદલી થઇ. એ લોકો ત્યાં ગયાં તો ખરાં, પણ પૈસા ખૂટી ગયા હતા, ને ધ્યાનની વહુને આ નવું સ્થળ ગમ્યું નહીં. ત્યાં પગાર વધારે હતો તેમ ખરચ પણ વધારે હતું. વળી બાળકોમાંથી એ મરી ગયાં, અને ધ્યાનને માટે કૌટુંબિક જીવન પહોંચાંના કરતાં વધારે ખારું બની ગયું.

નવા ઘરમાં જે કંઈ અગવડ વેઠવી પડે તે દરેકને માટે પ્રાર્થનાવિદ્યા પતિનો વાંક કાઢતી. પતિ પત્ની વચ્ચે જ્યારે જ્યારે, ખાસ કરીને બાળકોની દેખવણી વિષે, વાતચીત થતી ત્યારે મોટે ભાગે તે તેમાં એવા વિષયો નીકળતા જેને લીધે અગાઉની તકરારો યાદ આવતી, ને એ તકરારો ગમે તે ક્ષણે ફરીવાર સળગી ઊડી તેમાંથી જાડકો થવાનો સંભવ રહેતો. પછી તો માત્ર વિષયસુખના વિરલ પ્રસંગો જ એમની પાસે બાકી રહ્યા. એવા પ્રસંગો એમના જીવનમાં હલુ આવતા, પણ તે લાંબો વખત ચાલતા નહીં. પ્રણયસુખના એ પ્રસંગો ટાપુઓ જેવા હતા; ત્યાં સહેજવાર નાંગરી, વિસામો લખ, તેઓ ફરી જાની શત્રુતાના સાગરમાં સફરે નીકળી પડતાં. તેઓ એકબીજા સાથે અતડાપણું રાખતાં હતાં તેમાં એમની એ જાની શત્રુતાનો ભાવ દેખાઇ આવતો. આવું અતડાપણું ન હોવું જોઈએ એમ ધ્યાનને લાગતું હોત તો કહાય તેને એનું દુઃખ થાત. પણ આ સ્થિતિને તે સ્વાભાવિક માનતો થઇ ગયો હતો, એટલું જ નહીં પણ કૌટુંબિક જીવનમાં આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી એને તેણે પોતાનું ખેય માન્યું હતું. એની ધારણા એવી હતી કે એ કલેશકંકાસથી પોતે છઠ્ઠાડે છઠ્ઠાડે છૂટા થતા જવું, અને એ કબ્રિયા નિર્દોષ છે ને તેમાં સબ્યતાનો ભંગ થતો નથી એવો બહારનો દેખાવ ઊભો કરવો.

આ મુરાદ બર લાવવા માટે તે કુટુંબની સાથે ઉત્તરોત્તર ગોઠા  
ગોઠા વખત ગાળવા લાગ્યો. નજીકકે ઘેર રહેવું જ પડે ત્યારે  
બહારના માણસોને બોલાવી તેમની હાજરીને એકે સુરક્ષિતતા  
મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતો. પણ મુખ્ય વાત એ હતી કે એની પાસે  
સરકારી કામ કરવાનું હતું. એને હવે પોતાનો બધો જીવનરસ  
ઓફીસ અને અમલદારવર્ગમાંથી જ મળવા લાગ્યો; ને એ રસમાં  
તે તરબોળ થઈ ગયો. પોતાની સત્તાનું ભાન; જે માણસને પોતે  
પાયમાલ કરવા ધારે તેને પાયમાલ કરવાની પોતાની શક્તિ; અદા-  
લતમાં તેના પ્રવેશનું મહત્ત્વ—માત્ર મહત્ત્વ જ નહીં પણ બહારનો  
દમામ; અથવા તો હાથ નીચેના માણસો સાથેની મુલાકાતો; ઉપરીઓ  
તેમજ હાથ નીચેનાઓ પાસે ધાર્યું કરાવવામાં મળતી સફળતા;  
પોતે મુકદ્દમાઓ ચલાવવામાં આબાદ કામ કરી બતાવે છે એ  
વાતનું ભાન; ને એ બધા ઉપરાંત સાથીઓ જોડેની ગપસપ,  
જમણો, ને શ્રીજ; આ બધામાંથી તેને આનંદ મળી રહેતો ને જીવન  
ભર્યું ભર્યું લાગતું. એટલે એકંદરે ધવાનનું જીવન જેમ વહેવું  
જોઈએ એમ તે માનતો હતો તેવું આનંદ અને ગૌરવભર વહો  
જતું હતું.

આવી સ્થિતિમાં બાબત સાત વરસ નીકળી ગયાં. તેની સૌથી  
મોટી દીકરી મોળ વરસની થઈ ચૂકી હતી. બાબત એક બાબત મરી  
ગયું હતું, ને તે પછી માત્ર એક છોકરો જ બાકી રહ્યો હતો. તે નિશાળે  
ભણતો હતો. ને તેને વિષે માબાપને કબજિયા થયાં કરતા. ધવાન એને  
કાયદાની નિશાળે મૂકવા માગતો હતો. પણ એને ચીડવવાને ખાતર  
પ્રાર્થાવિયાએ છોકરાને હાઈસ્કૂલમાં મૂક્યો હતો. છોકરીને ઘરમાં જ  
શિક્ષણ આપ્યું હતું ને તે સારી નીવડી હતી. છોકરો પણ ભણવામાં  
ઠોઠ નહોતો.

આમ ધવાન ધર્મચિંતે લગ પછી સત્તર વરસ કાઢ્યાં. સરકારી  
વકીલની જગા પર તે લાંબા વખતથી હતો. એથી સારી જગા



મેળવવાની આશાએ તેણે ઘણીવાર બદલી થતી રોકાવી હતી. એટલામાં એક અણુધારી ને ચકારી ઘટના બનવા પામી, તેને લીધે તેના શાન્ત જીવનક્રમમાં મોટી ઊથલપાથલ થઈ ગઈ. એક યુનિવર્સિટીવાળા શહેરમાં પણ ન્યાયાધીશની જગા મળશે એવી એની ધારણા હતી. પણ ટ્રાણુ બાણે કેમ હાપી આગળ આવી એ જગા મેળવવામાં ફાવી ગયો. ધવાનનો પિત્તો સાવ ખસી ગયો. તેણે હાપીને દુપકા આપ્યા; અને હાપી સાથે તેમજ પોતાના ઉપરીઓ સાથે તકરાર કરી. ઉપરીઓનાં મન ધવાન પરથી ઊઠી ગયાં; તે ખીણ નિમણુકા થઈ ત્યારે પણ તેમણે એને ટાળી મૂક્યો.

આ વાત ૧૮૮૦ માં બની. ધવાનની જિંદગીમાં એ કઠણમાં કઠણ વરસ હતું. એ વખતે એને સ્પષ્ટ દેખાયું કે એક તરફ, એના પગારમાંથી કુટુંબનું પુરું થઈ શકે એમ નથી; તે ખીણ તરફ, જે વસ્તુમાં એને મોટામાં મોટા ને નિર્દયમાં નિર્દય અન્યાય દેખાય છે તે ખીણએની નજરે સાવ મામૂલી બનાવ જેવી લાગે છે. તેના પિતાએ પણ તેને મદદ કરવાની પોતાની ફરજ છે એમ માન્યું નહોતું. ધવાનને મનમાં એમ જ વસી ગયું કે સહુએ મારો ત્યાગ કર્યો છે. ને વરસે ૩,૫૦૦ રૂબલ (તે વેળાના હિસાબે આશરે ૩,૫૦૦ રૂપિયા) ના પગારવાળી જગા મને મળી છે એ એમને વાજબી લાગે છે, એટલું જ નહીં પણ હું નસીબદાર છું એમ તેઓ માને છે. તેને થયેલા અન્યાયનું બાન, ઐરીના હંમેશના કઠિયા, ને આવક ઉપરાંત ખરચ કરવાથી માથે ચડી ગયેલું કરજ, એ બધાને લીધે તે કેવો નસીબદાર હતો એ તો એનું મન જ બાણતું હતું.

એ ઉનાળે પૈસા બચાવવાને ખાતર તેણે રજા લીધી, તે ઐરીને લઈ દેશમાં સાળાને ત્યાં રહેવા ગયો.

દેશમાં કંઈ કામઘંઘો મળે નહીં, એટલે એને જિંદગીમાં પુરસદનો કંટાળો આવવા લાગ્યો. એટલું જ નહીં પણ મનમાં અસહ્ય ગમગીની પણ રહેવા લાગી. એટલે તેણે મન સાથે નિર્ધાર

કર્પા કે આમ કંઈ જિંદગી ચાલે નહીં; માટે મારે કંઈક ચાંપતા પ્રયાગ કરવા જોઈએ.

એક રાત જિંધા વિના ઝોશરી પર ચાંટા મારીને તે ઝેવા નિશ્ચય પર આવ્યો કે પીટર્સબર્ગ જઈ ખટપટ કરવી, અને જેમણે મારી કદર કરી નથી તેમને સજા કરવા ખીજા ખાતામાં બદલી કરાવી લેવી.

ખીજે દિવસે ઝેરીએ તે સાળાએ ધણો વાર્યો છતાં તે પીટર્સબર્ગ જવા ગોપણ્યો. ત્યાં જવામાં હેતુ એક જ હતો કે વરસે પાંચ હજાર રૂબલના પગારવાળી જગા મેળવવી. અમુક જ ખાતામાં નિમાવું, કે અમુક જ વિચારો ધરાવવા, કે અમુક જ પ્રવૃત્તિ કરવી, એવું એના મનમાં હવે નહોતું. એને તો યસ પાંચ હજાર રૂબલના પગારવાળી જગા પર નિમાવું હતું. એ જગા સરકારી વહીવટના કાંઈ ખાતામાં હોય, બંકમાં, રેલવેમાં, મહારાણી મેરિયાની કાંઈ સંસ્થામાં, કે પછી ભલે જકાત ખાતામાં હોય તો લેવી—માત્ર એ જગાનો પગાર વરસે પાંચ હજાર રૂબલ હોવો જોઈએ; અને જે ખાતામાં તેની કદર નહોતી થઈ તે સિવાયના કાંઈ ખાતામાં જગા હોવી જોઈએ.

આ શોધમાં ઈવાનને ભારે ને અણુધારી કૃતેહ મળી. કુસ્કના સ્ટેશને તેનો એક ઝોળખીતો ઇસીન પહેલા વર્ગના ડાખલ થયો, ઈવાનની પાસે બેઠો, ને તેણે ખબર આપી કે કુસ્કના સ્થા પર હમણાં જ તાર આવ્યો છે કે પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર થવાની તૈયારી છે — પીટર ઈવાનોવીચની જગાએ ઈવાન સેમીનોવીચ નિમાવાનો છે.

આ ફેરફાર રશિયાને સારુ તો મહત્વનો હતો જ, પણ ઈવાનને સારુ ખાસ મહત્વનો હતો. પીટર પેટ્રોવીચ, અને એને લીધે તેનો મિત્ર ઝાકાર ઈવાનોવીચ, આગળ આવે તો ઈવાન ઇલીચના પાસા પોખાર પડે એમ હતું; કેમકે ઝાકાર ઈવાનોવીચ તેનો મિત્ર ને

સાથી હતો.

મોરકામાં આ ખબર સાચી હોવાની પાકી ખાતમી મળી. પીટર્સબર્ગ પહોંચતાં જ ઇવાન ઝાકારને મળ્યાં; અને ન્યાયખાતામાં જ તેને સારી જગાનું ચોકસ વચન મળી ગયું.

અઠવાડિયા પછી તેણે બૈરીને તાર કર્યો: 'મીલરની જગાએ ઝાકાર આવ્યા છે. તે રિપોર્ટ કરશે એટલે મારી નિમણૂક થશે.'

ઉપલા અધિકારીઓમાં થયેલા આ ફેરફારને પરિણામે, ઇવાનને અણુધારી રીતે પોતાના જ ખાતામાં જે જગા મળી ગઈ તેને લીધે તેના અગાઉના સાથીઓ કરતાં તે એ ઘેટ આગળ વધી ગયો. તે ઉપરાંત તેને પાંચ હબ્બર ડબ્બલનો પગાર મળ્યો. સ્થાનાંતર કરવાના ખરચ પેટે પાંત્રીસસો ડબ્બલ મળ્યા તે જુદા. અગાઉના શત્રુઓ અને આખા ખાતા સામેનો તેનો શેપ ઊતરી ગયો, તે તેના સુખમાં કશી મણા રહી નહીં.

તે સાળાને ઘેર પાછો કર્યો ત્યારે તેને જેટલા આનંદ અને સંતોષ હતા તેટલા ઘણાં વરસથી તેણે કદી અનુભવ્યા નહોતા. પ્રાર્થનાવિયા પણ રાજ થઈ ગઈ, તે તેમની વચ્ચે યુદ્ધવિરામની ગોઠવણ થઈ. પીટર્સબર્ગમાં સહુએ અને કેવી વતકતો આપેલી: જે માણસો એના શત્રુ હતા તે કેવા શરમિંદા બની ગયા હતા તે તેની ખુશામત કરવા આવ્યા હતા; એની નિમણૂકથી એ લોકોની આંખમાં કેટલું ઝેર આવ્યું હતું; તે પીટર્સબર્ગમાં સહુ કેવી એની વાલવા કરતું હતું; તે બધાની વાત ઇવાને કરી.

પ્રાર્થનાવિયાએ એ બધું ધ્યાન દઈને સાંભળ્યું, તે તેને સાચું લાગ્યું હોય એમ જણાયું. કશી પણ વાત ખાટી છે એમ એણે ન કહ્યું, પણ જે શહેરમાં તેઓ હવે જવાનાં હતાં ત્યાંના જીવનને માટે ચોજનાઓ જ કરવા માંડી. ઇવાનને જોઈને આનંદ થયો કે આ ચોજનાઓ તે મારી જ ચોજનાઓ છે; અમે પતિપત્ની એકમત થયાં ખરાં; અને એક ઠોકર ખાધા પછી જિંદગી આનંદ, વિનોદ.

અને સભ્યતાના યોગ્ય ને સ્વાભાવિક ચીજા પર આવતી જાય છે.

ધવાને થોડા વખતને માટે જ પાછો આવ્યો હતો. તેને ૧૦ માં સપ્ટેમ્બરે નવા કામ પર હાજર થવાનું હતું. વળી નરી જગ્યાએ દરીકામ થયું, જૂની જગ્યાએથી સામાન લાવવો, ઘણી નવી વસ્તુઓ ખરીદવી ને તૈયાર કરાવવી, એ બધામાં—ટૂંકામાં, જે ગોડવણા તેણે ધારેલી, ને જેમાં પ્રાર્થકાવિયાની પણ લગભગ પૂરી સંમતિ હતી, તે કરવામાં—તેને ઘણો વખત જોઈએ એમ હતું.

હવે નસીબસંજોગે અધું સરસ રીતે ગોડવાઈ ગયું હતું. પતિપત્નીની ધારણાઓમાં મેળ સંધાયો હતો. અને ઉપરાંત તેઓ એકબીજાની જોડે ઘણો ઓછો વખત ગાળતાં. એટલે લગ્ન પછીનો છેક શરૂઆતનાં વરસો આદ કરતાં કરી નહોતો એટલો એકરાગ તેમની વચ્ચે જામ્યો. ધવાને કુટુંબને તરત જ સાથે લઈ જવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. પણ તેના સાળાએ ને સાળાની વહુએ ઘણો આગ્રહ કર્યો એટલે તે એકલો જવાને કબૂલ થયો. સાળા ને તેની વહુને ધવાને તેના કુટુંબ પ્રત્યે એકાએક હેત ઊભરાઈ આવ્યું હતું.

ધવાને વિદાય લીધી. તેની સફળતાથી ને પતિ પત્ની વચ્ચે સ્થપાયેલા એકરાગથી તેના ચિત્તમાં જે પ્રસન્નતા આવી હતી તે ઓસરી ગઈ નહીં. તેણે સરસ ધર શોધી કાઢ્યું. એણે ને એની પત્નીએ જે સ્વાનું મેવેલું એ સાચું પટે એવું જ આ ધર હતું. જૂની ઢબનાં વિશાળ, જિંચાં દીવાનખાનાં, સોજાદાર ને સુંદર અભ્યાસ ખંડ, માદીકરી માટે ઝોરડાઓ, દીકરા માટે અભ્યાસખંડ — જાણે આ કુટુંબ માટે ખાસ ન બંધાવ્યું હોય એવું જ ધર હતું. ધવાને જનને ગોડવણા પર દેખરેખ રાખી, દીવાલે ચોડવાના કાગળ પસંદ કર્યા, નવું વધારાનું કરનીચર ખરીદ્યું (ખાસ કરીને કેટલીક જૂના જમાનાની કીમતી વસ્તુઓ ખરીદીને), કરનીચર પર કાપડ પોતાની નજર સામે ગડાવડાવ્યું. એકએક કામ આગળ વધવા લાગ્યું, ને તેણે પોતાને માટે જે આદર્શ કલ્પ્યો હતો તે જાણે સિદ્ધ થવા

આઓ. કામો અડધાં થયાં એટલામાં તો એની આશાઓ કરતાં  
 પણ અધિક શોભા થઈ એમ એને લાગ્યું. ઘર આખું જ્યારે  
 ગોડવાઈ જશે ત્યારે 'દ્રુ' કલામય ને સુશોભિત દેખાશે, ને એમાં  
 સ્વિભંગ થાય એવું કશું નહીં હોય, એ વિચારથી તેનું મન  
 નાચી ઊઠ્યું. કિંધતી વખતે તે મન આગળ ચિતાર ખડો કરતો કે  
 દીવાનખાનું 'દ્રુ' દેખાશે. દીવાનખાનું હજી અધૂરું ગોડવાયું હતું;  
 તેના તરફ તે નજર નાખતો ત્યારે, તાપવાની સગડી, પડદો, ઝાજલીઓ-  
 વાળો ઘોડો, આમતેમ મૂકલી નાની નાની ખુરસીઓ, ભીંતે મૂકલી  
 નાની મોટી રકાખીઓ ને તાસકા, ને કાંસાની કલાકૃતિઓ એ અધું  
 સહુ સહુને કેડાણે જાણે ગોડવાઈ ગયું છે એવું ચિત્ર તેની કલ્પના  
 સમક્ષ આવીને ઊભું રહેતું. તેની સ્ત્રી અને દીકરી, જેમની અભિરુચિ  
 આ વિષયમાં તેની પોતાની અભિરુચિ જેડે મળતી આવતી હતી,  
 તેઓ આ અધું વેતકને દ્રવાં જક થઈ જશે, એ વિચારથી તેને  
 ગદગલિયાં થયાં. તેઓ ખરેખર આટલા અધાની અપેક્ષા તો નહીં જ  
 રાખતાં હોય. કેટલીક જૂની કલાકૃતિઓ શોધી કાઢી સોંધે મૂલે  
 ખરીદવામાં તેને સફળતા મળી હતી; ને એ વસ્તુઓને લીધે જાણે  
 કાંઈ અમાર ઉમરાવતું ઘર ન હોય એવો દેખાવ થઈ ગયો હતો.  
 પણ તે જે કાગળો લખતો તેમાં જાણીપૂજીને દરેક ચીજ વિષે થોડું  
 થોડું, લખ્યું ઘટે તેના કરતાં કંઈક ઓછું જ, લખતો જેથી મા-  
 દીકરી અહીં આવે ત્યારે તેમને અણુધાર્યો આનન્દ થાય. આ અધામાં  
 એનું મન એવું પરીવાઈ ગયું કે, તેને સરકારી કામ ગમતું છતાં,  
 નવી ફરજોમાં તેને ધાર્યા કરતાં ઓછો રસ પડ્યો. ક્યારેક અદાલતનું  
 કામ ચાલતું હોય ત્યારે પણ થોડીક ક્ષણો એનું ધ્યાન ખીજે ચાલ્યું  
 જતું; ને પડદાને માટે સીધા 'કોર્નિસ' રાખવા કે વાંકા એના  
 વિચારો જ મનમાં ચાલવા માંડતા. એમાં એને એટલો અધો રસ  
 આવતો કે કેટલીકવાર તે જાને જ કામ કરવા મંડી પડતો, ને  
 કરનીચર નવેસર ગોડવતો કે પડદા નવેસર ટિંગાડતો. એકવાર પડદા

ટકાવનાર સમજતો નહોતો તેને પડદા કેમ લટકાવવા તે બતાવવા પેક સીડી પર ચડતાં તે પગલું ચૂક્યો ને સરકી પડ્યો. પણ મજબૂત ચપળ માણસ હોવાથી તે સીડીને વળગી રહ્યો. એક બારીના બારાણના ગદ્દા સાથે પડખું લટકાવું એટલું જ. એ ઉઝરડાવાળી જગાએ આવો તો થયો, પણ તેથીડા જ વખતમાં જતો રહ્યો. એ વખતે એના ઈર ને મનમાં જેમ અને સ્ફૂર્તિ પુષ્કળ વાગતાં હતાં. તેણે સ્ત્રીને બોલ્યું: 'હું છું એના કરતાં પંદર વરસ નાનો હોઉં એવું લાગે છે.' જે ધારેલું કે સપ્ટેમ્બર સુધીમાં બધી ગોઠવણી પૂરી થઈ જશે. પણ કામ તો અકટોબર અધવચ સુધી ચાલ્યું. પણ આટલી મહેનતે ઠાઠવેલા ધરની શોભા જોઈને એ પોતે જ નહીં પણ જે કામ જોતું સદુ કિંદા થઈ જતું.

ખરું જોતાં તો, મધ્યમ આવકવાળા જે માણસો શ્રીમંત હોવાવાળા છે તેમના ધરમાં સામાન્યપણે હોય છે એવી જ શોભા ને પટીપ અહીં પણ હતી; અને તેથી એ ધર એના જેવાં બીજાં રોના જેવું જ દેખાવા લાગ્યું. વેલબુદ્ધિવાળું રેશમી કાપડ, કાળું કદડું, છોડવા, ગાલીચા. ને ઘસીને ચકચકાત કરેલી ને ન કરેલી ઇંસાની કલાકૃતિઓ વગેરે જે ચીજો અમુક વર્ગના લોકો એ જ વર્ગના બીજા લોકોના બરોબરિયા ગણાવા માટે વસાવે છે તે અહીં પણ હતી. એનું ધર એટલું બધું બીજાં ધરોના જેવું હતું કે એના રક કામનું ધ્યાન પણ ન ગયું હોત. પણ એને પોતાને તો ગતું હતું કે મારું ધર આકર્ષાવું છે, ને એના જેટલા જેવા જટા ભ નથી. તેનું કુટુંબ આવ્યું ત્યારે તે સ્ટેશને સામે ગયો, ને તેમને વા ગોઠવેલા ધરમાં લઈ આવ્યો. ધર દીવાથી ઝાકઝમાળ હતું. સંકેદ ધવાળા નોકરે આરણું ઉઘાડ્યું, એટલે બધાં છોડવાથી શણગારેલા લમાં પેશાં; અને દીવાનખાનું ને અબ્યાસખંડ જોતાં તો તેમનાં ઇમાંથી આનંદના ઉદ્ગાર નીકળવા લાગ્યા. એ જોઈ ધવાનનું તત બહુ જ પ્રસન્ન થયું. તેણે એમને આખું ધર બતાવ્યું, તેમનાં

સ્તુતિવચનોનું ઉત્કંઠાથી પાન કર્યું, ને તેનાં આંખ ને મોઢું હર્ષથી ખીલી ઊઠ્યાં. સાંજે આ પીતી વખતે પ્રાર્થનાવિયાએ તે પડી ગયેલો એ વિષે પૂછ્યું ત્યારે એણે એ વાત હસી કાઢી, ને પોતે કવી રીતે પડી ગયેલો ને પડદાવાળો કેવો ગભરાઇ ગયેલો તેનું વર્ણન હાવભાવ કરી બતાવ્યું.

‘એ તો હું જરા પહેલવાન જેવો છું એટલે સારું છે. બીજને માણસ તો જીવથી જ જાત. મને જરા અહીં વાગ્યું એટલું જ. એ જગાએ અહું છું ત્યારે દુખાવો થાય છે, પણ હવે તો એ મટી જવા આવ્યો છે સહેજ ઉઝરડો જ છે.’

આમ એમણે નવા ધરમાં રહેવા માંડ્યું. જેમ હંમેશાં બને છે તેમ, જ્યારે તેઓ એમાં બરાબર ઠરીઠામ થઇ ગયાં ત્યારે એમને લાગ્યું કે હજી એક ઝોરડો ઝોઠો પડે છે; અને આવક વધી છે—જોકે એ, હંમેશાં બને છે તેમ સહેજ, પાંચસોએક રૂબરૂ જેટલી. ઝોઠી તો પડે છે, પણ છે એટલીથી પણ બહુ સારી રીતે રહેવાય છે.

પહેલાં પહેલાં, બધી ગોઠવણ પાકી નહોતી થઈ ને કંઈક કંઈક કામ કરવાનું બાકી હતું—આ ચીજ ખરીદવી, પેલી મંગાવવી, એક ખસેડવી, બીજી ગોઠવવી, એ બધી ગડમથલ ચાલુ હતી—ત્યાં સુધી તો ધરમાં સુખશાન્તિનું વાતાવરણ રહ્યું. પતિપત્ની વચ્ચે ક્યારેક ચડબાડ થતો, પણ બંનેને એટલો બધો સન્તોષ હતો ને એટલું બધું કામ કરવાનું હતું કે એવા પ્રસંગો ભારે કબજિયા વિના પસાર થઇ જતા. કશું ગોઠવવાનું ન રહ્યું ત્યારે કંઈક નીરસતાનો ભાસ થવા માંડ્યો, ને કશાકની ઊણપ રહી ગઇ છે એમ દેખાવા લાગ્યું; પણ તે વખતે તેઓ નવી નવી ઝાળખાણો કરવામાં ને નવી ટેવા પાડવામાં રોકાયાં હતાં, એટલે જીવન ભર્યુંભર્યું લાગવા માંડ્યું હતું.

ધવાન સવારનો વખત અદાલતમાં ગાળતો ને બપોરે ઘેર જમવા આવતો. પહેલાં તો તે એકંદરે ખુશમિજાજ રહેતો, પણ કવચિત ધરને કારણે જ ચિડાઇ જતો. ટેબલકલોથ કે પડદા પર

સહેજ ડાઘ પડ્યો હોય કે બારીના પડદાની દોરી વૂટી હોય તો તે ખિન્નજ નતો. તેણે એટલી મહેનત કરીને એ બધું ગોઠવ્યું હતું કે એમાં એક પણ ચીજ આડીચવળી થતાં તેના જીવને ભારે કચવાટ થતો. પણ એકંદરે તેના જીવનનો પ્રવાહ તેના મનને ગમે એવી રીતે — સરળતાથી, સુખ્યેનમાં, તે સુરુચિના નિયમો જળવાય એવી રીતે—ચાલી રહ્યો હતો.

તે નવ વાગે ઊઠતો, કોશી પીતો, છાપું વાંચતો, તે પછી કપડાં પહેરી અદાલતમાં જતો. ત્યાં જે પોશાક પહેરે તેને કામ કરવાનું હતું તે પોશાક એને એસે એવો બનાવવામાં આવ્યો હતો, એટલે એ પહેરતાં એને જરાયે અડચણ આવતી નહીં. અરજદારો, મુકદ્દમાની સુનાવણીઓ, જીખાનીઓ વગેરે કામકાજ દિવસભર ચાલતું. આ બધામાં મુખ્ય વાત એ હતી કે નવી ને ચેતનદાયી હોય એવી દરેક વસ્તુ ટાળવી, કેમકે તેથી સરકારી કામકાજના નિયમિત ક્રમમાં ખલેલ પડે; અને તે ઉપરાંત લોકો જોડે માત્ર સરકારી રાહે, ને સરકારી કામકાજ પૂરતો જ, સંબંધ રાખવો. દાખલા તરીકે કોઈ માણસ કંઈક બાતમી મેળવવા આવે. એ બાબત ધવાનના હાથમાં ન હોય તો તે પેલા માણસને રોકડી ના પરખાવી દે, ને તે સિવાય કશી વાત જ એની સાથે ન કરે. પણ કોઈ માણસ સરકારી કામ માટે — એટલે કે સરકારી છાપવાળા કાગળ પર લખી શકાય એવા કંઈ કામ માટે — આવે, તો તે બધું કરે; સરકારી નિયમની હદમાં રહીને કરી શકાય તે બધું કરવા ન ચૂકે; અને એ કરતાં મિત્રતાભર્યા સંબંધનો દેખાવ રાખે, એટલે કે વિવેક ને શિષ્ટાચાર સાચવે. સરકારી કામ અંગેનો સંબંધ પૂરો થઈ રહ્યો કે મિત્રતાનો સંબંધ પણ પૂરો થાય. ખાનગી જીવન અને અમલદારી જીવનને છૂટાં પાડવાની ને એને ભેળસેળ ન થવા દેવાની આ શક્તિ ધવાનમાં ઘણા જ મોટા પ્રમાણમાં હતી. અને લાંબા વખતના અભ્યાસથી તેમજ જન્મથી મળેલી એ જાતની ફાવટને લીધે, તેણે



એ શક્તિને એટલી હદે પહોંચાડી હતી કે કેટલીકવાર કોઇ ઉસ્તાદની પેઠે, તે ખાનગી ને સરકારી સંબંધોને એકસાથે ભળવા પણ દેતો. આટલી છૂટ તે લેતો તેનું કારણ માત્ર એટલું જ હતું કે તે ધારે ત્યારે માણસોની જોડે ફરી પાછો કડક અમલદારી સંબંધથી વર્તવાનું શરૂ કરી શકતો, ને માણસ માણસ તરીકેનો ખાનગી કે મિત્રતાનો સંબંધ પડતો મૂકી શકતો. અને આ બધું તે સહેલાઈથી, મોજથી, વિવેક ભળવીને, એટલું જ નહીં પણ કલાપૂર્વક, કરતો. અદાલતના કામકાજમાં વચ્ચે છુટ્ટી પડે ત્યારે તે સિગરેટ ફૂંકતો, ચા પીતો, સહેજસાજ રાજકાજ વિષે ને જરાતરા સામાન્ય બાબતો વિષે વાતચીત કરતો, ખેચાર વાતો પાનાંની રમત વિષે કહેતો. પણ વાતચીતનો મુખ્ય વિષય તો સરકારી નિમણૂકાનો જ હોય. સાંજ પડ્યે તે થાકી જાય; પણ કોઇ ઉસ્તાદને થાય—વાદનમંડળના કોઇ અગ્રગણ્ય વીણાકારે વૃંદવાદનમાં વીણા ભૂલચૂક વિના વગાડી હોય તેને થાય—એવી લાગણી તેના મનમાં ઊપજે. એવી સ્થિતિમાં તે ઘેર આવે તો જુએ કે તેની સ્ત્રી અને દીકરી દિવસે સારે સારે ઘેર મળી આવ્યાં હતાં, અથવા કોઇ તેમને મળવા આવ્યું હતું, છોકરો નિશાળે ગયેલો, તેણે ઘેર શિક્ષક જોડે લેસન કર્યું હતું, ને હાઇસ્કૂલમાં જે કંઈ શીખવાય છે તે એ બરાબર શીખતો હતો. જિંદગીની આખી ઘટમાળ જેવી ચાલવી જોઈએ તેવી ચાલી રહી હતી. જમ્યા પછી, જે કોઇ મળવા ન આવ્યું હોય તો, ઈવાન કેટલીકવાર એ વખતે ઘણી ચર્ચાતી કોઇ ચોપડી વાંચતો; ને સાંજે કામે લાગી જતો—એટલે કે અદાલતના કાગળો વાંચતો, સાક્ષી-ઓની જુખાનીઓ સરખાવી જોતો, ને એને લાગુ પડનારી કાયદાની કલમો નોંધતો. આ કામ નહોતું નીરસ કે નહોતું રસિક. બ્રીજ રમવાનું છોડીને આ કામ પર ખેડો હોય ત્યારે તે નીરસ લાગતું. પણ બ્રીજ રમવાની સગવડ ન હોય ત્યારે નવરા કે ઔરી પાસે બેસવા કરતાં તો આ કામ કરવું સારું લાગતું. ઈવાનને મોટામાં મોટો આનન્દ જમણુની નાની

નાની પાર્ટીઓ આપવામાં આવતો. તેમાં તે સમાજમાં સારો દરજ્જો ભોગવતાં સ્ત્રીપુરુષોને નોતરતો. જેમ એનું દીવાનખાનું ખીજાં બધાં દીવાનખાનાંને મળતું આવતું, તેમ એની મોજમજથી ભારેલી નાની નાની પાર્ટીઓ એ જ જાતની ખીજા બધી પાર્ટીઓને મળતી આવતી.

એકવાર એમણે નાચ-પાર્ટી પણ કરી. ધવાનને એમાં બહુ મજા આવી, ને આખો પ્રસંગ સરસ રીતે ચિકલી ગયો. માત્ર એમાંથી પતિપત્ની વચ્ચે ફેક અને મીઠાઈઓને અંગે ભારે વટવાડ થઈ. પ્રાર્થનાવિયાએ એને ગમી એવી યોજના કરી હતી. પણ ધવાને એક મોંઘા કંદોઈને ત્યાંથી જ મીઠાઈ મંગાવવાની જીદ પકડી, ને જરૂર કરતાં વધારે ફેક મંગાવી. ઘરમાં વટવાડ એટલા માટે થઈ કે એમાંની કેટલીક ફેક વધી, અને કંદોઈનો આંકડો પિસ્તાળીસ રૂબલ આવ્યો. પ્રાર્થનાવિયાએ પતિને ‘એવફૂર ને અક્કલ વગરનો’ કહ્યો. ધવાને પોતાનું માથું કચકચાવીને પકડયું, ને ગુસ્સામાં છૂટાછેડાનું નામ પણ દહ દીધું.

પણ નાચ તો ખરેખર ધણો જ મળતો થયો હતો. શહેરના સારામાં સારા લોકો આવ્યા હતા; અને ભદ્ર સમાજમાં વિખ્યાતિ પામેલી એક શ્રીમંત સ્ત્રીની બહેન કુંવરી દુકાનોવાની સાથે ધવાનને નાચવાની તક મળી હતી.

ધવાનને તેના કામમાંથી જે આનંદ મળતો તેનાથી તેની મહત્વાકાંક્ષા પોષાતી. પાર્ટીઓ, સંમેલનો વગેરે સામાજિક પ્રસંગોમાંથી તેને જે આનંદ મળતો તેનાથી તેનું ગુમાન પોષાતું. પણ એને મોટામાં મોટો આનંદ તો ‘શ્રીજ’ રમવામાંથી મળતો. તે કપૂલ કરતો કે ‘મારા જીવનમાં ભલે ગમે તેવો ખેદજનક બનાવ બને; તોપણ ખીજા બધી વસ્તુઓની ઉપર પ્રકાશના કિરણની પેઠે જે આનંદ જગ-જગે છે તે તો શ્રીજ રમવાનો જ હોય છે. પણ એમાં રમનારા સારા હોવા જોઈએ; ધાંટાઘાટ કરી મૂકનાર જોડીદાર ન ચાલે; અને શ્રીજ

ચાર જણની હોવી જોઈએ (પાંચ રમનાર હોય ત્યારે એકને ખાતલ રહેવું પડે છે એ બૂરું લાગે છે, જોકે માણસ ડોળ તો એવો કરે છે જાણે કશું લાગતું નથી); રમત કુશળતાથી ને ગંભીરતા જાળવીને (ખેશક પાનાં સારાં આવે ત્યારે જ તો) રમાવી જોઈએ; અને પછી વાળુ કરવાનું ને દાડનો જામ પીવાનું મળે એટલે બસ. ? ખીજ રચ્યા પછી—ખાસ કરીને જો તે થોડુંક જીવ્યો હોય (મોટી રકમ જીતવી એ અણુગમતી વાત હતી) તો—તે બહુ વિશેષ આનન્દમાં આવી જતો, ને એવી સ્થિતિમાં જ સૂઈ જતો.

આ દંપતીના જીવનનું નાવ આવી રીતે ચાલ્યે જતું હતું. સારામાં સારા લોકોમાંથી કેટલાકની સાથે તેમણે ઝાળખાણો કરી હતી; અને પ્રતિષ્ઠિત માણસો ને જીવાન સ્ત્રીપુરુષો તેમને ત્યાં ખેસવા આવતાં. એમના ઝાળખીતાઓ વિષેના પતિપત્ની ને દીકરીના મત પૂરેપૂરા મળતા આવતા હતા. કેટલાંક હલકા દરજ્જાનાં ઝાળખીતાં ને સગાં, હેતનો ભારે ડોળ કરી, જપાની રકાખીઓથી શણગારેલી બીંતોવાળા દીવાનખાનામાં ધસી આવતાં; તેમને તેઓ વગરકહ્યે ને એકમતે દૂરથી જ નમસ્કાર કરતાં ને વિદાય આપી દેતાં. આ હલકા દરજ્જાનાં ઝાળખીતાં થોડા જ વખતમાં આવતાં અંધ થઈ ગયાં; ને ફક્ત સારામાં સારાં માણસો જ ગોલોવીનના મિત્રમંડળમાં કાયમનાં ટકી રહ્યાં.

જીવાનો લીઝાની સાથે સંવનન કરવા લાગ્યા. એમાંથી એક મિટ્ટી, જે પેટ્રીશેવનો એકનો એક દીકરો ને વારસ હતો, તે લીઝા તરફ એટલું બધું ધ્યાન આપવા લાગ્યો કે ધવાને એ વિષે પ્રારંભવિયાને ક્યારની વાત કરી હતી, અને એમને માટે પાર્ટી ગોઠવવી અથવા તો થોડાંક ખાનગી નાટંદ્રાના ખેલ ગોઠવવા કે કેમ એનો વિચાર એ દંપતીએ કરી જોયો હતો.

તેઓ આ રીતે દિવસ નિર્ગમન કરતાં હતાં; બધું સારી રીતે ચાલી રહ્યું હતું; કશી ઊથલપાથલ થતી નહોતી; ને જીવન આનંદભેર

વહી રહ્યું હતું.

૪

એમની સહુની તંદુરસ્તી સારી હતી. ધવાન કેટલીકવાર કહેતો કે 'મારા મોંમાં વિચિત્ર સ્વાદ આવે છે ને ડાબા પડખમાં સહેજ એચેની થાય છે, પણ એને માંદગી ન કહી શકાય.

પણ એ એચેની વધી. એને સખત દુખાવો તો ન કહી શકાય, પણ પડખે કંઈક ભારે લાગવા માંડ્યું, ને સાથેસાથે મનને પણ અસુખ રહેવા લાગ્યું. એની એ ચીડ દહાડે દહાડે વધતી ગઈ. ને ગોલોવીન કુટુંબમાં આનંદ, મોજશોખ ને શિષ્ટાચારનું વાતાવરણ નભ્યું હતું તેમાં ખલેલ પડવા માંડી. પતિ પત્ની વચ્ચે કનિયાના પ્રસંગો વધતા ગયા. થોડા વખતમાં ઘરની શાન્તિ ને સુખસગવડ અલોપ થઈ ગઈ, અને ઉપરઉપરનો વિવેક પણ જેમતેમ ટકી રહ્યો. કનિયા ને વઢવાડોએ ફરી પાછું ધર ધાલ્યું. જે ટાપુએ પર પતિપત્ની વહી પડ્યા વિના મળી શકતાં તેવા ટાપુએની સંખ્યા બહુ જ ઘટી ગઈ. 'મારા વરનો સ્વભાવ ચિડિયલ થઈ ગયો છે.' એમ કહેવાને પ્રારસ્કા-વિયાને હવે ડીકડીક કારણ હતું. વાત વધારીને કરવાનો તેના સ્વભાવ; એટલે તેણે તો કહેવા માંડ્યું કે 'એમનો સ્વભાવ તો હંમેશનો તો આ પોકરાવે એવો છે. એમની સાથે વીસ વરસ રહેતાં મારી ધીરજની કેટલી કસોટી થઈ છે તે મારું મન જાણે છે.' એ વાત સાચી હતી કે હવે કનિયા એનો પતિ શરૂ કરતો. એનો પિત્તા ઊછળી આવવાના પ્રસંગો અનતા તે હંમેશાં જમતા પહેલાં, ઘણીવાર તો 'સુખ' પીવાનું શરૂ કરતા પહેલાં જ, અનતા. કેટલીકવાર તાસક કે રકાખીનો કાનો વૂટેલો હોય, રસોઈમાં કંઈક ખામી હોય, છોકરાએ ટેબલ પર કોણી ટેકવી હોય, કે છોકરીના વાળ એને પોતાને ગમે એવી રીતે ન ઓળેલા હોય એમ એના જોવામાં આવતું; ને એ બધાનો દોષ એ પ્રારસ્કા-વિયાને માથે ઢાળતો. પહેલાં તે તડ ને ફડ જવાબ દેતી ને પતિને

કડવાં વેણુ સંભળાવતી. પણ એકબેવાર તે જમણુ શર થતી વખતે જ ક્રોધથી એવો રાતોપીળો થઇ ગયો કે પ્રારકાવિયાને થયું કે ખાવાને લીધે શરીરમાં કંઈક દરદ થાય છે તેનું જ આ પરિણામ હોવું જોઈએ. એટલે એણે જીભ પર સંયમ રાખ્યો; ને સામે ખોલ ન વાળતાં જમવાનું જલદી આટોપી લેવાની ટેવ પાડી. પોતાનો આ સંયમ એને બહુ સ્તુતિપાત્ર લાગ્યો. ‘મારા પતિનો સ્વભાવ ભયંકર છે, ને મારી જિંદગીની એમણે ધૂળધાણી કરી નાખી છે,’ એવી ગાંઠ એણે મન સાથે બાંધેલી; એટલે એ મનમાં પોતાની દયા ખાવા લાગી; ને જેમ જેમ પોતાની દયા વધારે ખાવા લાગી તેમ તેમ પતિ પ્રત્યેનો તેનો તિરસ્કાર વધતો ગયો. એના મનમાં એમ પણ થવા લાગ્યું કે પતિ મરે તો સારું. છતાં એ મરે એ એને ગમતી વાત નહોતી, કેમકે તો તો એનો પગાર આવતો બંધ થઇ જાય ને! એને લીધે વળી એને પતિ પર વધારે ચીડ ઊપજવા લાગી. એને લાગ્યું કે ‘હું તો ઘેર દુઃખમાં પડેલી છું’, કેમકે પતિ મરે તોયે મને સુખ મળે એમ નથી.’ એના મનનો આ ધૂંધવાટ એ છુપાવી રાખતી ખરી; પણ એ છુપા ધૂંધવાટને લીધે ધવાનની ચીડનો પણ પારો વધતો ગયો.

એક વઢવાડમાં તો ધવાને એની સ્ત્રીને દેખીતો અન્યાય કર્યો હતો; અને ત્યારપછી ખુલાસો કરતાં કહેલું: ‘હું ચિડિયલ થઇ ગયો છું એ વાત સાચી છે. પણ એનું કારણ એ છે કે મારી તબિયત સારી નથી.’ પ્રારકાવિયાએ કહ્યું: ‘તબિયત સારી ન હોય તો એનો ધલાજ કરવો જોઈએ. પેલા જાણીતા ડાક્ટર પાસે જ તમારે જવું જોઈએ. ન જાઓ તે નહીં ચાલે.’

તે ગયો. તેણે જેવું ધારેલું ને જેવું હંમેશાં બને છે એવું જ બધું બન્યું. ડાક્ટરને ત્યાં રાહ જોતા ખેસી રહેવાનું તો હોય જ. ડાક્ટરે ભારેખમ મોહું રાખેલું. એ દેખાવ ધવાનને પરિચિત હતો, કેમકે તે અદાલતમાં એવું જ ભારેખમ મોં રાખીને ખેસતો. ડાક્ટરે

છાતી ઠોકા જોઈ ને કાને નળી મૂકી અવાજ સાંભળી જોયા; અને મોઢું ભારેખમ કર્યું. એમાં ગભીર આશય એમ કહેવાનો હતો કે 'તમે જો તબિયતની વાત અમારા હાથમાં સોંપી દોને, તો અમે ખેડો પાર ઉતારી આપીશું. એ કેમ કરાય એની અમને પાકી ખબર છે, ને અમને લવલેશ શંકા નથી. સહુનું કામ સરખી રીતે જ પાર ઉતારવાનું હોય છે.' જેવું તન્ન અદાલતમાં હતું તેવું જ અહીં પણ હતું. ધવાન પોતે આરોપી સામે જોતાં જેવી મુખમુદ્રા ધારણ કરતો તેવી જ મુખમુદ્રા ડાકટરે એની સામે જોતાં ધારણ કરી.

ડાકટરે કહ્યું: 'અમુક અમુક લક્ષણ બતાવે છે કે તમારા શરીરમાં અમુક વ્યાધિ છે. પણ અમુક ડાકટર તપાસ કરીને આ અનુમાનને ટેકા ન આપે, તો અમુક વ્યાધિ છે એવું નિદાન કરવું પડે. હું આમ આમ માની લઉં તો.....વગેરે.' ધવાનને મન તો એક જ પ્રશ્ન મહત્વનો હતો: 'મારો વ્યાધિ ગંભીર છે કે નહીં?' પણ એ અધતિત પ્રશ્ન તરફ ડાકટરે ધ્યાન આપ્યું નહીં. એની દૃષ્ટિએ એને આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવાનો નહોતો. એને તો નિર્ણય એ કરવાનો હતો કે આ કેસમાં મૃત્તાશય તરે છે, કે જ્વની શરદી છે, કે એંપેંડીસાઇટીસ છે. એ ધવાનના જીવનમરણનો સવાલ નહોતો, પણ તરતા મૃત્તાશય કે એંપેંડીસાઇટીસ વચ્ચે નિર્ણય કરવાનો સવાલ હતો. અને ડાકટરે એ સવાલનો ચુકાદો એંપેંડીસાઇટીસની તરફેણમાં આપ્યો, એમાં એણે અસાધારણ કુશળતા વાપરી એમ ધવાનને લાગ્યું. ડાકટરે માત્ર એટલું કહી રાખ્યું કે પેશાબ તપાસતાં કંઈ બીજાં ચિહ્નનો દેખાશે તો આ વિષયનો ફરી વિચાર કરવો પડશે. ધવાને પોતે આરોપીઓ જોડે કામ લેવામાં હજારોવાર કુશળતાપૂર્વક આ જ વસ્તુ કરી હતી. ડાકટરે આખી વાતનો સાર એટલી જ છટાદાર વાણીમાં સંભળાવ્યો; ને આરોપીની સામે અશ્માંની ઉપર થઈને, જાણે પોતાનો વિજય થયો હોય એવી રીતે ને કંઈક આનંદભેર આરોપી જ રામેનજર નાખી. ડાકટરના ઉપસંહાર પરથી ધવાને એટલો

તો ખ્યાલ બાંધ્યો કે મારી સ્થિતિ ખરાબ છે; પણ મારી સ્થિતિ ભલે ખરાબ હોય, છતાં ડાક્ટરને, ને કદાચ ખીજાં સહુને, એને વિષે કશી પડી નથી. આ ખ્યાલ આવતાં એના દિલને દર્દ થયું. મનમાં પોતાના પ્રત્યે દયા ઊપજી. અને આવી અગત્યની આવત વિષે ડાક્ટરની એપરવાઈ તરફ તેને તિરસ્કાર પેદા થયો.

આને વિષે તે કશું બોલ્યો નહીં, પણ ઊભો થયો, ડાક્ટરની શી ટેબલ પર મૂકી, ને નિસાસો નાખીને કહેવા લાગ્યો : ‘અમે માંદા લોકો કદાચ ઘણીવાર અધટિત પ્રશ્નો પૂછતા હઈશું. પણ મને એકંદરે એટલું કહો કે આ દરદ ભયંકર છે કે નહીં?’

ડાક્ટરે અસ્માંના કાચ ઉપરથી તેની સામે એક આંખે કરડી નજર નાખી; જાણે એમ ન કહેતો હોય કે ‘કેદી, તું જે તને પૂછેલા સવાલોની મર્યાદામાં રહીને નહીં બોલે, તો મારે તને અદાલતમાંથી બહાર મોકલી દેવા પડશે.’

‘મને જે જરૂરી ને યોગ્ય લાગ્યું તે હું તમને કહી ચૂક્યો છું. પેશાબ તપાસાશે પછી કદાચ કંઈક વધારે ખબર પડશે.’ કહી ડાક્ટરે નમન કર્યું.

ઈવાન ધીરેધીરે બહાર નીકળ્યો, ભારે અસ્વસ્થ ચિત્તે ગાડીમાં મેડો, ને ઘેર પહોંચ્યો. ઘેર જતાં આંખે રસ્તે તે ડાક્ટરે કહેલા શબ્દો વિષે વિચાર કરતો હતો; એ અટપટા, અસ્પષ્ટ ને શાસ્ત્રીય શબ્દોનો સાદી ભાષામાં અનુવાદ કરવા ને તેમાં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધવા મથવા લાગ્યો: ‘મારી સ્થિતિ ખરાબ છે? બહુ ખરાબ છે? કે હજી મહુ બગાડો નથી થયો?’ એને એવો ભાસ થયો કે ડાક્ટરે કહેલી શતોનો અર્થ તો એ જ હતો કે તબિયત બહુ ખરાબ છે. રસ્તામાં જે કંઈ જોવામાં આવ્યું તે ગમગીની વધારનારું લાગ્યું. ગાડીવાળો, ધરો, રસ્તે ચાલનાર માણસો, ને દુકાને એ બધાં પર ગમગીની ને નેરાશા છવાયેલાં દેખાયાં. એનો દુખાવો—આ ધીરે ધીરે ને કાતરી ખાનારો દુખાવો—ડાક્ટરના સંદિગ્ધ શબ્દો પછી નવો ને વધારે ગંભીર

રૂપે દેખાવા લાગ્યો. ધવાને હવે નવી ને ગભરાટની લાગણીથી એનું નિરીક્ષણ કરવા માંડ્યું.

તેણે ઘેર જઈ પત્નીને વાત કરવા માંડી. તે સાંભળતી હતી. પણ વચ્ચે જ છોકરી ટોપ પહેરી, માની સાથે બહાર જવા તૈયાર થઈને, આવી પહોંચી. આ કંટાળો ચડે એવી વાત સાંભળવા તે ક્યવાતે મને ખેડી, પણ તેનાથી લાંબો વખત ધીરજ રખાઈ નહીં; ને માએ પણ વાત છેવટ સુધી સાંભળી નહીં.

‘ચાલો, બહુ સારું થયું તમે જઈ આવ્યા તે. હવે ધ્યાન રાખીને દવા નિયમિત રીતે લેજો. ડાક્ટરે દવા લખી આપી હોય તે કાંઈ મને આપો, એટલે જિરાસીમને દવાવાળાને ત્યાં મોકલું.’ કહી તે બહાર જવાની તૈયારી કરવા ગઈ.

એ ઓરડામાં હતી ત્યાં સુધી ધવાને સાસુ ખાવાનોયે વખત મળ્યો નહોતો. પણ તે ગઈ એટલે તેણે ઊંડા નિસાસો નાખ્યો.

‘ના, ના,’ તેને થયું, ‘દરદ કદાચ ખરેખર એટલું ખરાબ નહીં હોય.’

તેણે દવા લેવા માંડી, ને ડાક્ટરની સૂચનાઓનો અમલ કરવા માંડ્યો. પેશાબ તપાસાયા પછી દવા ને સૂચનાઓ બંનેમાં ડાક્ટરે ફેરફાર કર્યો હતો. પણ પછી પાછું એમ જોવામાં આવ્યું કે પેશાબની તપાસ પરથી થયેલું નિદાન, અને દરદીના શરીરમાં દેખાતાં ચિહ્નો, એ બેની વચ્ચે મેળ ખાતો નથી. ધવાને જોયું કે મને જે દરદ થાય છે તે ડાક્ટરે કહેલું તેના કરતાં જુદી જાતનું છે; એટલે ડાક્ટરને કાં તો વિસ્મરણ થયું હશે, કાં તો તેણે ગોથું ખાધું હશે, અથવા તેણે કશી વાત મારાથી છાની રાખી હશે. પણ એને માટે કંઈ ડાક્ટરનો વાંક કાઢી શકાય નહીં. એટલે ધવાને એના હુકમોનું અક્ષરશઃ પાલન કરવું ચાલુ રાખ્યું; ને પહેલાં તો એને એમ કરવાથી કંઈક આસાપેશ પણ મળી.

ધવાને ડાક્ટર પાસે જઈ આવ્યો ત્યારથી, સ્વચ્છતા ને દવા



વિષે ડાકટરની સૂચનાઓનું ચોક્કસ પાલન કરવું, અને દરદનું ને ઝાડાપેશાબનું નિરીક્ષણ કરવું, એ જ તેનો મુખ્ય વ્યવસાય થઈ પડ્યો. લોકોનાં દરદ ને લોકોનું આરોગ્ય એની જ વાતોમાં એને વધારેમાં વધારે રસ પડવા લાગ્યો. કોઈ માણસ માંદું પડ્યાની, મરી ગયાની કે સાબું થયાની વાત એની હાજરીમાં થાય—ખાસ કરીને એ માંદગી એની પોતાની માંદગીને મળતી હોય—ત્યારે તે કાન માંડીને સાંભળી રહેતો. એ સાંભળતાં એના મનમાં જે ફફડાટ થતો તે ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરતો, પ્રશ્નો પૂછી જોતો, ને જે કંઈ સાંભળ્યું હોય તે પોતાની માંદગીને લાગુ પાડતો.

દુખાવો ઓછો થતો નહોતો, પણ ધવાને પરાણે મનને એમ મનાવવા મથતો કે મારી તબિયત સુધરી છે. જ્યાં સુધી તેના મનને કશી અકળામણ થવાનો પ્રસંગ ન આવ્યો હોય ત્યાં સુધી તો તે આ પ્રયત્નમાં ફાવતો. પણ સ્ત્રી જોડે સહેજ પણ ખટરાગ થાય, સરકારી કામમાં કંઈક નિષ્ફળતા મળે, કે ક્ષીજમાં ખરાબ પાનાં આવે, કે તરત જ તેને એકાએક દરદનું તીવ્ર ભાન થતું. પહેલાં તે આવી mischances સહન કરી લેતો; અને બગડેલી બાજુ થોડા જ વખતમાં સુધારી લેવાની, મુસીબતોને તરી પાર ઊતરવાની, ને સફળતા મેળવવાની, કે રમતમાં ડાંકા વગાડવાની આશા રાખતો. પણ હવે સહેજ પણ અણધારી મુસીબત આવે ને ધાર્યું કામ ન થાય તો તે નિરાશામાં ડૂબી જતો. તે મનમાં કહેતો; ‘જોને, હું જરાક સાબો થવા માંડ્યો હતો ને દવાની અસર થવા માંડી હતી ત્યાં પાંછી આ આફત આવી પડી કે પેલાની સાથે ખટરાગ થયો.....’ અને એ પેલી અસ્વચ્છ ઘટના પર, અથવા જે લોકો તેને ચીડ કરાવતા હતા ને તેનો જીવ લઈ રહ્યા હતા તેમના પર, બહુ જ ગુસ્સે થઈ જતો. આ ગુસ્સો મારે માટે ઘાતક છે એવું ભાન તો તેને હતું, છતાં એને તે રોકી શકતો નહીં. સંજોગો ને માણસો પર આ રીતે ગુસ્સો કરવાથી તો મારી માંદગી વધે છે, ને તેથી મારે અણુગમતા બનાવો

તરફ દુર્લભ કરવું જોઈએ, એ વસ્તુ તેને સાફ સમજાવી જોઈતી હતી, એમ કાઠને સહેજે લાગે એવું છે. પણ ધવાને તો મનમાં એથી ઊલટી ગાંઠ વાળી. તે કહેવા લાગ્યો કે મારે શાન્તિ જોઈએ છે. એ શાન્તિમાં ભંગ પાડે એવી દરેક વસ્તુ તરફ તે ટાંપીને જોઈ રહેતો; ને શાન્તિમાં જરાક ખલેલ પડે કે મિળજ ખોઈ એસતો. તે વૈદકની ચોપડીઓ વાંચતો ને અનેક ડાકટરોની સલાહ લેતો. તેને લીધે તેની સ્થિતિ વધારે બગડતી જતી હતી. એનું દરદ એટલું ધીરેધીરે આગળ વધતું હતું કે એક દિવસની સાથે ખીજાને સરખાવતાં તે પોતાના મનને છેતરી શકે એમ હતું—એ દિવસ વચ્ચેનો ફરક એટલો નજીવો દેખાતો. પણ તે જ્યારે ડાકટરોની સલાહ લેતો ત્યારે તેને લાગતું કે મારું દરદ વધતું જાય છે, ને તે પણ બહુ ઝપાટાભેર. તેમ છતાં તેણે ડાકટરોની સલાહ લેવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું.

એ મહિને તે ખીજા એક નામાંકિત ડાકટરને મળવા ગયો. પહેલા ડાકટરે કહી હતી તેના જેવી જ વાત આ ડાકટરે પણ કહી. માત્ર એણે જરા જુદા શબ્દોમાં પ્રશ્નો પૂછ્યા એટલું જ. એ પ્રસિદ્ધ ડાકટર સાથેની મુલાકાતથી તો ધવાનની શંકા અને ખીકમાં માત્ર વધારો જ થવા પામ્યો. એના એક મિત્રનો મિત્ર સરસ ડાકટર હતો. તેણે વળી ખીજા બધાના કરતાં જુદું જ નિદાન કર્યું. અને દરદ મટી જશે એમ તો જોકે તેણે કહ્યું, પણ તેણે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા ને અટકજો કરી એથી તો ધવાન વધારે ગભરાયો ને તેની શંકા વધી પડી. એક હોમિયોપથીવાળાએ કંઈક જુદો જ વ્યાધિ બતાવ્યો ને દવા બતાવી, તે ધવાને અઠવાડિયા સુધી છૂપી રીતે લીધી. પણ અઠવાડિયા પછી કશો સુધારો જણાયો નહીં, એટલે આગલા ડાકટરના તેમજ આના પણ ઉપચાર પરથી તેની શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ, અને નિરાશા ને ગમગીની વધી પડી. એક દિવસ એની એક ઓળખીતી બાઈએ કહ્યું કે એક ચમત્કારી મૂર્તિ છે તેની પૂજથી ફલાણો માણસ સાંજે થઈ ગયો. ધવાને જોયું કે પોતે એ વાત બ્યાનથી સાંભળી

રહ્યો છે, ને એ વાત ખરેખર બની હશે એવી આસ્થા તેને એસતી જાય છે. આ બનાવથી તે ભડકી ઊઠ્યો. તેને થયું, 'મારું મન શું ખરેખર આટલું બધું નબળું પડી ગયું છે? છટ! ખોટી વાતો છે એ બધી. મારે આવા ગભરાટને વશ ન થવું જોઈએ, પણ એક ડાક્ટર પસંદ કરી તેને વળગી રહેવું જોઈએ, ને એ કહે તે પ્રમાણે જ ખાવાપીવાનું, ઊઠવા એસવાનું બધું કરવું જોઈએ. એમ જ કરીશ હું. નક્કી થઈ ગયું હવે. હું એને વિષે વિચારે નહીં કર્યા કરું. પણ ઉનાળા સુધી તો હું મન દઈને આ જ ઉપચાર કરીશ. પછીની વાત પછી છે. હવે પછી મનમાં આવા ઉંધામા થવા જ નથી દેવા!' આ વાત કહેવી સહેલી પણ કરવી અશક્ય હતી. પડખાના દરદથી તે બેબર થઈ રહ્યો હતો. દરદ વધતું જતું દેખાતું હતું, ને શરૂ થાય ત્યારે લાંબા વખત સુધી ચાલતું. મોંતો સ્વાદ પણ દહાડે દહાડે વધારે વિચિત્ર થતો જતો હતો. એને લાગ્યું કે મારો શ્વાસ પણ ગંધ મારે છે. લૂખ ને શક્તિ પણ જાણે જતી રહી છે એમ એને લાગતું. હવે મનને છેતરવામાં સાર નહોતો. કંઈક ભયંકર, નવી, ને જિંદગીમાં પહેલાં કદી બની હોય એના કરતાં અગત્યની ઘટના તેના શરીરમાં બની રહી હતી; ને એની ખબર તેને એક્લાને જ પડતી હતી. તેની આસપાસનાં માણસો એ સમજતાં નહોતાં કે સમજવા માગતાં નહોતાં. તેમને તો લાગતું હતું જાણે દુનિયા હંમેશની પેઠે જ ચાલી રહી છે. એ જોઈ ધવાનને જેવી વેદના થતી તેવી બીજા કશાથી થતી નહીં. તેણે જ્નેયું કે મારાં કુટુંબીઓ, ખાસ કરીને મુલાકાતો, પાર્ટીઓ ને નાચમાં ગુલતાન થઈ ગયેલાં માદીકરી, આ વિષે કશું સમજતાં નથી; ને હું આવો ગમગીન ને કડક થઈ ગયો છું એને માટે ઊલટાં મારા પર ચિડાય છે, જાણે એમાં મારો જ વાંક ન હોય. એ લોકો મનની વાત છુપાવવા મથતાં, છતાં ધવાન જોઈ શક્યો કે હું એમના માર્ગમાં આડખીલીરૂપ છું; મારી ઐરીએ મારી માંદગી વિષે અમુક ધોરણ ઠરાવી રાખ્યું છે; ને હું ગમે તે કહું

કે કરું તેની પરવા ન કરતાં તે મક્કમપણે એ ધોરણને વળગી રહે છે. પ્રાર્થકાવિયાનું વલણ આ પ્રકારનું હતું: તે બહેનપણીઓને કહેતી: 'તમે જાણો છો, બહેન? ખીજા કરે છે એમ ધવાન કરી શકતા નથી, ને ડાક્ટર જે ઉપચાર બતાવે તે આસ્થા રાખીને લાંબો વખત કરતા જ નથી. એક દિવસ દવા લે, કરી બરાબર પાળે, ને વેળાસર સ્વૃષ્ટ જાય. પણ ખીજે દિવસે હું જે ધ્યાન ન રાખું તો એકાએક દવા લેવાનું ભૂલી જાય, ડાક્ટરે માંછલી ખાવાની ના કહી હોય છતાં તે જ ખાય, ને રાતે એક વાગ્યા સુધી પાનાં ટીચવા એસે.'

'જા જા હવે, એવું ક્યારે કરેલું?' ધવાન ચિડાઇને પૂછે. એક વાર પીટરને ત્યાં રમેલા તે જ.'

'ને કાલે શેએકની સાથે.'

'એ તો હું ન જાણ્યો હોત તોયે આ દરદ મને થોડો જ ઊંધવા દેવાનું હતું?'

'એ ગમે તેમ કહો, પણ આ રીતે તમે કદી સાજા થવાના નથી. અમને હંમેશાં દુઃખી કરશો એટલું જ'

ધવાનની માંદગીને વિષે પ્રાર્થકાવિયા એમ જ માનતી— ધવાનને તેમજ ખીજાને કહેતી પણ ખરી—કે એમાં એમનો પોતાનો જ વાંક છે; ને મને જાણે આછી સતામણી કરી હોય તેમ એમાં આ એક ઉમેરો કર્યો છે. ધવાનને લાગતું કે આ વચન તે વગરવિચારે ખોલી નાખે છે એટલું જ. પણ એથી કંઈ એની વેદનામાં ઘટાડો થતો નહોતો.

અદાલતમાં પણ ધવાને જોયું, અથવા પોતે જોવાનો એને ભાસ થયો, કે લોકો કંઈક વિચિત્ર રીતે મારી સામે જોઈ રહે છે. કેટલીક વાર તેને લાગતું કે મારી જગા જાણે થોડા વખતમાં ખાલી પડવાની હોય એવા ભાવથી લોકો મારી સામે તાકીતાકીને જુએ છે. વળી પાછા એના મિત્રો એકાએક એની ગમગીની માટે મિત્રભાવે એને ટપકા આપવા માંડતા; જાણે એના શરીરમાં ચાલી રહેલું ભયંકર,

ત્રાસદાયક, ને કદી ન સાંભળેલું એવું દરદ, જે એને રાતદિવસ કોરી ખાતું હતું ને એને જરાયે એન પડવા દેતું નહોતું, તે ઠ્ઠામશ્કરી-નો સરસ વિષય ન હોય! ખાસ કરીને સ્વાર્ટ્ઝની મશ્કરીઓ, હસાહસ ને ગતકડાંથી એને વિશેષ ખીજ ચડતી; કેમકે એ જોઈને તે પોતે દસ વરસ પર કેવો હતો તે એને યાદ આવતું.

એકવાર ચાર ભાઈબધો આવ્યા ને પાનાંની રમત શરૂ થઈ. નવાં પાનાંને નરમ પાડવાને ચીપનારે એને વાંકાં વાળ્યાં. ધવાને હાથમાંનાં ચોકડીનાં પાનાં ગણી જોયાં તો સાત ચોકડી! તેના બેરુએ કહ્યું: 'તો ટ્રપ.' ખીજ વારીમાં ધવાને ટેકા આપતાં કહ્યું: 'એ ચોકડી.' બસ આથી સારું શું જોઈએ? તે બહુ હોંશમાં આવી ગયો, ને તેને જાણે નવી સ્ફૂર્તિ આવી. હવે તો બધા હાથ આપણે જ કરીએ. પણ ત્યાં તો ઓચિંતું ધવાને પડખામાં દરદ થવા લાગ્યું; મોંનો સ્વાદ અગડવા લાગ્યો; ને એવી સ્થિતિમાં પાનાં શું, રમત શું, ને આનંદ શું બધી બેવકૂફી છે એમ તેને થવા લાગ્યું.

તેણે તેના બેરુ મિખેલ સામે નજર નાખી. મિખેલે એનો મજબૂત હાથ ટેબલ પર પછાડ્યો; અને હાથ થયેલો તેનાં પાનાં પોતે લેવાને બદલે તે પાનાં વિવેકથી ને હળવે રહીને ધવાને તરફ ખસેડ્યો, જેથી ધવાને હાથ લાંબો કર્યા વિના જ તે પાનાં ભેગાં કરવાને આનંદ લઈ શકે. ધવાને થયું: 'એ શું એમ માનતો હશે કે મારામાં હાથ લાંબો કરવા જેટલું પણ જોર નથી?' આ વિચાર આડે પોતે શું કરે છે એતું ભાન રહ્યું નહીં, ને એણે પોતાને એ પરવા કેમ નહોતી વધારે પડતી ખોલી કરી નાખી, ને ત્રણ હાથની હાર ખાધી. સૌથી ખૂરી વાત તો એ બની કે એ આને લીધે મિખેલ કેટલો બેચેન થઈ ગયો એ ધવાને જોયું, પણ એને પોતાને પરવા નહોતી. પોતાને એ પરવા કેમ નહોતી એ સમજતાં એના પેટમાં ફાળ પડી.

સહુએ જોયું કે ધવાને દરદ થાય છે. તેમણે કહ્યું: 'તમે શાક્યા હો તો બંધ કરીએ. આરામ લો.' સૂઈ જાઉં? ના, ના, થાક

જરાયે લાગ્યો નથી. ઈવાને 'રખર' પૂરું ક્યું. રમનારા સહુ ગમગીન થઈને ચૂપચાપ રમતા હતા. ઈવાનને લાગ્યું કે મેં પોતે જ એમના પર આ ગમગીની ઢાળી છે, ને હું તે દૂર કરી શકતો નથી. મહેમાનો બધા જમ્યા ને ઘેર ગયા, એટલે ઈવાન એકલો પડ્યો. 'મારું જીવન વિષમય થઈ ગયું છે, ને હું ખીજનાં જીવનને વિષમય બનાવી રહ્યો છું. અને એ વિષ એાછું થતું નથી પણ મારી રગે રગે વધારે ને વધારે ઊંડું ઊતરતું જાય છે,' એ વિચાર તેના મનમાં ઘોળાયાં કર્યાં.

એક તરફ આ વિચાર ચાલતો હોય, ને ખીજ તરફ ખીક લાગતી હોય ને શરીરમાં વેદના થતી હોય, એવી સ્થિતિમાં તે સ્વર્ષ જતો; પણ ઘણીવાર તેને રાતનો મોટો ભાગ જાગતા પડી રહેતું પડતું. ખીજે દિવસે સવારે પાછા ઊડીને કપડાં પહેરી અદાલતમાં જવાનું, ખોલવાનું ને લખવાનું તો હોય જ. અથવા, ખહાર ન જાય તો, દિવસના ચોવીસે કલાક ઘરમાં ગાળવા પડે; ને એમનો એકેએક કલાક ભારે ત્રાસદાયક લાગે. આવી રીતે, ઊંડી ખાઈની દાર પર તેને એકલાને રહેવું પડતું; ને તેને સમજે કે તેની દયા ખાય એવું કાઈ નહોતું.

## પં

એમ એક પછી એક મહિના વીતતા ગયાં. નાતાલના અરસામાં તેનો સાળો શહેરમાં આવી તેને ત્યાં ઊતર્યો. એ આવ્યો તે વખતે ઈવાન અદાલતમાં હતો, ને પ્રારકોવિયા બજારમાં ખરીદી કરવા ગઈ હતી. ઈવાન ઘેર આવી અબ્યાસખંડમાં દાખલ થવા જાય છે ત્યાં તેના સાળાને જતે પેટી ખોલતાં જોયો; તે નીરાગી ને લાલપ્શ્મ હતો. ઈવાનનો પગરવ સાંભળી તેણે માથું ઊંચું કર્યું, ને પળવાર તો અવાચક બનીને તેની સામે આંખો ફાડી રહ્યો. એ દષ્ટિપાતે જ ઈવાનને જે કહેવાનું હતું તે બધું કહી દીધું. સાળાએ 'અરૂર' કહેવા મોઢું તો ઉઘાડ્યું, પણ રોકાઈ ગયો. અ વસ્તુએ જ ઈવાનનું અનુમાન સાચું ઠરાવ્યું.

‘હું એવા બદલાઈ ગયો છું, એમ ?’

‘હા, બદલાયા તો છે.’

તે પછી, પોતે કેવો દેખાય છે એ વિષય પર સાળાનો અભિ-  
પ્રાય જાણવા તેણે ધણોયે પ્રયત્ન કર્યો, પણ પેલાએ એ વિષે એક  
અક્ષર પણ ઉચ્ચાર્યો નહીં. પ્રાર્કાવિયા ઘેર આવી એટલે એનો ભાઈ  
એની પાસે ગયો. ધવાને આરણ્ય બંધ કરી તાણું વાસ્યું, ને અરીસામાં  
જેવા લાગ્યો. પહેલાં અરીસો સામે રાખી મોઢું ધારીધારીને જોયું;  
ને પછી અરીસો બાજુમાં રાખી લમણા ને કાનનો ભાગ તપાસ્યો.  
પતિપત્નીએ સાથે જેસીને પડાવેલી એક છબિ હતી તે લીધી, ને  
અરીસામાં દેખાતા પ્રતિબિંબ સાથે તેને સરખાવી જોઈ. તેનો અહેસો  
જાણે ઝાળખાય એવો જ રહ્યો નહોતો. પછી કાણી સુધીના હાથ  
ખુલ્લા કર્યા; તે જોઈ લીધા; ને આંધો પાછી ઉતારી સોફા પર એઠો.  
તેના મોઢા પર મેશ ઢળી ગઈ.

‘ના, ના, આ નહીં ચાલે!’ મન સાથે કહેતાંકને તે ફફટો  
મારી ઊભો થયો, ટેબલ આગળ ગયો, કાચદાના કાગળો કાઠી વાંચવા  
લાગ્યો, પણ ઝાઝી વાર વંચાયું નહીં. આરણ્ય ઉઘાડ્યું, ને દીવાન-  
ખાનામાં ગયો. દીવાનખાનાતું આરણ્ય બંધ હતું. તે પગની આંગળીઓ  
પર ચાલતો ચાલતો પાસે ગયો, ને બહાર ઊભો ઊભો સાંભળવા લાગ્યો.

‘ના, તું અતિશયોક્તિ કરે છે!’ પ્રાર્કાવિયા કહેતી હતી.

‘અતિશયોક્તિ! જોતી નથી? મડદા જેવા તો થઈ ગયા છે!  
આંખો જોને — આંખમાં તૂર જ ક્યાં છે? પણ એમને દરદ શું  
થયું છે?’

‘કોઈને ખબર પડતી નથી. નિકોલેવીએ (એ ખીજો એક  
ડાક્ટર હતો) કંઈક કહેલું ખરું, પણ શું તે હું નથી જાણતી.  
લેસ્કોટ્ટસ્કીએ (એ ખીજો એક પ્રસિદ્ધ નિબળાત હતો) એથી સાવ  
ઊલટી જ વાત કહી....’

ધવાન પાછો ફર્યો, પોતાના ઓરડામાં ગયો, સૂઈ રહ્યો, ને

વિચાર કરવા લાગ્યો: 'મૂત્રાશય, તરતું' મૂત્રાશય.' એ મૂત્રાશય કેવી રીતે છૂટું પડીને આમતેમ ફરતું હતું એ વિષે બધા જ ડાક્ટરોએ એને વાત કહેલી તે એને યાદ આવી. કલ્પનાબળ વડે તેણે એ મૂત્રાશયને પકડી, ઠેકાણે લાવવાનો ને ત્યાં ઝાલી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેને થયું આ તો સાવ સહેલી વાત છે. 'આલ પીટર ધવાનોવીચને મળી આવું.' (આ પીટરનો જ મિત્ર ડાક્ટર હતો.) તેણે ધંટડી વગાડી, ગાડી જોડાવી, ને જવાની તૈયારી કરી.

'ક્યાં જાઓ છો, ઝાં?' મોઢા પર અત્યંત ખેદને અસાધારણ દયાનો ભાવ લાવી પ્રાર્થનાવિયાએ પૂછ્યું.

આ અસાધારણ દયાનો ભાવ જોઇ તે ચિડાયો. તેણે મોઢું ચડાવીને ઘેરી સામે જોયું.

'પીટરને મળવા ગયા વિના ચાલે એમ નથી.'

તે પીટરને મળવા ગયો. એ જણ્યું મળી પીટરના મિત્ર ડાક્ટર પાસે ગયા. ડાક્ટર ઘેર હતો. ધવાને એની સાથે લાંબી વાતચીત કરી.

ડાક્ટરના મત પ્રમાણે તેના શરીરમાં જે કંઈ ક્રિયા ચાલી રહી હતી તેની વીગતોનો વિચાર કરી જોતાં તેને પૂરેપૂરી સમજ પડી ગઇ.

શરીરમાં કીડાના આકારનું જે 'એપેંડિક્સ' છે તેની અંદર કંઈક—નાનું સરખું કશુંક—હતું. તે મટી જાય એવું હતું. માત્ર એક અવયવની પ્રવૃત્તિ વધારીએ ને ખીજની પ્રવૃત્તિ રોકી લઇએ તો પેલું જે કંઈ છે તે અંદર ને અંદર જ સમાઇ જાય ને દરદ મટી જાય. ધવાન રોજના જમવાના વખત કરતાં મોઢો ઘેર પહોંચ્યો. જમ્યા પછી આનન્દથી વાતો કરવા બેઠો. પણ લાંબા વખત સુધી તેને બીડીને પોતાના ઓરડામાં જઈ કામ કરવાનું મન થયું નહીં. આખરે તેણે અભ્યાસખંડમાં જઈ જે કંઈ કરવા જેવું હતું તે ક્યું. પણ 'મેં કંઈક વસ્તુ કોરે મૂકી છે—એ કંઈક અગત્યની ને ખાનગી વાત છે, ને મારું કામ પતી જશે એટલે



પાછો હું તેનો ફરી વિચાર કરીશ —' એ ધૂન તેના મનમાંથી જરા પણ ખસે જ નહીં. કામ પતી ગયું એટલે એને યાદ આવ્યું કે આ ખાનગી કામ તે તો 'એપેંડિક્સ' વિષે વિચાર કરવાનું છે. પણ તે આ વિચારને વશ થયો નહીં, ને દીવાનખાનામાં ચા પીવા ગયો. ત્યાં કેટલાક જણ મળવા આવ્યા હતા. એમાં પેલો મેનિસ્ટ્રેટ પણ હતો જેને આ દંપતી દીકરીને માટે સારો 'મુરતિયો' ગણતાં હતાં. દીવાનખાનામાં વાતચીત, પીઆનોનું વાદન, ગાયન વગેરે ચાલી રહ્યું હતું. પ્રાર્થનાવિચારે કહ્યું તેમ, ધ્યાને એ સાંજનો વખત અસાધારણ આનંદમાં ગાળ્યો. પણ પોતે એપેંડિક્સની અતિ અગત્યની બાબતનો વિચાર કરવાનો મુલતવી રાખ્યો છે એ વાત ધ્યાન પળવાર પણ ભૂલ્યો નહોતો. અગિયાર વાગે તે સહુની વિદાય લઈ સ્વપ્નાના ઓરડામાં ગયો. માંદગી શરૂ થઈ ત્યારથી તે અભ્યાસખંડ જોડેના એક નાના ઓરડામાં એકલો સૂઈ રહેતો. તેણે કપડાં કાઢ્યાં, ઝોલાની એક નવલકથા લીધી; પણ વાંચવાને બદલે વિચારમાં પડી ગયો. એની કલ્પનામાં એપેંડિક્સમાં ધાર્યો સુધારો થઈ ગયો. દરદનો અંશ શરીરમાં લળી જઈ બહાર નીકળી ગયો, ને શરીરનો સંચો પાછો પહેલાંની જેમ કામ કરવા લાગ્યો. 'હા, બરાબર એમ જ !' તે મનમાં જ બોલી ગિટ્યો. 'માણસ માત્ર કુદરતને મદદ કરે એટલે ખસ છે.' તેને દવા યાદ આવી એટલે ગિટ્યો, દવા લીધી, ને ચત્તા સૂઈ રહી દવાની લાભદાયક અસર થઈ ને દુખાવો ઓછો થયો એ ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યો. 'હું દવા નિયમિત લઉં ને કરી પાળું એટલે ખસ. મને સુવાણુ લાગવા માંડ્યું છે. બહુ આરામ લાગે છે.' તેણે પડખે હાથ ફેરવી જોયો. ત્યાં અડવાથી દુખતું નહોતું. 'બરાબર, દરદ થતું જ નથી. મરી જવા આવ્યું જ સમજોને.' તે દીવો હોલવી સૂઈ ગયો, ને પડખું ફેરવ્યું..... 'એપેંડિક્સ સુધરતું જાય છે, દરદ શમતું જાય છે.' મનમાં આ રટણ ચાલતું હતું ત્યાં તો એકાએક જુની, પરિચિત, ધીરીધીરી, કાતરી ખાનારી, હડીલી ને ગંબીર વેદના

ઊપડી. મેં એના એ પરિચિત ખરાબ સ્વાદથી કસાણું થઇ ગયું. ધવાનનું હૈયું બેસી ગયું, ને એ તો સ્તબ્ધ જ થઇ ગયો. ‘અરે ભગવાન! અરે ભગવાન!’ તે ગગણવા લાગ્યો. ‘પાણું ઊપડ્યું! ફરી પાણું! તારે કદી મટવાનું નહીં, એમ જ ને?’ એકદમ તેને આખી વસ્તુ સાવ નવા જ રૂપમાં દેખાઇ. ‘એપેંડિક્સ! મૃત્રાશય!’ તેણે મનમાં કહ્યું. ‘સવાલ એપેંડિક્સ કે મૃત્રાશયનો નથી, પણ જીવનનો ને.....મરણનો છે. હા, જિંદગી હતી, ને હવે ચાલી જાય છે; એ ચાલી જાય છે; ને હું એને રોકી શકતો નથી. હા, મારે મનને શા સારું છેતરવું? મારા સિવાય સહુને દીવા જેવું દેખાય છે કે માત્ર મોત નજીક આવી રહ્યું છે; હવે સવાલ થોડાંક અડવાડિયાં કે ક્વિસોનો જ છે.....કદાચ આ પળે પણ જીવ નીકળી જાય. પહેલાં અજવાળું હતું ને હવે અંધારું થઇ ગયું છે. હું અહીં હતો, ને હવે ત્યાં જવા લાગ્યો છું! ક્યાં?’ તેને શરીરે કંપારી આવી ગઇ; ને શ્વાસ બંધ થઇ ગયો. માત્ર હૃદયના ધબકારા જ સંભળાતા હતા.

‘હું મરી જઇશ પછી અહીં શું રહેશે? કશું નહીં રહે. મરી ગયા પછી હું ક્યાં જઈશ? આ તો મોત નહીં હોય? ના, ના, મારે નથી મરવું!’ તે કૂદકા મારીને ઊભો થયો; મીણબત્તી સળગાવવા ગયો; કૂંજતે હાથે મીણબત્તી શોધી જોઇ; હાથમાંથી મીણબત્તી ને દીવી બંને ભોંય પર પડી ગયાં; ને ધવાન પાછો ઉસીકા પર પડ્યો.

‘હવા ને દાડ—શા કામનાં? કશો ફરક તો પડતો નથી,’ એમ મનમાં કહી, તે આંખો ફાડી અંધારામાં જોઇ રહ્યો. ‘મોત. હા, મોત. એ બધાં જાણતાં નથી; એમને જાણવું પણ નથી, ને એમને મારે માટે દયા પણ નથી. એ તો બધાં રમે છે.’ (દૂરથી ગાયન અને વાદ્યનો અવાજ આવતો એને સંભળાયો.) ‘એમને તો બધું સરખું છે. પણ એ પણ મરવાનાં જ છે! બેવકૂફો! હું પહેલો, ને એ પછી, પણ એમનો પણ વારો આવ્યા વિના રહેવાનો નથી.

હમણાં તો ચેનખાજી કરી રહ્યાં છે.. ...હેવાનો !’

કોઠથી એને શ્વાસ રૂંધાઇ ગયો; ને મનમાં ને શરીરે અસહ્ય વેદના થવા લાગી. ‘સહુને આવી ભયાનક વેદના ભોગવવી નિર્ભેલી હોય એમ ન જ બને !’ તે જરાક ઊંચો થયો.

‘કંઈક ભૂલ થતી હોવી જોઈએ. હાવ શાન્ત પડીને છેક શરૂઆતથી બધો વિચાર કરી જોઉં.’ તેણે ફરી વિચાર કરવા માંડ્યો. ‘હા, મારી માંદગીની શરૂઆત : મારા પડખામાં વાગ્યું, છતાં તે દહાડે ને ખીજે દહાડે તો હું સાવ સાજો હતો. પહેલાં સહેજસાજ દુખવા લાગ્યું, ને પછી જરા વધારે. હું ડાકટરોને મળ્યો. પછી ગમગીની ને વેદના, ને ખીજા ડાકટરો, એ બધી ઘટમાળ આલી; ને હું ખાઇના કિનારાની નજીક ને નજીક જવા લાગ્યો. મારી શક્તિ ઘટી ગઇ, ને હું પાસે ને પાસે આવતો ગયો. હવે હું સુકાઇ ગયો છું, ને મારી આંખોમાં વર નથી રહ્યું. હું એપેંડિક્સનો વિચાર કર્યાં કરું છું, પણ આ તો મોત છે ! હું એપેંડિક્સ સુધારવાનો વિચાર કરું છું, ને અહીં તો સામું મોત આવીને ઊભું છે ! એ શું ખરેખર મોત હશે ?’ પાછો એ ખીકથી ફફડી ઊઠ્યો, ને એને હાંફ ચડી ગઇ. તે નીચો નમી દીવાસળી શોધવા લાગ્યો, ને તેમ કરતાં ખાટલા પાસે પડેલા સ્ટૂલ પર કાણી ટેકવી. સ્ટૂલ આડે આવ્યું એટલે વાગ્યું. તેને સ્ટૂલ પર ગુસ્સો ચડ્યો, એટલે સ્ટૂલને તેણે વધારે દબાવ્યું, ને સ્ટૂલ ગબડી પડ્યું. તે હાંફતો હાંફતો નિરાશ થઇને ચત્તો પડ્યો, ને તેને થયું કે આ ધડીએ જ મોત આવ્યું.

દરમ્યાન મળવા આવેલાં માણસો જવા લાગ્યાં હતાં. પ્રાર્થકોવિયા એમને વિદાય આપતી હતી. તેણે કશુંક પડતું સાંભળ્યું ને અંદર આવી.

‘શું થયું ?’

‘કંઈ નહીં. સહેજ મારો હાથ વાગ્યો ને સ્ટૂલ પડી ગયું.’

પ્રાર્થકોવિયા બહાર જઇ મીણબત્તી લઇ આવી. હજાર વાર દોડીને આવેલો માણસ હાંફે એવી રીતે ધ્વાન હાંફતો હતો, ને બૈરી સામે એકાંટસે ઊંચું જોઇ રહ્યો હતો.

‘શું છે, ઝાં ?’

‘કં...ઇ...ન...હીં. મારાથી પડી ગયું.’ (‘કહીને પણ શું કામ ? એ સમજવાની તો છે નહીં,’ ઇવાને વિચાર કર્યો.)

ને ખરેખર એ ન સમજી. તેણે દીની ઉપાડી, મીણુખતી સળગાવી, ને ખીંજે એક મહેમાન જતો હતો તેને વિદાય આપવા ચાલી ગઇ. પાછી આવી ત્યારે ઇવાન છતો જ પડ્યો હતો, ને ઊંચું જોઇ રહ્યો હતો.

‘શું છે ? વધારે દરદ થાય છે ?’

‘હા.’

પ્રાર્થનાવિયાએ માથું હલાવ્યું ને બેઠી.

‘મને લાગે છે, ઝાં, લેસ્કટિટ્સ્કીને અહીં બોલાવી તમને બતાવીએ.’

આનો અર્થ એ કે ખરચનો વિચાર ન કરતાં પેલા નિષ્ણાતને બોલાવવો. ઇવાને કરકું સ્મિત કરી કહ્યું: ‘ના.’ પ્રાર્થનાવિયા થોડી વાર બેઠી, ને પછી પતિની પાસે જઇ તેને કપાળે ચૂમી લીધી.

તે ચૂમી લેતી હતી તે વેળા ઇવાનના મનમાં તો છેક ઊંડાણમાંથી તિરસ્કાર છૂટતો હતો. તેને ધક્કો મારતાં તેણે મનને મહાપરાણે રોકી રાખ્યું.

‘સાહેબજી ત્યારે. ભગવાન કરશે તો તમને ઊંઘ તો આવી જશે.’

‘હા.’

ઇવાને જોયું કે મોત પાસે આવતું જાય છે. હૃદયમાં ઊંઠે ઊંઠે તો તેને થતું હતું કે હું મરી જાઉં છું. પણ એવો વિચાર કરવા તે ટવાયેલો નહોતો, એટલું જ નહીં પણ એ વિચાર એને સમજતો જ નહોતો; એના મગજમાં તે ઊતરતો જ નહોતો.

કિઝવેટરના ‘તર્કશાસ્ત્ર’માં તે આ પ્રમાણે ત્રિપદી શીખ્યો હતો: ‘ક્યસ માણસ છે. માણસો મર્ત્ય છે. તેથી ક્યસ મર્ત્ય છે.’ આ પદો ક્યસને વિષે એને હંમેશાં સાચાં લાગેલાં, પણ પોતાને

વિષે કદી સાચાં લાગેલાં નહીં. કૈયસ — કોક કાલ્પનિક માણસ — મર્ત્ય હતો એ વાત સાવ સાચી; પણ ધવાન પોતે કંઈ કૈયસ નહોતો, તે કાલ્પનિક માણસ નહોતો, પણ ખીજા બધાના કરતાં સાવ જીવું એવું એક પ્રાણી હતો. એક કાળે તે નાનકડો વાનિયા હતો. તેને મા હતી. બાપાજી હતા. મિટિયા ને વોલોડિયા બે ભાઈ હતા. રમકડાં હતાં. ગાડીવાન હતો. આયા હતી. પછી વળી કાટુંકા હતો; ને તેની સાથે તેણે બચપણ, બાળપણ ને કિશોરવયનાં બધાં સુખદુઃખ ને મોજમજા માણ્યાં હતાં. પેલો જે પટાવાળો ચામડાનો દડો વાનિયાને બહુ જ ગમતો તે દડાની વાસ વિષે કૈયસને શી ખબર હતી? એની માને હાથે કૈયસે કંઈ આવી રીતે ચૂમી લીધી હતી, ને માનાં કપડાંનું રેશમ કંઈ કૈયસને માટે ફફડ્યું હતું? મીઠાઈ ખરાબ હતી ત્યારે નિશાળમાં કંઈ કૈયસે ઉધમાત કરી ચૂકેલો? કૈયસ કંઈ આવી રીતે પ્રેમમાં પડ્યો હતો? કૈયસ કંઈ ધવાનની પેઠે અદાલતમાં પ્રમુખપદે બેસી શકશે?' 'કૈયસ ખરેખર મર્ત્ય હતો, ને તે મરે એ ખરાબર હતું. પણ હું નાનો વાનિયા, ધવાન ઈર્લીય, મારાં આટલાં બધાં વિચારો ને લાગણીઓ — મારી તો વાત જ સાવ જીવી છે. મારે મરવાનું આવે એ તો બની જ ન શકે. એ તો બહુ જ લયાનક વાત ગણાય.'

આવી એના મનની લાગણી હતી.

‘મારે કૈયસની પેઠે મરવાનું હોત તો મને એની ખબર પડી ગઈ હોત. મારા અંતરમાંથી કોઈ અવાજે મને કહ્યું હોત. પણ મને એવો કંઈ અવાજ સંભળાયો નહોતો; અને મને ને મારા ભાઈબધીને લાગેલું કે અમારી વાત તો કૈયસથી જીવી જ છે. પણ અહીં તો મોત આવીને ઊભું છે નજર સામે!’ તે મનમાં કહેવા લાગ્યો. ‘ના, ના, ન હોય! અશક્ય! અરે પણ આ દેખાય છે તેનું શું? આમ કેમ? આમાં શું સમજવું?’

તે સમજી શક્યો નહીં. આ જુદા, ખોટા, માંદલા વિચારને

હાંકી કાઢી, તેને બદલે સારા ને નીરાગી વિચારો જ મનમાં ઊઠવા દેવા, એ પ્રયત્ન તેણે કરી જોયો. પણ પેલો વિચાર, અને માત્ર વિચાર જ નહીં પણ સાક્ષાત્ એ મૂર્તિ પોતે આવીને એની સામે ઊભી રહેવા લાગી.

એ વિચારને હાંકી કાઢવા તેણે એક પછી એક ખીજા અનેક વિચારો યાદ કર્યા, ને એમાંથી કંઈક આધાર મળશે એવી આશા રાખી. અગાઉ એક વેળા વિચારોના જે પ્રવાહો તેના મનમાં ઊઠતા મોતના વિચારને હાંકી દીધો હતો તે વિચારો ફરી પાછા જગવવાને તેણે મથામણ કરી જોઈ. પણ વિચિત્ર વાત એ હતી કે અગાઉ જે વિચારોએ મોતના વિચારને રોકી રાખ્યો હતો, હાંકી દીધો હતો, ને ઉખાડી નાખ્યો હતો તે વિચારો હવે એવી અસર કરી શક્યા નહીં. ધવાન હવે પોતાનો ધણોખરો વખત એ વિચારપ્રવાહ ફરી જગવવાના પ્રયત્નમાં જ ગાળવા લાગ્યો. તે મનમાં કહેતો: 'હું ફરી મારું કામ કરવા માંડીશ—આખરે તો એને જ આધારે હું જીવતો હતો ને!' તેણે શંકામાત્રને ખખેરી નાખી અદાલતમાં જવા માંડ્યું. ત્યાં સાથીઓ જોડે વાતચીતમાં ઊતરે, હંમેશની ટેવ પ્રમાણે નિશ્ચિન્ત-પણે બેસે; વિચારપૂર્વક લોકો સામે જોઈ તેમનું નિરીક્ષણ કરે; ને સુકાઈને સોટી જેવા થઈ ગયેલા અને હાથ ઓકળી પુરસીના હાથા પર અઢેલી રાખે; હંમેશની પેઠે કાઈ સાથી તરફ નમીને અને કાગળો પાસે ખેંચીને સાથીઓ જોડે કાનમાં વાતચીત કરે; અને પછી એક-એક આંખો જીંચી કરી ટટાર બેસીને અમુક શબ્દો ઉચ્ચારે, ને અદાલતનું કામકાજ શરૂ કરે. પણ એ કામકાજની વચ્ચે જ—કામ ગમે એટલું ચાલ્યું હોય તોપણ—પડખામાં દરદ ઊપડી આવે. ધવાન તેના તરફ ધ્યાન આપે ને તેનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન તો કરે, પણ કંઈ વળે નહીં. પેલું આવીને એની સામે ઊભું રહે, ને એની સામે ડાળા ફાડીને જોઈ રહે. ધવાન સ્વનમ્ન થઈ જાય, તેની અખિમાંથી તૂર ઊડી જાય, ને તે પાછો પોતાના મનને પૂછવા

માટે કે 'પેલું એકલું જ સાચું છે કે શું?' આવા સમર્થ ને સૂક્ષ્મ શુદ્ધિવાળા ન્યાયાધીશ લોચા વાળે છે ને ભૂલો કરે છે, એ જોઈ તેના સાથીઓ ને હાથ નીચેનાઓને આશ્ચર્ય ને દુઃખ થાય. ધવાન સજગ થાય, સ્વસ્થ થવાનો પ્રયત્ન કરે, જેમતેમ કરીને તે દિવસનું કામ પૂરું કરે, ને એવું દુઃખદ લાન લઈને ઘેર જાય કે 'મારું અદાલતનું કામકાજ જે વસ્તુને ઢાંકી દઈ મારી નજરે ન પડવા દે એમ હું ઇચ્છું છું, તે વસ્તુને તે હવે પહેલાંની પેઠે ઢાંકી શકતું નથી. ને એ મને પેલાના પંજામાંથી ઉગારી શકવાનું નથી'. સૌથી ખરી વાત તો એ હતી કે પેલું ધવાનનું ધ્યાન પોતા તરફ ખેંચતું હતું તેનો ઉદ્દેશ એ ન હતો કે તેની પાસે કંઈ કામ કરાવવું. તેની ધારણા તો એટલી જ હતી કે ધવાન પેલાની સામે જુએ, તાકીને જુએ; તેને જોયાં કરે, ને કશું કર્યા વિના અકથ્ય દુઃખ ભોગવે.

આ સ્થિતિમાંથી છૂટવા ધવાને આશ્વાસનો—નવા પડદા—ખોળવા માંડ્યા. નવા પડદા જઘ્યા; ને થોડોક વખત તો એ ધવાનને ઉગારશે એવો ભાસ થયો. પણ પછી તરત તે ફાટી ગયા, અથવા કહો કે પારદર્શક થઈ ગયા; જાણે પેલું એ પડદાને ભેદીને પણ અંદર પહોંચ્યું હોય, ને પેલાને રોકવાનું કે ઢાંકવાનું કાંઈ પણ વસ્તુનું ગળું જ ન હોય.

આ પાછલા દિવસોમાં, તેણે જે દીવાનખાનું ગોઠવેલું તેમાં તે જતો. એ દીવાનખાનામાં જ તે પડેલો, ને એને માટે જ તેણે જિંદગીનો ભોગ આપ્યો હતો (એ વાત કૂવી કૂવી ને કૂવી હાંસીપાત્ર લાગતી હતી!)—કેમકે એને ખબર હતી કે એ પડવો ને વાગ્યું ત્યારથી જ એની માંદગી શરૂ થઈ હતી. તે અંદર પેસે ને જુએ કે પાલીસ કરેલા ટેબલ પર કશાકનો ઉઝરડો થયો છે. એનું કારણ શોધતાં તેને જાણાય કે એકાદ આલખમ (ચિત્રસંગ્રહ)નું કાંસાનું સુશીલિત પૂઠું વળી ગયું છે. એ આલખમ તેણે કેટલા પ્રેમથી ને કૂવી હાંસીથી ગોઠવેલું, ને તેની પાછળ કેટલું ખરચ કરેલું! આલખમ હાથમાં લે, એટલે તેને

દીકરી ને તેના મિત્રોના અણુધડપણાની અકળામણ થાય. આલબમ ક્યાંક ક્યાંક ફાટી ગયું હોય, ને કુટલીક છબિઓ ઊધીછલી કરી નાખેલી હોય. ધ્વાન એ છબિઓને પાછી સરખી ગોઠવે, ને પ્રહાને વાળી ઠેકાણે લાવે. પછી એને થાય કે આ બધી વસ્તુઓ દીવાન-ખાનાના પેલા ખૂણામાં, છોડવાની પાસે, મૂકી હોય તો સારું. તે નોકરને બોલાવે, પણ ત્યાં તો સ્ત્રી કે દીકરી તેને મદદ કરવા આવે. એમની વચ્ચે ગોઠવણ બાબતમાં મતભેદ થાય; ને પ્રારકોવિયા પતિની વાત તોડી પાડે, એટલે ધ્વાન ચર્ચામાં ઊતરી પડે ને ગુસ્સે થઈ જાય. પણ એ બધું સારું લાગતું, કેમકે ત્યારે એને પેલાનેક વિચાર ન આવતો. પેલું અલોપ થઈ જતું.

પણ પછી, એ જાતે કંઈક ફેરવતો હોય ત્યારે, પ્રારકોવિયા કહેતી : 'નોકરોને કરવા દોને. તમને પાછું ક્યાંક વાગી બેસશે.' ને એકાએક પેલું પડદા પાછળથી ઝખકી ઊઠતું, ને ધ્વાન તેને જોઈ શકતો. માત્ર એક ઝખકારો જ થાય, ને ધ્વાન આશા રાખે કે એ અલોપ થઈ જશે; પણ જાણેઅજાણે તેવું ધ્વાન પડખા તરફ જાય જ. 'અરે' પેલું તો પહેલાંની પેઠે જ ત્યાં બેઠું છે, ને મને કારી ખાય છે!' પછી તે પેલાને ભૂલી શકતો નહીં, પણ ફૂલોની પાછળથી પોતાની સામે એને ટગરટગર જોઈ રહેતું બાળી શકતો. 'આ બધું શાને સારુ છે?'

'ખરેખર એમ જ છે! કાંઈ કિલ્લા પર ચડાઈ કરતાં ગુમાવત એવી રીતે પેલા પડદાને સારુ મેં જિંદગી ગુમાવી. એમ તે કંઈ બને ? કેવું ભયંકર ને કેવું બેવકૂફ ! એ સાચું હોઈ જ ન શકે ! હોઈ તો ન શકે, પણ છે તેવું શું?'

તે અભ્યાસખંડમાં જાય, ને પાછો પેલાની સાથે એકલો પડે: પેલું એને મોઢામોઢ દેખા દે. અને પેલાને જોવું ને થથરવું એ સિવાય કરી શકાઈ જ ન રહે.



૭

એ વાત ઠવી રીતે બની એ તો કહેવું અશક્ય છે, કમકે એ ડબ્બે ડગલે ને અણુદીઠ રીતે બનતી ગઈ હતી. ધવાનની માંદગીના ત્રીજા મહિનામાં તેની પત્ની, તેની દીકરી, તેનો દીકરો, તેનાં ઓળખીતાં, ડાકટરો, નોકરો, ને એ બધા ઉપરાંત તે પોતે, સહુને એવી ખબર પડી ગઈ કે બીજા માણસોને હવે ધવાનને વિષે એટલું જ જાણવાનો રસ રહ્યો છે કે તે જન્મી પોતાની જગા ખાલી કરે છે કે નહીં; પોતાની હાજરીથી જીવતાં માણસોને થતી એચેનીમાંથી તેમને છોડવે છે કે નહીં; ને પોતે પણ દુઃખમાંથી છૂટે છે કે નહીં.

ધવાનની ઊંઘ દહાડે દહાડે ઓછી થતી ગઈ. તેને અરીણુ અપાતું; મોર્ફિયાનાં ઈન્જેક્શન અપાતાં; પણ એથી એનું દરદ ઓછું થયું નહીં. એનાથી એને ધેન ચડતું, ને તે અર્ધજાગૃત અવસ્થામાં પડી રહેતો, તેને લીધે સહેજ રાહત મળતી. પણ ધેન ઊતરી ગયા પછી જે નબળાઈ આવી જતી તે દરદના જેટલી જ કે એથી પણ વધારે કષ્ટદાયક લાગતી.

ડાકટરોના હુકમથી એને માટે ખાસ વાનીઓ બનાવાતી. પણ એ બધી વાનીઓ એને દહાડે દહાડે વધારે ને વધારે એસ્વાદ ને અળખામણી લાગતી ગઈ.

એના ઝાડાપેશાબને માટે પણ ખાસ ગોડવણુ કરવી પડી હતી. એથી તેના દિલને દરેક વખતે દુઃખ થતું—એ ક્રિયાની અસ્વચ્છતા, એનો ખેંચદો દેખાવ, એની દુર્ગન્ધ, ને બીજા કોઈ માણસને એ મળત્ર ઉપાડવાં પડે છે એ જ્ઞાન, એ બધાં જ દુઃખનાં કારણુ હતાં.

પણ આ અત્યંત અણગમતી ને અળખામણી વસ્તુ દ્વારા જ ધવાનને કંઈક આસાએશ મળતી. રસોષ્યાનો જીવાન મદદનીશ જિરાસીમ હંમેશાં તે ઉપાડી જવા આવતો. જિરાસીમ સુધક, તાજેમાજે ખેંચત જીવાન હતો. શહેરનો ખોરાક ખાઈને ફાલ્યો હતો. જ્યારે જીઓ ત્યારે પ્રસન્ન ને હસમુખો જ દેખાય. રશિયન ખેંચતનો ચોખ્ખો.

પોશાક પહેરીને એને પહેલવહેલો એ કામ કરતો જોયો ત્યારે ધવાનનું મન મૂંઝામ ઘયેલું.

એકવાર 'કમોડ' પરથી ઊડતાં તેને એટલી બધી નમ્રગામિ આવી ગઈ કે તેનાથી પાટલન પણ ઊંચું એંચી શકાયું નહીં. તે સુંવાળી આરામખુરસીમાં ધબ દબને પડ્યો. ઉઘાડી, સાવ મુકામ ઘયેલી, ને સ્નાયુનાં ચિહ્નોવાળી પોતાની સાથે જો જોઈ તેને કમકમાં આવી ગયાં.

નિરાસીમ દૃઢ પણ હળવે પગે આવ્યો. તેના ભારે વ્યૂટમાંથી ડામરની ને તાજી શિયાળુ હવાની ખુશખો આવતી હતી. તેણે ચોખ્ખો જભો પહેર્યો હતો. છાપેલી છીંટના તેના ખમીસની બાંધે તેનાં મજબૂત ખુલ્લાં ભરાવદાર બાવડાં પર ખોસેલી હતી. માંદા શેઠની લાગણીનો વિચાર કરી તેણે શેઠ સામે નજર ન નાખી; પોતાના ચહેરા પર જીવનનો જે આનંદ ઝગઝગાટ મારતો હતો તેને રોકી રાખ્યો; ને 'કમોડ' તરફ ગયો.

'નિરાસીમ!' ધવાને ધીરે અવાજે કહ્યું.

નિરાસીમ ચમક્યો. તેને ખીક લાગી કે મેં કંઈક ભૂલ કરી નાખી હશે. તેણે તરત જ શેઠ સામે મોં ફેરવ્યું. તેના તાજ, હેતાજ, સાદા, જીવાન ચહેરા પર દાઢી હમણાં જ જરાતરા ઊગવા લાગી હતી.

'હ.'

'આ કામની તને બહુ સ્વગ આવતી હશે. મને માફ કરજો. હું લાચાર છું.'

'ના રે, સાહેબ,' કહેતાં નિરાસીમની આંખો તેજથી ચમકી ઊઠી, ને તેના ચંચળતા સફેદ દાંત દેખાયા. 'આ તે કંઈ કામ કહેવાય ? આમાં તે શું ? આપ તો ખીમાર છો, સાહેબ.'

તેના ચપળ હાથ વડે તેણે રોજનું કામ કરી નાખ્યું, ને તે હળવે પગે ઓરડામાંથી બહાર ગયો. પાંચ મિનિટ બાદ એટલે જ હળવે પગે પાછો આવ્યો.

ધવાન આરામપુરસીમાં હળુ એની એ જ સ્થિતિમાં બેસી રહ્યો હતો.

જિરાસીમે 'કમોડ'માં તરતનું ઘોયેલું વાસણ પાછું ગોઠવી દીધું એટલે ધવાન બોલ્યો : ' જિરાસીમ ! અહીં આવ. મને જરા મદદ કર તો ! ' જિરાસીમ એની પાસે ગયો. 'મને ઊંચકી લે. મારાથી ઊભા થવાતું નથી. તે મિટ્ટીને મેં મોકલી દીધો છે.'

જિરાસીમ શેઠની છેક પાસે ગયો. પોતાના મજબૂત હાથ વડે પુણુ હળવે રહીને — જેવી હળવી રીતે તે પગલાં માંડતો હતો તેવી જ રીતે — શેઠને ઉપાડ્યો; એક હાથ વડે શેઠને ટેકા આપ્યો; ને બીજા હાથ વડે તેનું પાટલન ઊંચું ચડાવ્યું. શેઠને પાછો આરામ-પુરસીમાં બેસાડત. પણ ધવાને કહ્યું : 'મને દોરીને સોફા પાસે લઈ જા.' જિરાસીમ, ખાસ પ્રયત્ન વિના ને દેખીતું દુબાણુ આવવા દીધા વિના, લગભગ ઊંચકીને એને સોફા પાસે દોરી ગયો, ને એને સોફા પર સુવાડ્યો.

'હાથ. તું કેવે ફેરે હાથે ને સરસ રીતે બધું કરે છે !'

જિરાસીમે ફરી સ્મિત કર્યું, ને ઝોરડામાંથી બહાર જવા બાબુએ કહ્યો. પણ ધવાનને એની હાજરીથી એટલી બધી આસાએશ લાગી હતી કે જિરાસીમને જવા દેવાની એની ઇચ્છા નહોતી.

'એક બીજું કામ. પેલી પુરસી આમ લાવ તો. ના, પેલી બીજી — મારા પગ નીચે મૂક. મારા પગ ઊંચા રહે છે ત્યારે મને જરા ઠીક લાગે છે.'

જિરાસીમે પુરસી આણી, તેને હળવે રહીને ઠેકાણે મૂકી, એને ધવાનના પગ ઊંચકી એના પર મૂક્યા. ધવાનને લાગ્યું કે જિરાસીમે પગ ઊંચા ધરી રાખ્યા ત્યારે મને વધારે સારું લાગ્યું. પગ નીચે મૂક્યા ત્યારે ધવાનને થયું કે પાછું દુખવા માંડ્યું છે.

' જિરાસીમ ! તું હમણાં કામમાં છે ? '

' ના જી, કશા કામમાં નથી.' બદલોડો સાથે કેવી રીતે બોલાય

તે જિરાસીમ શહેરના માણસો પાસેથી શીખ્યો હતો.

‘તારે હવે શું કામ બાકી છે?’

‘શું બાકી છે? કાલને માટે લાકડાં ચીરવા સિવાયનું બધું કામ મેં પતવી દીધું છે.’

‘તો મારા પગ હજી જરા પકડી રાખ તો. પકડી રખાશે?’

‘હા જી, જરૂર. શા સારુ નહીં રખાય?’ જિરાસીમે શેઠના પગ ઊંચા કરીને પકડી રાખ્યા. ઇવાનને લાગ્યું કે આ સ્થિતિમાં જરાયે દુખાવો થતો નથી.

‘પણ લાકડાંનું શું થશે?’

‘એની ફિકર ન કરશો, સાહેબ. હજી તો ઘણો વખત છે.’

ઇવાને જિરાસીમને બેસાડી તેની પાસે ઊંચા કરેલા પગ પકડી રખાવ્યા, ને તેની જોડે વાતો કરવા માંડી. આશ્ચર્ય તો એ કે જિરાસીમે પગ પકડી રાખ્યા એટલો વખત એને એમ લાગ્યું બહુ મને સારું છે.

ત્યારપછી ઇવાન અવારનવાર જિરાસીમને બોલાવતો, ને તેના ખભા પર પોતાના પગ મુકવી તે પકડી રાખવાનું કહેતો. જિરાસીમની જોડે વાતો કરવી એને ગમતી. જિરાસીમ એ બધું કામ સહેલાઈથી, રાજપુશીથી, સરળતાથી, ને એવા સદ્ભાવથી કરતો કે ઇવાનનું હૃદય પીગળી જતું. ખીજા માણસોમાં આરોગ્ય, ગ્રાજી ને ચેતન જોઈ તે નારાજ થઈ જતો; પણ જિરાસીમનાં બળ ને ચેતનથી તેનું મન દુભાતું નહીં પણ ઊલટું શાન્ત પડતું.

ઇવાનના કિલને વધારેમાં વધારે દર્દ તો એક છેતરપિંડી, એક જુઠાણું, જોઈને થતું. એ જુઠાણું કાણુ બહુ શા કારણુસર સહુ સાચું માનતાં હતાં. તે એ કે ઇવાન મરવા નથી પડ્યો પણ માત્ર માંદો છે; અને તે માત્ર શાન્ત રહે ને ઉપચાર કરે તો કંઈક ઘણું સારું પરિણામ આવશે. પણ એને પોતાને તો ખબર હતી કે એ લોકો ભલેને જે કરવું હોય તે કરે, પણ એથી કશું વળવાનું

નથી; હજી વધારે તીવ્ર વેદના ભોગવવી પડશે ને છેવટે મોત આવશે એટલું જ. એક વાત એ બધાં જાણતાં હતાં ને તે પોતે જાણતો હતો, પણ તે પેલાં લોકો કબૂલ કરવા નહોતાં માગતાં. એની ભયંકર સ્થિતિ વિષે તેની આગળ સહુ જૂઠું બોલવા માગતાં હતાં, એટલું જ નહીં પણ એ પોતે પણ એમાં ભાગ લે એમ ધમ્મતાં હતાં, ને એમાં ભાગ લેવાની એને બળજબરીથી ફરજ પાડતાં હતાં. —આ છેતરપિંડીથી એનું ચિત્ત વલોવાઇ રહ્યું હતું. એ લોકો એના મરણની ઘડીએ એને માથે ઊભાં રહીને જુઠાણુ વ્યલાવી રહ્યાં હતાં. આ જે ભીષણ ને ગંભીર પ્રસંગ હતો તેને તેઓ એ જુઠાણુ વડે, પોતાની મુલાકાતો, પોતાના પડદા, ને પોતાને ખાવાની માછલીના જેવો હીન કાટિને બનાવી દેવા માગતાં હતાં. એ જોઇ ધવાનને ભયંકર વેદના થતી. ધણીવાર તો તેઓ એને માથે ઊભાં રહી આ બધા તમાશા કરતાં હોય તેવળા આ બોલ એને હોડે આવીને અટકી ગયો : ‘આ જુઠાણુ બંધ કરો હવે! તમે જાણો છો ને હું પણ જાણું છું કે હું મરવા પડ્યો છું. ત્યારે એને વિષે કંઈ નહીં તો જૂઠું બોલવાનું તો બંધ કરો!’ પણ આટલું બોલતાં તેને જીવ કદી ચાલ્યો નહોતો. તે જોઇ શકતો હતો કે તેના મરણની જે ભીષણ ને ભયાનક ક્રિયા હતી તે જાણે આકસ્મિક, અભદ્ર, ને અસંભવમાં ગણાય એવી ઘટના હોય (જાણે કાઇ માણસ દુર્ગંધ ફેલાવતું દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કરતું હોય) એવો દેખાવ આસપાસનાં માણસોએ કરી ચૂક્યો હતો. જે સભ્યતા ને શિષ્ટાચારની તેણે જિંદગીભર સેવા કરી હતી તેને નામે જ આ વસ્તુ થઇ રહી હતી. તેણે જોયું કે કાઇને એને માટે લાગણી થતી નથી, કેમકે કાઇ એની સ્થિતિ સમજવા પણ માગતું નથી. માત્ર જિરાસીમ તે સમજતો હતો ને તેની દયા ખાતો હતો. એટલે ધવાનને એના એકલાની સાથે જ ફાવતું. જિરાસીમ એના પગ પોતાને ખભે (ફટલીકવાર તો આખી રાત) ટેકવી રાખે ત્યારે

તેને આસાએશ રહેતી. ધણીવાર જિરાસીમ સ્વપ્ન જવાની ના પાડતો ને કહેતો: 'સાહેબ, આપ ફિકર ન કરશો. હું તો પછી સારી પેઠે ઊંઘી લઈશ.' અથવા કેટલીકવાર એ પોતીકા હોય એમ કહેવા માંડતો: 'આપ માંદા ન હોત તો જુદી વાત હતી. પણ આપને આટલું દુઃખ પડે છે, ત્યાં હું જરાક જેટલી તકલીફ વેડતાં શા સારું અચકાઉં?' જિરાસીમ એકલો જુદું બોલતો નહોતો. તેની બોલચાલ પરથી દેખાઈ આવતું કે તે એકલો ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજતો હતો. ને તેના પર ઢાંકપિછોડા કરવાની તેને જરૂર નહોતી લાગતી. માત્ર તેને ક્ષીણુ ને નિર્બંધ થઈ ગયેલા શેઠને માટે દુઃખ થતું. એકવાર ઇવાન એને જવાની રજા આપતો હતો ત્યાં તે એકાએક સાફસાફ બોલી ગયેલો : 'આપણે સહુને મરવાનું છે. પછી જરાક જેટલી મહેનત કરતાં કચવાટ શા સારું કરવો?' આ શબ્દો વડે તે સાચી હકીકત કહેતો હતો કે 'મને મારા કામનો બોજો લાગતો નથી, કેમકે હું એ કામ મરતા માણુસ માટે કરું છું; ને મને આશા છે કે જ્યારે મારે વારે આવશે ત્યારે ટાક મારી પણ આવી ચાકરી કરશે.'

આ જુઠાણા ઉપરાંત, અથવા કહો કે એને લીધે, ઇવાનનું મનને ખીજ એક વાત વધારેમાં વધારે દુઃખ દેતી હતી. ખીજાં એની જેટલી દયા ખાય એવી એની ઇચ્છા હતી તેટલી દયા એ લોકો ખાતાં નહોતાં. કેટલીકવાર લાંબો વખત પીડા ભોગવ્યા પછી એને એવી તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવતી (જોકે એ કબૂલ કરતાં એને શરમ આવત) કે જેમ માંદા બાળકની દયા ખાય છે એમ કોઈ મારી દયા ખાય. કોઈ એને પંખાએ ને દિલાસો આપે તો સારું, એમ એનું મન ઝંખ્યાં કરતું. તે જાણતો હતો કે 'હું મોટે અમલદાર છું; મારી દાઢીના વાળ ઘોળા થવા આવ્યા છે, ને તેથી હું જે વસ્તુને માટે ઝંખું છું તે અશક્ય છે.' છતાં તેનું મન એ ઝંખના છોડતું નહોતું. તે જે વસ્તુને માટે ઝંખતો હતો તેને

મળતી કંઈક વસ્તુ જિરાસીમના વર્તનમાંથી તેને મળી રહેતી; એટલે એ વર્તનથી તેના ચિત્તને ટાટક વળતી. ધવાનને રડવાનું મન થતું, ને ક્રોધ મને પંપાળે ને મને જોઈને રહે તો કેવું સારું એમ થઈ આવતું. એટલામાં તેનો સાથી શેએક આવતો. એટલે રડવા પંપાળવાની વાત કોરે રહી જતી; ને ધવાન ગંભીર, કડક, ને જાંડા વિચારમાં પડ્યો હોય એવો દેખાવ ધારણ કરતો; શેજની ટેવ પડી ગયેલી તે પ્રમાણે ખીજ કોઈ અદાલતના સુકાદા વિષે પોતાનો મત પ્રગટ કરતો, ને પછી એ મતને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેતો. એની આસપાસ ને એની અંદર ચાલતું આ જુદાણું એ તેના છેલ્લા દિવસોને વિષમય બનાવનાર મોટામાં મોટી વસ્તુ નીવડ્યું હતું.

## ૮

સવારનો વખત હતો. સવાર થયું એની ખબર એને એ પરથી પડી કે જિરાસીમ ગયો હતો, અને ખીજન નોકર પીટરે આવીને દાવા હોલવ્યા હતા, એક પડદો ખસેડ્યો હતો, ને શાન્તિથી આરડો સાફ-સફ કરવા માંડ્યો હતો. સવાર હોય કે સાંજ, શુક્રવાર હોય કે રવિવાર, બધું સરખું હતું. એને લીધે કશો ફરક પડતો નહીં. પડખાનું કોરી ખાનારું ને ચીસ પડાવે એવું દરદ આણું થતું નહોતું, ને પળવાર પણ બંધ રહેતું નહોતું. જિંદગીનો દાવો ધીરે પડવા માંડ્યો હતો પણ હજી હોલાયો નહોતો. હંમેશાં ભયાનક ને અળખામણું લાગતું મોત પાસેને પાસે ચાલ્યું આવતું હતું, એ જ એકમાત્ર સાચી, વાસ્તવિક હકીકત હતી. પેલા લોકોએ ચલાવેલું જુદાણું પણ એનું એ જ હતું. એવી સ્થિતિમાં દિવસો, અઠવાડિયાં ને કલાકોનો શો હિસાબ ?

‘આપ આ લેશો, સાહેબ ?’

ધવાને વિચાર કર્યો: ‘બધું કામકાજ નિયમિત ચાલે એવી એની મરજી છે, ને ગૃહસ્થ લોકોએ સવારમાં આ પીવી એમ એ

ધરણે છે.' એટલે એણે કહ્યું: 'ના.'

'આપને સૌકા પર નથી જવું, સાહેબ ?'

ધવાને વિચાર કર્યો: એને ઓરડો સાફ કરવો છે, ને હું આડે આવું છું. હું ગંદકા ને અવ્યવસ્થા છું.' એટલે કહ્યું:

'ના, મને પડી રહેવા દે જ્યાં છું ત્યાં.'

નોકર આમતેમ કરી ગડમથલ કરવા લાગ્યો. ધવાને હાથ લાંબો કર્યો. પીટર મદદ કરવા દોડી આવ્યો.

'શું જોઈએ, સાહેબ ?'

'મારું ઘડિયાળ.'

ઘડિયાળ પાસે જ હતું તે લઈ પીટરે શેઠને આપ્યું.

'સાડાઆઈ. બધાં જિલ્લાં છે ?'

'ના જી. એકલા લાડીમીર (ધવાનનો દાકરો) જીડીને નિશાળે ગયા છે. બાઈએ મને કહી રાખ્યું છે કે આપ કહો તો મારે એમને ઉઠાડવાં. એમને ઉઠાડું ?'

'ના, કશી જરૂર નથી.' પાછો વિચાર આવ્યો: 'થોડી ચા પીઉં તો સારું.' એટલે કહ્યું: 'હા. ચા લાવ.'

પીટર બારણા સુધી ગયો, પણ ધવાનને એકલો રહેતાં ણીક લાગી. 'એને આહીં કેવી રીતે રાખી શકાય? અરે હા, મારી દવા.' પીટર, મને દવા આપ તો.' 'શા સારુ નહીં? હજી કદાચ એનાથી કંઈક ફાયદો થાય.' તેણે ચમચો ભરીને દવા લીધી ને ગળે ઉતારી દીધી. 'ના, આથી કશો ફાયદો થવાનો નથી. બધાં થીગડાં છે. મનને છેતરવાની વાતો છે બધી.'—એમાં પરિચિત, માંદલો ને સૂડો સ્વાદ લાગ્યો એટલે તેણે નિશ્ચય કરી નાખ્યો. 'ના, હવે મને દવા પર જરાયે શ્રદ્ધા રહે એવું નથી. પણ દરદ. આ દરદ શા સારુ થયાં કરે છે? એક પળવાર થોભી જવું હોય તો કેવું સારું!' તેણે ગાંધકારો કર્યો. પીટર તેના તરફ વળ્યો. 'બધું બરાબર છે. જા થોડી ચા લઈ આવ.'



पीटर गयो. ध्यान अकेला पडचो अंटेले ठांङकारा करवा लाग्यो. दरद लयानक हतुं छतां ठांङकारा अे दरदना नहोता, पलु मननी वेदनाना हता. हंभेशां अेतुं अे दरद. हंभेशां अेनी अे दिवसरतनी अनंत व्रतमाण. वहेलुं आवतुं होय तो! शुं वहेलुं आवतुं होय तो? मोत, अंधारुं?...ना, ना! मोत नही; अेने अदले पीळुं गमे ते लले आवतुं!

पीटर तासक पर या लधने आव्यो त्यारे वडीलर तो ध्यान भूंजधने अेनी सामे जेध रळो. अे क्यो माणुस छे डे कध यीज छे अेनी अयर पडी नही. शेठनी यकणवकण थयेली आंअ जेध पीटर तो सडक थध गयो; ने अेनी अे भूंजवणु जेध ध्यानने लान आव्युं.

‘ओहो, या! अहु सारुं, भूक अेने. पछी मने हाथ में धोवडाव, ने धोयेलुं अमीस पहेराव.’

ध्याने हाथ में धोवा मांड्यां. वय्ये वय्ये आराम लेवा थोळी जधने तेशे हाथ धोवा, पछी मोदुं धोयुं, हांत साइ कर्या, वाण ओल्या, ने अरीसामां में जेयुं. अेमां जे प्रतिभिंअ दृषायुं अे जेधने—आस करीने शीका कपाण पर वाण जे अव्यवस्थित रीते योंटी रळा हता ते जेधने—ते पीकथी छणी गयो.

अमीस अदलातुं हतुं ते वअने अेने थयुं डे मारुं शरीर जेधश तो हणु वधारे पीक लागशे. अेटले तेशे शरीर सामे नजर नापी ज नही. छेवटे ने तैयार थयो. तेशे धरमां पहेरी राअवानो जळमे यडाव्यो, उपर गरम शाळ ओढी, ने या पीवा आराम-अुरसीमां ओढो. लणुवार तो तेने शरीरमां स्फूर्ति लागी. पलु या पीवा मांडी डे तरत पाछे अेने अे ज स्वाद आव्यो, ने दरद पलु थवा लाग्युं. या मांडमांड पुरी करी. पछी पग लांआ करी स्पर्श गयो, ने पीटरने रज्ज आपी.

हंभेशां अेनी अे ज स्थिति. क्यारिक आशातो तलुमो जअकी

ઊંડે. પછી પાછો નિરાશાનો સાગર ધૂધવે. દરદ તો નિરંતર થયાં જ કરતું હોય. તે એકલો પડે ત્યારે કોકને બોલાવવાની ભયંકર ને દુઃખદ ઇચ્છા એને થઈ આવતી. પણ એને અગાઉથી જ ખબર હતી કે ખીણું કાઢ્યાજર હશે તો સ્થિતિ એર્થાગે ખૂરી થશે. 'મોક્ષિયાનો ખીણે એક ડોઝ—એલાન થઈ જવા માટે. ડાકટરને કહીશ કે ખીણ કંઈ દવાનો વિચાર કરી જુઓ. આ રીતે ચલાવ્યાં કરવું તો અશક્ય છે, સાવ અશક્ય છે.'

એ રીતે એક કલાક, ને પછી ખીણે કલાક પસાર થઈ ગયો. પણ હવે આરણ્યાની ઘંટડી વાગે છે. ડાકટર તો નહીં હોય ? હા, એ જ છે. ડાકટર તાણે, મિલનસાર, જાડો ને હસમુખો છે. તેના ચહેરાનો દેખાવ જાણે કહે છે : 'જુઓ, તમારા મનમાં કરીક વાતનો ડર પેસી ગયો છે, પણ એનો તો તાબડતોબ ધલાજ કરીશું !' ડાકટર જાણે છે કે આહીં આવું મોટું રાખવું અરથાને છે. પણ મોટા પર એવો ભાવ રાખીને તે અંદર આવ્યો; હવે એમાં ફેરફાર કેમ કરાય ?

ડાકટર ઝપાટાખંધ પોતાના હાથ ધસે છે, ને દરદીને ધારણુ આપતો જાય છે.

'ખ-ર-ર-ર ! કેવી ટાઢ છે ! હિમ પણ કેવું સખત પડ્યું છે ! જરા ટાઢ ઉડાડી લઉં !' આ કહેતાં તેના મોં પર એવો ભાવ હોય છે, જાણે એ ટાઢ ઉડાડી લે એટલી જ વાર છે, ને પછી એ બધું ઠીક કરી દેશે.

'કહો હવે, તખિયત કેમ છે ?'

ધવાનને થાય છે ડાકટરને કહેવું તો એમ છે કે 'કહો, આપણો ધંધો કેમ છે ?' પણ એને લાગે છે કે આવું તો ન બોલાય, એટલે તે કહે છે : 'કેમ, રાત કેવી ગઈ ?'

ધવાન તેની સામે એવી રીતે જુએ છે જાણે એને પૂછતો હોય કે 'તમને જુદું બોલતાં કદી શરમ નથી આવતી ?' પણ ડાકટર એ

સવાલ સમજવા માગતો નથી; એટલે ઇવાન કહે છે: 'રોજના જેવી જ ભયંકર દરદ જરાયે મારો ડેડો મૂકતું નથી ને શમતું નથી. માત્ર કંઈક.....'

'હા, હા, તમે દરદીઓ તો હંમેશાં એમ જ કહ્યાં કરો છો.....જુઓ, હવે મને લાગે છે મારી ટાઢ ઊડી ગઈ. પ્રાર્થકાવિયા બહુ કાળજી લેનારાં છે, છતાં એમને પણ મારા શરીરની ગરમી ઓછી ન લાગી. લો, હવે હું સાહેબજી કહી શકું એમ છું.' કહી ડાક્ટર દરદીનો હાથ દબાવે છે.

પછી, અત્યારસુધીનો વિનોદ છોડી, બહુ જ ભારેખમ મોહું કરી, તે દરદીને તપાસવા માંડે છે. તેની નાડના ધબકારા ગણે છે. તેના શરીરની ગરમી માપે છે. પછી છાતી ડોકી જુએ છે, તે છાતી પર નળી મૂકે છે.

ઇવાનને પાકી ને એકસ ખખર છે કે આ બધું નિર્રથક છે, નરી છેતરપિંડી છે. પણ ડાક્ટર ઠીંચણુ પર પડી દરદીના શરીર ઉપર વાંકા વળે છે; પહેલાં ઉપલા ભાગ પર ને પછી નીચલા ભાગ પર કાન ધરે છે; ને મોઢા પર અમુક વિશેષ અર્થવાળો ભાવ લાવી દરદીના શરીર પર અનેક જાતની કસરત કરતો હોય એમ વાંકાચૂંકા વળે છે. ઇવાન એ બધું સાંખી રહે છે. અદાલતમાં તે વકીલોનાં ભાષણ એવી જ રીતે સાંખી લેતો; જોકે તેઓ અથા જુહું બોલે છે, ને શા માટે જુહું બોલે છે, એની એને પાકી ખખર હતી.

ડાક્ટર સોફા પર વાંકા વળી દરદીની છાતી ડોકતો હોય છે એટલામાં બારણા આગળ પ્રાર્થકાવિયાના રેશમી પોશાકનો ફફડાટ થાય છે, ને ડાક્ટર આવ્યાની ખખર એને ન આપવા માટે તે પીટરને હપકા આપતી સંભળાય છે.

તે અંદર આવે છે, પતિને સ્ત્રી લે છે, ને એકદમ એમ પુરવાર કરવા બંધ છે કે 'હું' તો ક્યારની તૈયાર થઈને બેઠી હતી. પણ મને ખખર ન પડી એટલે જ ડાક્ટર આવ્યા તે વખતે અહીં

આવી ન શકી.’

ધવાન તેની સામે નજર નાખે છે; તેને ધારીધારીને જુએ છે; તેનો ગોરો રંગ, તેનું ભરાવદાર શરીર, તેના ચોખ્ખાચટ હાથ ને ગળું, તેના ચકચકતા વાળ, ને તેની ચમકદાર આંખોનું તેજ, એ અધું એની સામે ઉધારપાસામાં મૂકે છે. ધવાનના મનમાં એના પ્રત્યે હડહડતો દ્વેષ ભરેલો છે. અને તેના પ્રત્યે જે દ્વેષ છે તેને લીધે ધવાનને એના સ્પર્શથી પણ દુઃખ થાય છે.

પ્રાર્કોવિયાનું પતિ ને તેના વ્યાધિ પ્રત્યેનું વલણ હજુ એવું ને એવું જ છે. જેમ ડાકટરે દર્દી પ્રત્યે અમુક વલણ ધારણ કરેલું ને તે તેનાથી છોડી શકાવું નહોતું, તેમ પ્રાર્કોવિયાએ પણ મનમાં એવી ગાંઠ વાળી રાખેલી કે ‘મારા પતિએ અમુક વસ્તુ કરવી જોઈએ તે કરતા નથી, ને વાંક તેમનો પોતાનો છે, ને હું તો પતિને એને માટે પ્રેમપૂર્વક ઠપકો આપું છું.’ આ ગાંઠ હવે તેના મનમાંથી છૂટતી નહોતી.

‘મારું તો એ કંઈ સાંભળતા નથી ને વખતસર દવા લેતા નથી. વળી પગ ઊંચા રાખીને સ્વપ્ન રહે છે, એ પણ એમને માટે સારું નથી.’

ધવાન જિરાસીમની પાસે ફરી રીતે પગ ઊંચા રખાવતો હતો એનું વર્ણન એણે કરી બતાવ્યું.

ડાકટરે તિરસ્કારમિશ્રિત વિવેકથી સહેજ મોં મલકાવીને કહ્યું: ‘શું કરીએ ? આ માંદા માણસોને એવી મુર્ખાધવાળી ધૂનો હોય છે, પણ આપણે એમને ક્ષમા આપવી જોઈએ.’

તપાસ પૂરી થઈ એટલે ડાકટરે ધડિયાળ સામે જોયું. પછી પ્રાર્કોવિયાએ ધવાનને કહ્યું: ‘આ તો તમારી ઇચ્છા હતી તેમ થયું. પણ મેં આજે એક જાણીતા નિષ્ણાતને બોલાવ્યો છે. તે તમને તપાસશે, ને પછી તે ને માઈકલ ડાનીલોવીચ (કુટુંબનો હંમેશનો ડાકટર) મળીને વાતચીત કરશે.’

‘આમાં વાંધા ન કાઢશો. એ તો હું મારે પોતાને જ ખાતર કરું છું,’ તેણે કટાક્ષમાં કહ્યું; અને એ રીતે ધ્વાનને દેખાડી આપ્યું કે ‘હું’ આ બધું તમારે જ ખાતર કરું છું.’ એ કહી બતાવ્યું તે એટલા માટે કે ધ્વાનને ના કહેવાની બારી જ ન રહે. ધ્વાન કંઈ બોલ્યો નહીં, પણ તેણે ભવાં ચડાવ્યાં. તેને લાગ્યું કે મારી આસપાસ જુઠાણાનું જાણું એટલું બધું ફેલાયેલું છે ને હું એમાં એવો ફસાયેલો છું કે એમાંથી કશાનો ભેદ કળી શકાય એવું રહ્યું નથી.

પ્રારકાવિયા ધ્વાનને માટે જે કંઈ કરતી હતી તે બધું તેને પોતાને જ ખાતર કરતી હતી. અને જે કંઈ તે પોતાને ખાતર કરતી હતી તેને જ વિષે તેણે પતિને કહ્યું કે ‘આ બધું હું મારે પોતાને જ ખાતર કરું છું.’ પણ એ વાત જાણે સાવ અશક્ય હોય એમ તેણે માન્યું કે ધ્વાને એમાંથી ઊલટો જ અર્થ કાઢવો જોઈએ.

સાડાઅગિયારે પેલો પ્રસિદ્ધ નિષ્ણાત આવ્યો. પાછી તપાસ થઈ. દરદીની હાજરીમાં તેમજ બીજા ઓરડામાં મૃત્રાશય અને એપેન્ડિક્સ વિષે અગત્યની વાતચીતો થઈ. ફરી સવાલજવાબ થયા. એ વખતે ડાક્ટરોએ એવું ભારેખમ મોં કર્યું કે દર્દીની સામે જીવનમરણનો જે એકમાત્ર ખરો પ્રશ્ન હતો તેને બદલે મૃત્રાશય અને એપેન્ડિક્સનો પ્રશ્ન ઊભો થયો. એ અંગો બરાબર ચાલતાં નથી. તેમના પર હુમલો કરી તેમને રીતસર ચાલતાં કરવાનું બીહું માઈકલ ડાનીલોવીચ અને પેલા નિષ્ણાતે ઝડપ્યું.

એ પ્રસિદ્ધ નિષ્ણાતે દર્દીની રજા લીધી ત્યારે તેનો ચહેરો ગંભીર હતો પણ તેના પર નિરાશાનાં ચિહ્ન નહોતાં. ધ્વાને, ભય અને આશાથી ચમકતી આંખે, ખીતે ખીતે તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ‘હું’ સાબ્દે થાઉં એવી કંઈ આશા છે ખરી?’ ડાક્ટરે કહ્યું: ‘હું’ સોળ આના ખાતરી તો નથી આપી શકતો, પણ શક્યતા છે.’ ધ્વાન જે આશાની નજરે ડાક્ટરને બહાર જતો જોઈ રહ્યો તેમાં એટલી બધી કરુણતા ભરેલી હતી કે તે જોઈને પ્રારકાવિયાને,

ડાક્ટરને શ્રી આપવા ઓરડાની બહાર જતાં જતાં જ, રડવું આવી ગયું.

૯

ડાક્ટરના પ્રોત્સાહનથી પ્રગટેલું આશાનું કિરણ ઝાઝો વખત ટક્યું નહીં. એ જ ઓરડો, એ જ ચિત્રો, પડદા, દીવાલના કાગળ, દવાની શીશીઓ એ બધું કાયમ હતું. એનું એ જ દુખાવાથી પીડાતું શરીર પણ મૌનવૃદ્ધ હતું. એટલે ઇવાને ઝાંઝકારા કરવા માંડ્યા. ડાક્ટરે ઇન્જેક્શન આપ્યું એટલે તે ઘેનમાં પડી ગયો.

એને જ્ઞાન આવ્યું ત્યારે સાંજ પડવા આવી હતી. નોકરો એને માટે ખાવાનું લાવ્યા હતા તેમાંથી એણે કંઈક પ્રવાહી માંડ ગળે ઉતાર્યો. તે પછી દરદ ફરી ઊપડ્યું, ને રાત પડવાનો વખત થયો.

જમણુ પછી સાત વાગે પ્રાર્થનાવિયા સાંજનો પોશાક સજીને ઓરડામાં આવી. સવારે તેણે ઇવાનને કહી રાખ્યું હતું કે અમે નાટક જોવા જવાનાં છીએ. સારા બર્નહાર્ટ નામની પ્રસિદ્ધ નટી શહેરમાં આવી હતી, ને એમણે ઇવાનના આગ્રહથી એક 'બોક્સ' રિઝર્વ કરાવી હતી. ઇવાનને એ વાત વિસારે પડી ગઈ હતી. પત્નીનો ઠાક જોઈ તેનું દિલ દુભાયું. પણ છોકરાંઓને આનંદ અને ખોષ બંને મગશે માટે તમારે જવું ને 'બોક્સ'માં જ બેસવું એવો આગ્રહ તેણે પોને જ કરેલો, એ વાત યાદ આવી એટલે તેણે પોતાની ચીડ છુપાવી.

પ્રાર્થનાવિયા મલકાતી મલકાતી ઓરડામાં આવી. છતાં તેના મોં પર પોને ગુનેગાર હોય એ જાતનો કંઈક ભાવ હતો. તે ઊંડી, ને તમિયતની ખબર પૂછી. ઇવાને જોયું કે એ પૂછે છે તે જાણવા માટે નહીં પણ પૂછવાને જ ખાતર. એ જાણતી તો હતી કે નવી ખબર કશી જ નથી. પછી પ્રાર્થનાવિયા જે ખરી વાત કહેવાની હતી તેના પર આવી: 'હું' તો કાંઈ રીતે ન જાત. પણ હવે

બોક્સ લેવાઈ ગઈ છે. હુંને તેની છોકરી પણ આવે છે. પેટ્રીશેવ (તેની છોકરીનો ભાવિ પતિ) પણ આવે છે. એમને કંઈ એકલાં તો ન જ જવા દેવાય. મને તો જરા વાર તમારી પાસે એસવાનું વધારે ગમત. પણ હું જઈ આવું એટલો વખત ડાકટરે કહ્યું છે તે પ્રમાણે જરૂર કરજો છો !'

'અરે, અને ફેડોર પ્રેટ્રોવીચ (ભાવિ જમાઈ) અંદર આવવા દેવું છે. આવે ? ને લીઝા ?'

'ભલે આવે.'

તેની દીકરી લીઝા સાંજનો પોશાક પહેરીને આવી. તેનો તાજે યૌવનભર્યો દેહ કેટલોક કધાંડા દેખાતો હતો (જે દેહનું તેણે પ્રદર્શન કરેલું તે જ દેહ ધવાનને પોતાને આટલું દુઃખ દઈ રહ્યો હતો). લીઝા મજબૂત, નીરોગી, પ્રેમધેવી હતી. તેને માંદગી, દુઃખ ને મૃત્યુ પ્રત્યે અણગમો હતો, કેમકે એ તેના સુખની આડે આવતાં હતાં.

ફેડોર પ્રેટ્રોવીચ પણ અંદર આવ્યો. તેણે સાંજનો પોશાક પહેર્યો હતો. વાળમાં ફાંકડી રીતે પટિયાં પાડેલાં હતાં. લાંબા ભરાવદાર ગળાની આસપાસ સખત ને અક્કડ કોલર લગાવેલો હતો. મોટા ધોળા ખમીસનો આગલો ભાગ ને સાંકડું કાળું પાટલન મજબૂત સાથળો પર ચખસાઈ જાય એવી રીતે પહેર્યાં હતાં. એક હાથે સંકેદ મોઝું સખત ખેંચીને ચડાવ્યું હતું, ને બીજા હાથમાં નાટક જેવા જતાં પહેરવાની હેટ રાખેલી હતી.

એની પાછળ ધવાનનો નાનો છોકરો પેટો તેને ડાઘએ ઝેંચ્યો નહીં. તેણે બાપડાએ નવો ગણુવેશ પહેર્યો હતો, ને હાથે મોઝાં પહેર્યાં હતાં. તેની આંખો નીચે બહુ જ કાળા ડાઘ દેખાતા હતા, તેનો અર્થ ધવાન સારી પેઠે જાણતો હતો.

ધવાનને એના દીકરા પ્રત્યે હંમેશાં બહુ જ દયા ઊપજતી. અત્યારે એ છોકરાનો દયાર્થી ભરેલો ભયભીત ચહેરો જોતાં બીક લાગે એવું હતું. ધવાનને લાગ્યું કે જિરાસીમ ઉપરાંત એકલો

વાસ્તવ જ મને સમજી શકે છે ને મારી દયા ખાય છે.

આવેલાં બધાં બેઠાં ને ફરી તબિયતની ખબર પૂછવા લાગ્યાં. પછી થોડી વાર મૌન રહ્યું. લીઝાએ માને નાટક જોવાના 'દરખાન' \* વિષે પૂછ્યું. તે કાણે લીધેલું ને ક્યાં મૂક્યું છે, એ વિષે માદાકરી વચ્ચે બોલાચાલી થઈ. તેને લીધે જરા રંગમાં ભંગ પડ્યા જેવું થયું.

ફેડોર પેટ્રોવીચે ધ્યાનને પૂછ્યું: 'તમે સારા બર્નહાર્ટને જોઈ છે ?' ધ્યાન પહેલાં તો સવાલ સમજ્યો નહીં. પણ પછી જવાબ દીધો: 'ના. તમે એને પહેલાં જોઈ છે ?'

'હા. એકવાર એક નાટકમાં જોયેલી.'

સારા બર્નહાર્ટ કેટલાક ભાગ ભજવતી હતી તેની વાત પ્રારંભવિયાએ કરી. લીઝાએ જુદો મત દર્શાવ્યો. સારાના અભિનયમાં ગૌરવ અને વાસ્તવદર્શન કેટલાં છે એ વિષે વાત ચાલી. આ જાતની વાતચીત હંમેશાં થાય છે, ને એકની એક ધરેડમાં ચાલે છે.

આ વાતચીત દરમ્યાન ફેડોરે ધ્યાન તરફ નજર નાંખી, ને તે એકદમ ચૂપ થઈ ગયો. ખીજાંએ પણ એની સામે જોયું ને ચૂપકી પકડી. ધ્યાન ચળકતી આંખે એકાદસે સામે જોઈ રહ્યો હતો, ને આ બધા પર ગુસ્સે થયેલો લાગતો હતો. આ સ્થિતિમાં સુધારો કરવાની જરૂર હતી; પણ તેમ કરવું અશક્ય હતું. મૌન તોડવાની જરૂર હતી; પણ કેટલોક વખત તો જીલ ઉપાડવાની કામની કિંમત જ ચાલી નહીં. સહુને ખીંક લાગી કે લોકરૂઢિને અનુસરીને જે છેતરપિંડી તેઓ સહુ ચલાવી રહ્યાં હતાં તે ઉઘાડી પડી જશે ને સાચી વાત સહુને સ્પષ્ટ દેખાશે. લીઝાએ સહુથી પહેલી હામ ભીડી એ મૌન તોડ્યું; પણ જે લાગણી દરેક જણના મનમાં હતી તે ઠાંકવાને પ્રયત્ન કરીને તેણે ઊલટી એ લાગણી ઉઘાડી પાડી.

\* નાટું 'બાઇનોક્યુલર,' જેના વડે નાટકમાં દૂર બેઠેલું માણસ પણ રંગભૂમિ પર ચાલતું દેખે નજીક બેસીને જેવું હોય એવું જોઈ શકે.



‘ચાલો, આપણે જો જવું હોય તો નીકળવાનો વખત થઈ ગયો છે,’ પિતાએ ભેટ આપેલા ધડિયાળ સામે જોઈ લીઝાએ કહ્યું. સાથે સાથે ફેડોરની સામે જોઈ આણું ને અર્થસૂચક સ્મિત પણ કરી લીધું. એ સ્મિતનો અર્થ એ એ જણુ જ જણુતાં હતાં. લીઝા ઊંઠી, ને એનાં કપડાંનો ફફડાટ થયો.

સહુએ ઊભાં થઈ વિદાય લીધી, ને ચાલ્યાં ગયાં.

એ લોકો ગયા પછી ધવાને સહેજ સારું લાગ્યોનો ભાસ થયો; જુઠાણું એ લોકોની સાથે ચાલ્યું ગયું હતું. પણ દુઃખ તો કાયમ હતું — એનું એ જ દુઃખ ને એની એ વેદના, જેને લીધે કશામાં રસ પડતો નહોતો. કશી વિવિધતા દેખાતી નહોતી, કશું પહેલાં કરતાં અધરું કે પહેલાં કરતાં સહેલું લાગતું નહોતું. બધું જ પહેલાંના કરતાં બુરું લાગતું હતું.

ફરી પાછી પણ પછી પણ ને ઘડી પછી ઘડી વીતવા લાગી. આખી ઘટમાળ જેવી ને તેવી ચાલી રહી હતી, ને એમાં ક્યાંયે વિરામ આવતો નહોતો. એ બધાનો જે વિધાતાએ નિર્મેલો અન્ત હતો તે વધારે ને વધારે બીષણુ દેખાવા લાગ્યો.

‘હા, જિરાસીમને મોકલ,’ પીટરે પ્રછેલા એક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ધવાને કહ્યું.

પ્રાસ્કાવિયા રાતે મોઢી પાછી ફરી. તે પગની આંગળીઓ પર ચાલતી ચાલતી અંદર આવી. પણ ધવાને તેનો પગરવ સાંભળ્યો, આંખ ઉઘાડી, ને તરત જ માંચી દીધી. તે જિરાસીમને મોકલી દઈ પોતે પતિની પાસે બેસવા માગતી હતી; પણ ધવાને આંખ ઉઘાડીને કહ્યું: ‘ના, તું જા.’

‘દરદ બહુ થાય છે?’

‘હંમેશાં થાય છે એવું ને એવું જ.’

‘જરા અરીણુ લો.’

ધવાને એનું માની થોડુંક અરીણુ લીધું. પ્રાસ્કાવિયા ચાલી ગઈ.

પરોડિયે ત્રણેક વાગ્યા સુધી ધવાન ઘેનની દુઃખદ દશામાં રહ્યો. એને લાગ્યું જાણે મને ને મારા દરદને કાંઈ એક સાંકડા ને ઊંડા કાળા કાથળામાં હડસેલી રહ્યું છે. એ મને દૂર ને દૂર હડસેલે છે, પણ છેક તળિયા સુધી હડસેલી શકતાં નથી. આ વસ્તુ પોતે જ લયાનક હતી. ને તેમાં વળી પાછો દરદનો ઉમેરો. તેને ખીક લાગતી હતી છતાં તે કાથળામાં થઈને સરી પડ્યા માગતો હતો; તે સામે થવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો છતાં સાથ આપતો હતો. એટલામાં આચિંતો તે સરી ગયો, નીચે પડ્યો, ને તેને લાન આવ્યું. જિરાસીમ ખાટલાની પાંગતે એકો એકો શાન્તિ ને ધીરજથી એકાં ખાતો હતો. ધવાન પોતે સ્વતો હતો, ને તેના સુકાઈ ગયેલા મોળવાળા પગ જિરાસીમના ખલા પર ટેકવેલા હતા. એનો એ ‘છતર’વાળો દીવો, ને એનું એનિરંતર થતું દરદ.

‘તું જા, જિરાસીમ,’ તે સહેજ હોઠ કૂકડાવીને બોલ્યો.

‘કશો વાંધો નથી, સાહેબ. જરા વાર ખેસીશ.’

‘ના. તું જા.’

તેણે જિરાસીમના ખલા પરથી પગ ખસેડ્યા, પડખું ફેરવી લાથને ટેકે સ્પર્શ રહ્યો, ને પોતાની અવદશા પર વિમાસણ કરવા લાગ્યો. જિરાસીમ ન્તેડના ઓરડામાં જાય એની જ વાટ એ જોતો હતો. પછી તેનાથી રહેવાયું નહીં, એટલે બાળકની પેઠે રડી પડ્યો. પોતાની અસહાય દશા, ને લયાનક એકસતા, માણસની કૂરતા, ઇશ્વરની કૂરતા, ને ઇશ્વરની ગેરહાજરી એ એનાં રડવાનાં કારણ હતાં.

‘હે ભગવાન, તેં આ ખધું શા સારુ કર્યું છે ? તું મને અહીં શા માટે લાવ્યો છે ? શા માટે, શા માટે, તું મને આટલું ધાર દુઃખ દે છે ?’

એ જવાબની આશા રાખતો નહોતો; ને છતાં જવાબ નહોતો મળતો ને મળી શકે એમ પણ નહોતું એટલા માટે રડવા લાગ્યો. એનું દરદ વધારે ને વધારે તીવ્ર બનતું ગયું. પણ એ ન તો હાલ્યો,

ન એણે કોઈને ખૂમ મારી. તેણે મનમાં કહ્યું: 'ચલાવ, ચલાવ ! માર તારે મને મારવું હોય તેટલું. પણ આ ખંધું શાને માટે ? મેં તારું શું બગાડ્યું છે ? શા સારુ આમ કરે છે ?'

પછી તે શાન્ત થઈ ગયો. રડવાનું બંધ કર્યું, એટલું જ નહીં પણ સાસ પણ રોકી લીધો તે ચિત્તને એકાગ્ર કરી દીધું. જાણે તેના કાનને કોઈ બહારનો અવાજ નહીં, પણ અંતર્યામી આત્માનો અવાજ, અંતરમાં ઊઠતી વિચારમાળા, સાંભળાતાં હોય એમ તે એકબ્યાન થઈ ગયો.

‘તારે શું જોઈએ છે ?’ શબ્દ દ્વારા પ્રગટ કરી શકાય એવી ખૂંદેલવહેલી સ્પષ્ટ કલ્પના એણે આ સાંભળી.

‘તારે શું જોઈએ છે ? તારે શું જોઈએ છે ?’ તેણે મનમ ને મનમાં એ પ્રશ્નનો પુનરુચ્ચાર કર્યો.

‘મારે શું જોઈએ છે ? મારે જીવવું છે, ને દુઃખ નથી ભોગવવું,’ તેણે જવાબ દીધો.

ફરી પાછો તે એવા એકાગ્ર ચિત્ત સાંભળી રહ્યો કે દરદથી પણ એના બ્યાનમાં ભંગ ન પડ્યો.

‘જીવવું છે ? કેવી રીતે ?’ અંતરનાદે પ્રશ્ન્યું.

‘ક્રમ, જેવી રીતે જીવતો હતો તેવી રીતે જ તો—શ્રીમંતાદ્ય અને સુખચેનમાં.’

‘તું જીવતો હતો તેવી જ રીતે—શ્રીમંતાદ્ય અને સુખચેનમાં ?’ અંતરનાદે એના જ શબ્દો સામા ઉચ્ચાર્યાં.

તેણે તેના સુખી જીવનની સર્વોત્તમ ક્ષણો યાદ કરવા માંડી. પણ વિચિત્ર વાત એ બની કે તેના સુખી જીવનની સર્વોત્તમ ક્ષણોમાંથી બાળપણનાં પ્રથમ સ્મરણો યાદ કરતાં, એક પણ ક્ષણ જેવી પહેલ લાગતી હતી તેવી હવે લાગી નહીં. તે વેળાએ, એટલે કે બાળપણમાં એવું કંઈક ખરેખર સુખદાયક હતું જે ફરી મળે તો તેના વં સુખમાં રહી શકાય. પણ જે બાળકે એ સુખ અનુભવેલું તે બાળ.

હવે રહ્યું નહોતું; ને એ જાણે કોઈ ખાજ માણસનાં સંસ્મરણો હોય એમ લાગતું હતું.

જે સમયમાં અસારનો ધવાન ઘડાઈને નીકળ્યો તે સમય આવ્યો કે તરત, જે કંઈ અમાઉ આનંદદાયક લાગેલું તે ખડું તેની નજર આગળથી ઓગળી ગયું, ને નજીવું ને અકારું બની ગયું.

અને પછી જેમ જેમ તે બાળપણથી આધો ખસતો ગયો ને વર્તમાન સમયની નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ એ આનંદો વધારે ને વધારે નકામા ને નિર્થક લાગતા ગયા. એ સમયની શરૂઆત કાયદાની નિશાળથી થઈ. એ સમયમાં પણ હજુ 'ખરેખરું' સુખ થોડુંક હતું—પ્રસન્નતા હતી, મિત્રતા હતી, આશા હતી. પણ ઉપલા વર્ગોમાં એવી સારી ક્ષણો ક્યારની ઓછી થવા માંડી હતી. પછી તેની સરકારી નોકરીનાં શરૂઆતનાં વરસોમાં, તે સ્વામાના હાથ નીચે હતો તે વખતમાં, દૈનિક સુખદાયક ક્ષણો ફરી આવી ગઈ: એ એક સ્ત્રી પ્રત્યેના પ્રણયની યાદગીરીઓ હતી. ત્યારપછી ખડું અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું, ને તેમાં સુખનો અંશ ઓછો હતો. આગળ જતાં એ સુખનો અંશ એથીયે ઓછો થઈ ગયો, ને તે જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ સુખની માત્રા ઉત્તરોત્તર ઘટતી ગઈ. સાવ આકસ્મિક સંયોગોમાં થયેલું તેવું લાગ્યું, તે પછી થયેલો ભ્રમનિરાસ, પત્નીનો ગંધાતો શ્વાસ, તેની વિલાસપ્રિયતા ને તેનો દંભ; પછી જીવલેણ સરકારી નોકરી ને પૈસા વિષેની ચિન્તા, એક વરસ, એ વરસ, વીસ વરસ, ને તોયે એની એ જ સ્થિતિ. ને જેમ એ જીવન વધારે ચાલ્યું તેમ તેનો ધસારો વધતો ગયો. 'હું' માનતો હતો કે ઉપર જઈ 'હું', પણ ખરેખર તો હું નીચે ધસડાતો હતો. ને ખરેખર એવું જ હતું. લોકોની નજરે હું ઊંચે ચડતો હતો, પણ એટલા પ્રમાણમાં મારું જીવન ઓટની પેઠે ઓસરી જતું હતું. હવે એ પૂરેપૂરું ઓસરી રહ્યું છે.

ત્યારે આનો અર્થ શો? કેમ? જીવન તો કંઈ આવું

નિરર્થક ને ભયાનક હોઈ ન શકે. પણ એ અરેખર ભયાનક ને નિરર્થક વીત્યું છે; તે પછી મારે મરવાનું શા સારુ આવે—ને તે પણ આમ રિખાઈ રિખાઈને શા સારુ મરવું પડે? આમાં કંઈક ભૂલ હોવી જોઈએ!”

‘સંભવ છે મારે જેવી રીતે જીવવું ઘટવું હતું એવી રીતે હું ન જીવ્યો હોઉં.’ આ વિચાર તેના મનમાં એકાએક ઝખકારાની પેઠે આવ્યો. ‘પણ એમ કેમ બની શકે? મેં’ તે એકેએક કામ યોગ્ય રીતે જ કર્યું હતું,’ તેણે જવાબ આપ્યો. જીવન મરણના તમામ કાયદાઓનો આ જે એકમાત્ર ઉકેલ છે, તેને તેણે સાવ અશક્ય વસ્તુ ગણીને મનમાંથી તરત જ કાઢી નાખ્યો.

‘ત્યારે હવે તારે શું જોઈએ છે? જીવવું છે? કેવી રીતે જીવવું છે?’ ‘જી જ સાહ્ય આવે હોં!’ એમ હડીદાર અદાલતમાં પોકારતો ત્યારે તું જેવી રીતે જીવતો હતો એવી રીતે જીવવું છે? જી જ સાહ્ય આવે છે, જી જ સાહ્ય!’ તે મનમાં જ કહેવા લાગ્યો. ‘જી જ તો આ આવ્યા. પણ હું યુનેગાર નથી હોં!’ તે ક્રોધથી ઓલી ઊઠ્યો. ‘આ બધું શાને સારુ છે?’ તે રડતો બંધ થયો, પણ દીવાલ તરફ મોઢું ફેરવીને એક જ સવાલ પર વિચાર કરવા લાગ્યો: આ બધો ત્રાસ શાને સારુ, ને શા હેતુસર છે? પણ તેણે ગમે તેટલો વિચાર કર્યો તોયે તેને કશો જવાબ મળ્યો નહીં. મારે જીવવું ઘટવું હતું તેવી રીતે હું નથી જીવ્યો તેનું આ બધું પરિણામ છે, એ વિચાર એને જેટલીવાર આવતો—ને ધણીવાર આવતો—તેટલીવાર તે એમ યાદ કરતો કે મારા જીવનમાં મેં જરાયે અનીતિ નથી કરી. અને તેથી તે પેલા વિચિત્ર વિચારને મનમાંથી હાંકી કાઢતો.

૧૦

ખીજી એક પખવાડિયું વીતી ગયું. ધવાન હવે સોફામાંથી ખસીને નહીં. ખાટલા પર ન સૂઈ જતાં સોફા પર જ પડી રહેતો,

ને લગલગ બધો વખત દીવાલ સામે જ મોઢું રાખતો. તેની વેદના નિરંતર ચાલુ હતી, ને ઊકલવો અશક્ય એવા એકના એક સવાલને તે એકલો પડ્યો પડ્યો હંમેશાં વાગોળ્યાં કરતો: 'આ શું છે? આ મોત હોય શકે?' અને અંતરનાદ જવાબ દેતો: 'હા, એ મોત છે.'

'આ પીડા કેમ થાય છે?' અને અંતરનાદ જવાબ દેતો: 'એતું કશું કારણ નથી. બસ, થાય છે એ જ.' આની પાર ને આની ઉપરાંત કશું સમગ્નતું કે કળી શકાતું નહોતું.

માંદગીની છેક શરૂઆતથી, તે ડાકટરને પહેલવહેલો મળવાદ ગયો ત્યારથી, ઇવાનનું જીવન એ પરસ્પરવિરોધી ને એક પછી એક ઊંડતા વૃત્તિપ્રવાહોમાં વહેંચાઈ ગયું હતું: ક્યારેક નિરાશા છવાઈ જતી, ને આ અકળ ને ભયાનક મૃત્યુનાં પગલાં સંભળાતાં; ક્યારેક આશાનો સંચાર થતો, ને શરીરના અવયવોનું અત્યંત રસપૂર્વક અવલોકન ચાલતું. ક્યારેક નજર આગળ થોડાક વખતને માટે પોતાનું કામ ન કરવાની જીદ લઈને એટલાં મૃત્રાશય કે આંતરડું જ દેખાતાં; અને ક્યારેક પેલા અકળ ને ભયાનક મૃત્યુના ભણુકારા વાગતા, ને એના પંખમાંથી છૂટવું અશક્ય છે એવી ખાતરી થતી.

આ એ મનોદશા તેની માંદગીની છેક શરૂઆતથી વારાફરતી આવ્યાં કરતી. પણ માંદગી જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ મૃત્રાશયવાળી કલ્પના વધારે શંકાસ્પદ ને વિચિત્ર લાગતી ગઈ, અને મોત પાસે ને પાસે આવતું દેખાવા લાગ્યું.

તે ત્રણ મહિના પહેલાં કેવો હતો ને અત્યારે કેવો છે એનું તે નિરીક્ષણ કરે, ને પોને ઉત્તરોત્તર કેવો નીચે સરતો જાય છે એ યાદ કરે એટલી જ વાર હતી. એટલું એક જ કામ તેની રહીસહી બધી આશા પર પાણી ફેરવવાને બસ હતું.

પાછલા દિવસોમાં તે સોફાની પીઠ સામે નજર નાખીને પડ્યો રહેતો ત્યારે તેને લાગતું જણે હું એકલો અટૂલો છું. મોટી વસ્તીવાળા શહેરમાં, ને અનેક સગારનેહીઓ આસપાસ રહેતાં હોવા

છતાં, તેને જે એકલતા લાગતી તે આના કરતાં ખીજ કાંઈ પણ જગાએ — દરિયાને તળિયે કે ચૃથ્વીના ઉદરમાં પણ — વધારે સુનકારવાળી ન લાગત. એ ભીયણ એકલતા દરમ્યાન ધ્વાન કેવળ સ્વતકાળનાં સ્મરણોમાં જ વસતો હતો. તેના સ્વતકાળનાં ચિત્રો એક પછી એક તેની નજર સામે ખડાં થતાં હતાં. તેની શરૂઆત જે વસ્તુ સમયની દૃષ્ટિએ નજીકમાં નજીક હોય તેનાથી થતી, અને પછી દૂરદૂરની ઘટનાઓ આવતી, બાળપણનાં સ્મરણો જાગતાં, ને એ પ્રવાહ ત્યાં અટકી જતો. તે દિવસે એને ખાવામાં બાફેલાં 'પૂન'\* અપાયાં હોય ને તેનો વિચાર આવ્યો હોય, તો પછી બાળપણમાં કેવાં કાચાં સુકાઈ ગયેલાં ફ્રેંચ પૂન મળતાં તેની અમુક પ્રકારની ખાસ સુવાસ આવતી, ને એના ઠળિયા ચૂસતાં મોંમાં કેવું પાણી છૂટતું, એ યાદ આવતું. એ સ્વાદના સ્મરણની સાથે એ દિવસોનાં સ્મરણોની આખી હારમાળા ચાલી આવતી : તેની આયા, તેનો ભાઈ, ને તેમનાં સમકક્ષાં, એ બધું યાદ આવતું. 'ના, મારે એનો વિચાર ન કરવો જોઈએ.....એ બધું યાદ કરતાં દુઃખ થાય છે, ને એ દુઃખ નથી સહ્યું જતું,' એમ તે મનમાં કહેતો; પાછો વર્તમાન સમયના વિચાર પર આવતો; ને સોદાની પીઠ પરના બટન વિષે ને સોદા પરના મોરોંકો ચામડા વિષે વિચાર કરવા માંડતો. 'મોરોંકો ચામડું મોંધું છે પણ તે ઝાઝું ટકતું નથી. એને વિષે તો અમારે વરવહુને તકરાર થયેલી. અમે બાપાજીનું ચામડાનું દક્તર કાઢી નાખેલું ને અમને માર પડેલો ત્યારની તકરાર જીદી જાતની હતી, ને ત્યારનું મોરોંકો ચામડું પણ જીદી જાતનું હતું. તે વખતે બાએ અમને મીઠાઈ આપેલી.....' પાછા એને બાળપણના વિચારો આવવા લાગ્યા. એ વિચારોથી દુઃખ થવા લાગ્યું; એટલે તેણે એ વિચારોને હાંકી કાઢી ખીજ કાંઈ વસ્તુ પર ચિત્તને ફેરવ-

\* એક ઠળિયા 'પૂન' ફળ.

વાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પછી ફરી, એ સ્મરણમાળાની સાથે બીજી એક માળા એના મનમાંથી પસાર થઇ ગઇ — એની માદગી કૃત્રી રીતે નાનીમાંથી મોટી થઇ ને દહાડે દહાડે બગડતી ગઇ હતી તે યાદ આવ્યું. એમાં પણ એ જેમ જેમ ભૂતકાળમાં વધારે દૂર જતો ગયો તેમ તેમ જીવનમાં સુખ વધારે દેખાતું ગયું. જીવનમાં સુખ અને સ્ફૂર્તિ બંને એ વખતે વધારે હતાં. એ ભેગા થઇ એકરસ બની ગયાં હતાં. તેણે વિચાર કર્યો: 'જેમ દરદ વધતું ગયું તેમ મારું જીવન પણ વધારે ને વધારે દુઃખમય થતું ગયું.' ત્યાં ભૂતકાળમાં, જીવનની શરૂઆતમાં, એક ઊજળું ટપકું છે; પછી બધું વધારે ને વધારે કાળું થતું જાય છે; અને મૃત્યુ જેમ જેમ પાસે આવતું જાય છે તેમ તેમ કાળાશ ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે.' કાંકરો ઊંચેથી નીચે પડે સારે તેનો વેગ ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે, એ દાખલો એને યાદ આવ્યો. જીવન એ વધતાં જતાં દુઃખોની ઘટમાળ છે, ને તે ઊડતું ઊડતું તેના અન્ત તરફ — એટલે કે બીષણમાં બીષણ દુઃખ તરફ આગળ વધે છે. 'હું ઊડું છું...' તે થયરી ઊઠ્યો. તેણે પાસું ફેરવ્યું, ને સામા થવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેને ખબર પડી ગઇ હતી કે સામા થવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. તેની આંખો જોઈજોઈને ચાકી ગઇ હતી, છતાં તેનાથી સામે જોવાનું બંધ કરી શકાતું નહોતું. એટલે તે સોફાની પીઠ તરફ ટગરટગર જોઈ રહ્યો, ને રાહ જોવા લાગ્યો — પેલું ભયંકર પતન, ને આઘાત, ને વિનાશ ક્યારે આવે છે તેની રાહ જોવા લાગ્યો.

'સામે થવું તો અશક્ય છે!' તેણે મનમાં કહ્યું. 'અરે, આ બધું શાને માટે છે એટલું જ હું સમજી શક્યો હોત તોયે બસ હતું! પણ એય અશક્ય છે. એક ખુલાસો આપી શકાય એવો છે ખરો. પણ તો તો મારે એમ કહેવું પડે કે મારે જેવી રીતે જીવવું જોઈતું હતું તેવી રીતે હું જીવ્યો નથી. પણ એમ તો કહી શકાય



એવું છે જ નહીં.’ પોતે કાયદાના, નીતિના ને શિષ્ટાચારના બધા નિયમો કેવા પાળેલા એ એને યાદ આવ્યું. ‘આ આરોપ તો ન જ કબૂલ કરી શકાય,’ તેણે મનમાં કહ્યું; ને તેના હોઠ પર કટાક્ષવાળું સ્મિત ફરક્યું—જાણે કોઈ એ સ્મિત જોઈ શકવાનું હોય ને તેનાથી છેતરાવાનું હોય ! ‘ત્યારે આનો કશો ખુલાસો નથી ! દર્દ, મૃત્યુ... શાને સારુ ?’

## ૧૧

ખીજાં એ અઠવાડિયાં આ રીતે વીતી ગયાં. એ પખવાડિયામાં ઇવાન ને તેની પત્નીને મનગમતો એક બનાવ બન્યો. પેટ્રીશિવે વિધિ-પૂર્વક લીઝાની પાસે લગ્નનું માથું કપ્યું. એ બનાવ એક દિવસ સાંજે બનવા પામ્યો. ખીજે દિવસે આ ખુશખબર પતિને ક્વી રીતે આપવી એનો વિચાર કરતી કરતી પ્રાર્થકાવિયા તેના ઓરડામાં આવી. પણ આગલી રાતે જ ઇવાનની સ્થિતિમાં નવો બગાડો થયો હતો. પ્રાર્થકાવિયા આવી ત્યારે તે સોફામાં જ, પણ રોજના કરતાં જુદી સ્થિતિમાં, પડ્યો પડ્યો કણસતો હતો, ને એકીટસે સામે જોઈ રહ્યો હતો.

પ્રાર્થકાવિયા એને દવા લેવાનું યાદ કરાવવા ગઈ, પણ ઇવાને એના તરફ આંખ ફેરવી એવી નજરે જોયું કે એની જીભ જ સિવાઈ ગઈ. એ નજરમાં એટલી બધી શત્રુતાનો — ખાસ કરીને એના પ્રત્યે — ભાવ ભરેલો હતો.

‘ઈસુને ખાતર મને શાન્તિથી મરવા દો !’ ઇવાને કહ્યું.

પ્રાર્થકાવિયા પાછી જતી રહી હોત, પણ એ જ પળે તેની દીકરી આવી ને અંદર પિતાને ‘સુપ્રભાતમ’ કરવા ગઈ. ઇવાને પત્ની સામે નાખી હતી તેવી જ નજર દીકરી સામે નાખી, ને એણે તબિયતની ખબર પૂછી તેના જવાબમાં મોઢું ચડાવીને કહ્યું : ‘મારી ઊઠવેઠ તમારે હવે ઝાઝા દહાડા નહીં કરવી પડે.’ માદીકરી બંને સૂપ થઈ ગયાં, ને થોડોક વખત બેસી ચાલ્યાં ગયાં.

‘એમાં આપણો વાંક છે?’ લીઝાએ માને કહ્યું. ‘જાણે આપણે જ એમને માંદા ન પાડ્યા હોય! બાપાજીને માટે મને દુઃખ થાય છે. પણ આમ આપણને શા સારુ ડામતા હશે?’

ડાક્ટર રોજને વખતે આવ્યો. એને ધવાને ‘હા’ ‘ના’ વગેરે જવાબ આપ્યા, પણ તેની સામેથી કોઈબરી આંખ જરા પણ ખસેડી નહીં, ને છેવટે કહ્યું: ‘તમે જાણો તો છો કે તમે મારે માટે કશું કરી શકવાના નથી. માટે મને એકલો પડી રહેવા દોને!’

‘અમે તમારું દુઃખ જરા હળવું કરી શકીએ છીએ.’

‘તમે તે પણ નથી કરી શકતા. રહેવા દોને, મારા સાહેબ!’

ડાક્ટરે દીવાનખાનામાં જઈ પ્રાર્થકોવિયાને કહ્યું: ‘શેઠને વેદના બહુ સખત થતી હોવી જોઈએ. અશીષુ એ જ એને જરા શાન્ત પાડવાનો એકમાત્ર ધલાજી રહ્યો છે. કેસ બહુ જ ગંભીર છે.’

ડાક્ટરે કહ્યું તે સાચું હતું. ધવાને બહુ જ તીવ્ર વેદના થતી હતી. પણ શારીરિક વેદના કરતાં ખરાબ તો તેની માનસિક વેદના હતી; ને વધારે મૂંઝારો તો એનાથી થતો હતો.

માનસિક વેદના વધવાનું એક કારણ હતું. તે રાત્રે, જિરાસીમનો જાઘે ભરાયેલો ચહેરો, તેના પરનો ભલમનસાધનો ભાવ, ને જિપસી આવેલાં ગાલનાં હાડકાં જેતાં જેતાં તેના મનમાં એકાએક એ સવાલ જોડેલો: ‘મારી આખી જિન્દગી ખરેખરી ખરાબ ગઈ હોય તો?’

તેને એકાએક એમ થયું કે જે વાત પહેલાં સાવ અશક્ય લાગતી હતી તે કદાચ સાચી હોય, અને મારે મારી જિન્દગી જેવી રીતે ગાળવી જોઈતી હતી તેવી રીતે મેં ન ગાળી હોય. તેને થયું કે જિંદગીમાં જિંદગી દરજ્જા ભોગવનાર માણસો જે કામને સારા માનતા હતા તેની સામે મારા મને વિરોધના અવાજ તો ઉઠાવેલા, પણ તે એટલા ધીમા હતા કે સાંભળવા મુશ્કેલ હતા. મારા મનના એ સાવ ધીમા અવાજને, ને સહેજે જોઈ ન શકાય એવા

એના ઉછાળાને, મેં તરત જ દબાવી દીધેલા. પણ સંભવ છે કે એ અવાજે ચીંધેલો રસ્તો જ સાચો હોય, ને હું આડે રસ્તે ચડી ગયો હોઉં. મારી ધંધાની ફરજો, મારા જીવનની ને મારા કુટુંબની અધી ગોઠવણ, ને સમાજ અને સરકારના કામકાજમાં મેં લીધેલો રસ ને મારા રંગરાગ, એ અધા મારા અવળા ધંધા હોય. એ અધાં કામોનો તેણે પોતાના મનની સમક્ષ અચાવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ અચાવ કેવો હલો છે તેનું તેને એકાએક ભાન થઇ આવ્યું. તેણે જોયું કે મેં જે કંઈ કર્યું છે તેને માટે કશો અચાવ જ થઈ શકે એમ નથી.

તે મનમાં કહેવા લાગ્યો: ‘પણ જો એમ હોય, ને મને જે કંઈ મળેલું તે મેં વેડી નાખ્યું ને હવે એ ભૂલ સુધારવાનો કશો ઇલાજ જ નથી, એવું ભાન મનમાં લઇને હું આ સંસારની વિદાય લેવાનો હોઉં, — તો શું?’

તેણે સોદા પર પડ્યે પડ્યે પોતાના જીવનનું નવી જ રીતે અવલોકન કરવા માંડ્યું. સવારે તેણે પહેલાં નોકરને, પછી પત્નીને, પછી દીકરીને, ને પછી ડાકટરને એક પછી એક જોયેલાં ત્યારે તેમનું એકેએક વચન ને તેમની એકેએક હિલચાલ તેને કહી આપતાં હતાં કે તેને રાતે જે ભીષણ સત્ય દેખાયું તે સાચું છે. એ અધાંમાં એણે પોતાનું જ પ્રતિબિંબ જોયું; પોતે જે જે વસ્તુને માટે જીવ્યો હતો તે અધી એમનામાં મૂર્તિમંત થયેલી જોઇ; અને તેને દીવા જેવું દેખાઇ આવ્યું કે આ સત્ય નથી, પણ આ એક ભીષણ ને જખર-દસ્ત છેતરપિંડી છે, ને એણે જીવન અને મૃત્યુ બંનેને ઢાંકી દીધાં છે. એને આ વસ્તુસ્થિતિનું ભાન થયું એને લીધે એની શારીરિક વેદના દસગણી વધી ગઇ. તે કણસવા લાગ્યો, સૂતો સૂતો જ ઉછાળા મારવા લાગ્યો; અને પહેરેલાં કપડાંથી શ્વાસ રૂંધાતો હતો ને જીવ અકળાતો હતો એટલે કપડાં ખેંચવા લાગ્યો. ને એટલા માટે એને કપડાં અકારાં થઇ પડ્યાં.

તેને અરીણુનો એક મોટા ડોઝ આપવામાં આવ્યો એટલે તે બેભાન થઈ ગયો. પણ મધ્યાહ્ને દરદ ફરી શરૂ થયું. તેણે બધાંને કાઠી મૂક્યાં, ને એક પડખેથી બીજા પડખે ઉઠાળા મારવા માંડ્યા.

પ્રાર્થકાવિયા એની પાસે આવી ને કહેવા લાગી:

‘જાં, મારા વહાલા, આટલું મારે ખાતર ન કરવા દો ? એથી નુકસાન કશું નથી થવાનું. ધણીવાર એથી ફાયદો થાય છે. સાબ્દ માણસ પણ ધણીવાર કરાવે છે.’

ઇવાને આંખો ફાડી. ‘શું ? પાદરીને બોલાવી ધર્મક્રિયા કરાવું ? કેમ ? કશી જરૂર નથી એની. છતાં.....’

પ્રાર્થકાવિયા રડવા લાગી. ‘હા, વહાલા, એટલું જરૂર કરાવવા દો. હું પાદરીને બોલાવું. કેવા સારા માણસ છે આપણા પાદરી !’

‘બલે. બહુ સારું,’ ઇવાન ગગણ્યો.

પાદરીએ આવી ઇવાનની પાપની કબૂલાત સાંભળી ત્યારે ઇવાનનું હૈયું પીગળી ગયું; તેને પોતાની શંકાઓનું ને તેથી દુઃખનું નિવારણ થતું લાગ્યું; ને પળવાર આશાનું એક કિરણ દેખાયું. તે ફરી એપેંડિક્સનો વિચાર કરવા લાગ્યો, ને તે સુધરશે એવી આશા તેને આવી. પાદરીએ આપેલા આશીર્વાદ માથે ચડાવતાં તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

આ પછી એને ફરી સુવાડ્યો ત્યારે એને ક્ષણેકવાર આરામ લાગ્યો, ને હું કદાચ જીવી જમણ એવી આશા મનમાં ફરી જાગી. ડાક્ટરોએ તેને જે ઓપરેશન કરાવવાનું કહેલું તેનો વિચાર તે કરવા લાગ્યો. ‘જીવવું છે ! મારે જીવવું છે !’ તે મનમાં કહેવા લાગ્યો.

ધર્મક્રિયા થયા પછી પ્રાર્થકાવિયા તેને અભિનન્દન આપવા આવી, ને એવે વખતે રિવાજ પ્રમાણે કહેવાય એટલા શબ્દો કહી ઉમેર્યું :

‘તમને જરા આરામ લાગે છે, નહીં ?’

તેની સામે જોયા વિના ઇવાને કહ્યું: ‘હા.’

પ્રાર્થકાવિયાનો પોશાક, તેનું શરીર, તેના ચહેરા પરનો ભાવ,

તેનો સાદ, બધાં એક જ વસ્તુ કહી આપતાં હતાં: 'આ ખોટું છે; જેવું હોવું જોઈએ તેવું નથી. તમે જેને માટે જીવ્યા છો તે હજી જીવો છે તે બધું જુઠાણું ને છેતરપિંડી છે. એ જુઠાણું તમને જીવન અને મૃત્યુની ઝાંખી કરવા દેતું નથી.' આ વિચારને એણે મનમાં ધૂસવા દીધો કે તરત તેની તિરસ્કારવૃત્તિ ને તેની તીવ્ર શારીરિક વેદના પાછાં જગી ઊઠ્યાં. અને એ વેદનાની સાથે, જે મોતને પાછું ઠેલી શકાય એમ નહોતું તે મોતનાં પગલાંના ભણકારા એના કાનમાં વાગવા માંડ્યા.

પેલી 'હા' કહેતી વખતે એના મોઢા પરનો ભાવ ભયાનક હતો. એ 'હા' કહ્યા પછી ધવાને પત્નીની આંખ સાથે આંખ મિલાવી, એની નબળી અવસ્થામાં અસાધારણ ગણાય એવી ઝડપથી મોઢું ફેરવ્યું, ને બ્રમ પાડી:

‘જા અહીંથી! જતી રહે! પડી રહેવા દે મને એકલો!’

## ૧૨

એ પળથી એની ચીસો શરૂ થઈ તે ત્રણ દિવસ સુધી ચાલી. એ ચીસો એવી ભયાનક હતી કે જોડેના એ ઓરડાનાં બારણાં બંધ કરી રાખ્યાં હોય તો તેની પાર પણ એ ચીસ સંભળાતાં ત્રાસ છૂટતો. જે ક્ષણે ધવાને પત્નીને જવાબ દીધો તે ક્ષણે એને સમજાઈ ગયું કે હું ગયો; હવે પાછું આવી શકવાનું નથી; મોત હવે આવ્યું; આ જ મોત છે; મારી શંકાનું નિવારણ થયું નહીં; ને શંકા તે શંકા જ રહી ગઈ.

‘ઓ! ઓ! ઓ!’ ની ચીસ તે અનેક સુરે પાડવા લાગ્યો. તેણે ચીસ શરૂ કરી હતી ‘નહીં કરું ઓ રે!’ થી; ને ‘ઓ’ અક્ષર પર જ ચીસ ચાલુ રહી હતી.

પૂરા ત્રણ દિવસ સુધી એને સમયનું ભાન રહ્યું નહીં, ને

કોઇ અદૃશ્ય ને અમોઘ શક્તિ એને જે કાળા કાથળામાં હડસેલતી હતી તે કાથળામાં એણે વલખાં માર માર કર્યાં. શિરચ્છેદની સળ પામેલો માણસ જલ્લાદની આગળ જેવાં વલખાં મારે એના જેવાં એ વલખાં હતાં. એને ખબર તો હતી કે હવે હું ઊગરવાનો નથી. દરેક પળે એને લાગતું હતું કે ગમે તેટલાં વલખાં મારીશ ને ગમે તેટલી મથામણ કરીશ તોયે પેલી જે વસ્તુ મને ડરાવી રહી છે તેની પાસે ને પાસે હું વસડાતો જાઉં છું. એને લાગતું હતું કે આ વેદના થાય છે તેનું એક કારણ એ છે કે કોઇ મને પેલી કાળા બખોલમાં હડસેલે છે; ને એથી મોટું કારણ એ છે કે મારાથી સીધા એ બખોલમાં ઊતરી પડાતું નથી. મારું જીવન સારું ગયું છે એવી એની જે ખાતરી હતી તે એને પેલી બખોલમાં ઊતરી પડતાં આડે આવતી હતી. પોતાના જીવનનો એ જે બચાવ તે કરતો હતો તે એને સખત પકડી રાખતો હતો, ને એને આગળ વધવા દેતો નહોતો. એને મોટામાં મોટી વેદના આ કારણને લીધે થતી હતી.

એકાએક કોઇ અદૃશ્ય શક્તિએ એની છાતીમાં ને પડખામાં જોરથી ધક્કો માર્યો. તેને લીધે તેને શ્વાસ લેવાનું વધારે મુશ્કેલ થઇ પડ્યું, ને તે સીધોસટ પેલી બખોલમાં ઊતરી પડ્યો. બખોલને તળિયે અજવાળું હતું. માણસ રેલગાડીમાં ખેડો હોય ત્યારે કોકવાર એને એવો ભાસ થાય છે જાણે ગાડી પાછી જાય છે, પણ ખરું જોતાં તો ગાડી આગળ જતી હોય છે; ને એકાએક એ માણસને ગાડીની ખરી દિશા સમજાઇ જાય છે. એના જેવો અનુભવ ધવાનને થયો.

‘હા, એ બધું વર્તન સારું નહોતું,’ તેણે મનમાં કહ્યું. ‘પણ એની કંઈ ફિકર નહીં. એ અદલી શકાશે. પણ ત્યારે સારું વર્તન શાને કહેવાય?’ તેણે પોતાના મનને પ્રજ્ઞ્યું, ને તે એકાએક શાન્ત થઇ ગયો.

આ ઘટના ત્રીજા દિવસને અન્તે, તેના મરણ પહેલાં એ કલાક

પર, બની. એ જ વખતે એનેા નાનો છોકરો ધીરે રહીને ઓરડામાં આવ્યો હતો ને ખાટલા પર પહોંચી ગયો હતો. મરણપથારીએ પડેલો દર્દી હજુ ચીસેચીસ પાડતો હતો ને હાથ વડે જોરથી બાથોડિયાં મારતો હતો. તેને હાથ છોકરાના માથા પર પડ્યો. છોકરાએ તે પકડી લીધા, પોતાના હોઠ સાથે દબાવ્યો, ને રોવા માંડ્યું.

એ જ ક્ષણે ધવાન બખોલમાં સરી પડ્યો ને એને અજવાળાની ઝાંખી થઇ. એ અજવાળામાં તેને દેખાયું કે મારું જીવન જેવું જવું જોઇતું હતું તેવું નથી ગયું એ સાચું, છતાં હજુ એમાં સુધારો કરી શકાશે. તેણે મનમાં પ્રાર્થ્યું: 'મારું વર્તન શાને કહેવાય?' તે શાન્ત થઇ એકચિત્તે સાંભળી રહ્યો. પછી એને લાગ્યું જણે કાઇ એના હાથને ચૂમી લઇ રહ્યું છે. એણે આંખ ઉઘાડી, છોકરા સામે જોયું, ને તેને માટે એને ખેદ થયો. તેની પત્ની પાસે આવી, ને ધવાને તેની સામે નજર નાખી. તે મોઢું ફાડીને એની સામે જોઇ રહી હતી. તેના નાક ને ગાલ પર તાજાં આંસુ હતાં, ને મોઢા પર નિરાશા ધવાઇ ગયેલી હતી. ધવાને એને માટે પણ ખેદ થયો.

તેને થયું: 'હા, હું એમને દુઃખી કરી રહ્યો છું. એમને અત્યારે દુઃખ થાય છે, પણ હું મરી જઇશ એટલે બિચારાં છૂટશે.' એને આ વાત કહેવાતું મન થયું, પણ એટલું બોલવાની શક્તિ એનામાં નહોતી. તેણે પત્ની સામે જોઇ છોકરો બતાવ્યો ને કહ્યું: 'એને લઇ જા.....એને માટે ખેદ થાય છે.....તારે માટે પણ ખેદ થાય છે.....' તે ઉમેરવા માગતો હતો: 'મને માફ કર,' પણ બોલાયું 'માખ', ને તેણે હાથ હલાવ્યો. તેને ખબર હતી કે જે અંતર્યામીની સમજ ખરી અગત્યની છે તે તો મનનો ખરો ભાવ સમજવાનો જ છે.

અને એકાએક તેને સાફસાફ દેખાયું કે જે દરદ એને ત્રાણ ત્રાણ પોકરાવી રહ્યું હતું ને ધડીવાર છોડતું નહોતું તે બધું એકદમ એક આબુથી, દસ આબુથી, બધી આબુથી સરી પડતું હતું.

ધવાનને એ બધાને માટે ખેદ થતો હતો. તેને થયું મારે એવી રીતે વર્તવું જોઈએ જેથી એમનાં દિલ ન દુભાય. તેઓ પણ છૂટશે, ને હું પણ આ પીડામાંથી મુક્ત થઈશ. કેવું સરસ ને કેવું સરળ !' તેને વિચાર આવ્યો. 'અને દરદ ?' તેણે મનમાં પ્રશ્ન્યું. 'અરે, દરદનું શું થયું ? તું ક્યાં છે, એ દરદ ?'

તેણે દરદ તરફ ધ્યાન ફેરવ્યું.

'હા, આ રહ્યું એ. હા, પણ એનું શું ? ભલે થવું દરદ.'

'અને મોત.....એ ક્યાં છે ?'

પહેલાં એને મોતની જે બીક હંમેશાં લાગતી હતી તે બીક એણે શોધી જોઈ, પણ એને જડી નહીં. 'ક્યાં ગઈ એ બીક ? મોત કેવું છે ?' બીક નહોતી, કેમકે મોત પોતે જ નહોતું.

મોતની જગાએ જગજગાટ અજવાળું હતું.

'ઓહો ! આ મોત છે, એમ ?' તે એકાએક મોટેથી બોલી ઊઠ્યો. 'અહાહા ! કેવો આનંદ !'

એને આ અનુભવ એક પલકવારમાં થઈ ગયો; ને એ પળનેા અનુભવ પછી ભૂંસાયો કે બદલાયો નહીં. પાસે એઠેલાંની નજરે તેની વેદના બીજા એ કલાક ચાલી. ગળામાં ઘરેડો થયો, ને ક્ષીણ થઈ ગયેલું શરીર સહેજ ખેંચાયું. પછી શ્વાસ ઊપડેલો તે ધીરેધીરે બેસતો ગયો, ને ઘરેડો ધીમે પડતો ગયો.

'બેલ ખલાસ !' પાસે એઠેલા કોકે કહ્યું.

ધવાને આ શબ્દો સાંભળ્યા, ને પોતાના અંતરમાં એનેા પુનરુચ્ચાર કર્યો.

'મોત ખલાસ !' એણે મનમાં કહ્યું. 'મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ !'

એણે શ્વાસ અંદર ખેંચ્યો. ડચકું અધેથી જ અટકી ગયું. શરીર સહેજ ખેંચાયું. એની જીવનયાત્રા પૂરી થઈ.

(૨૫ મી માર્ચ ૧૮૮૬)



શેઠ અને ચાકર

# ★ શોઠ અને ચાકર ★

૧

ઇ. સં. ૧૮૭૦ અને ૧૮૮૦ વચ્ચેના એક શિયાળાની વાત છે. સંત નિકોલસના પર્વ પછીનો દિવસ હતો. ગામમાં તહેવારની મોટી ધામધૂમ હતી. ગામની દુકાનનો માલિક વાસીલી એંડ્રીએવીચ શ્રેષ્ઠનોવ વેપારી મહાજનનો સભ્ય અને ધર્મસંઘનો એક અગ્રેસર હતો; એટલે તેને આજે દેવળમાં જવું પડેલું, અને પરગામથી આવેલાં સગાંસ્નેહીઓને પોતાને ઘેર જમાડવાં પડેલાં.

પણ એમણે સહુએ વિદાય લીધી ને કોઇ બાકી રહ્યું નહીં એટલે વાસીલીએ પડોશના એક જમીનદારને મળવા પરગામ જવાની તૈયારી કરવા માંડી. એની સાથે ઘણા વખતથી એક નાના જંગલની ખરીદીને અંગે વાતચીત ચાલતી હતી. વાસીલીને તરત ઊપડવાની હિતાવળ હતી. પાસેના કસબામાંથી રખેને કોઇ ખરીદનારા પહેલા આવીને હાથમાં આવેલો કોળિયો ઝડપી જાય ને લાલ ખાટી જાય, એ વિચારથી તેનું હૈયું ધડકતું હતું.

વાસીલીએ જંગલના સાત હજાર આપવાના કહ્યા એટલા માટે જ પેલો જુવાન જમીનદાર દસ હજાર માગતો હતો. બાકી સાત હજાર તો જંગલની ખરી કિંમતનો માત્ર ત્રીજો ભાગ હતો. વાસીલીને કદાચ મોંમાગી કિંમતે જંગલ મળી ગયું

હોત. ક્રમકે તે એના પોતાના જિલ્લામાં હતું, અને ખીજાં ગામડાંના વેપારીઓ જોડે એને લાંબા વખતથી એવો કરાર હતો કે કોઈએ ખીજાના જિલ્લામાં પડાપડી કરી જમીનના ભાવ વધારી મૂકવા નહીં. પણ હમણાં જ તેને કાને એવી વાત આવી હતી કે કસબાના કેટલાક ઇમારતી લાકડાના વેપારી ગોરિયાચકીનના જંગલને માટે માગણી કરવાના હતા. એટલે તેણે તરત જ જઈને સોદા પાકો કરી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. જમણુ પૂરું થયું કે તરત તેણે તિજોરીમાંથી સાતસો રૂબલ કાઢ્યા. તેની પાસે દેવળની ત્રેવીસસો રૂબલની થાપણ હતી તે એમાં ઉમેરી. એટલે ત્રણ હજારની રકમ થઈ. એ નોટો તેણે કાળજીથી ગણી જોઈ, ને તેને ખીસાના પાકીટમાં મૂકી ઊપડવાની તાકીદ કરવા માંડી.

વાસીલીના ચાકરોમાંથી એકલા નીકીટાએ જ તે દિવસે દારૂ ઢીંચ્યો નહોતો. તે ગાડીએ\* ઘોડો જોડવા દોહ્યો. નીકીટા હતો તો અડંગ દારૂખાજ, પણ તેણે આજે દારૂ પીધેલો નહીં. થોડા વખત પર તેણે ડગલો ને ચામડાના બૂટ વેચીને દારૂ પીધો ત્યારબાદ તેને ચાનક આવેલી, ને તેણે ફરી દારૂને ન અડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. એ મહિના થયાં તેણે એ પ્રતિજ્ઞા પાળી હતી. આ મોટા પરવના પહેલા એ દિવસે ડેરડેર દારૂ પિવાયેલો, એટલે લાલચ તો ધણી હતી, છતાં નીકીટાએ પ્રતિજ્ઞા વૂટવા દીધી નહોતી.

નીકીટા પાસેના એક ગામડાનો પચાસેક વરસનો ખેડૂત હતો. ત્રેવડથી ધરસંસાર ચકાવવાનું એને કદી આવડેલું નહીં. ધણીખરી જિંદગી તો તેણે ધરથી દૂર મજૂરી કરી ખાવામાં જ કાઢેલી. એનામાં ઉદ્ધમ, આવડત, ને કામ કરવાનું જોર હતાં; એટલે એ ગુણોને માટે, ને એથીયે વધારે એના હેતાળ ને આનંદી સ્વભાવને માટે, અધે એની ભારે કિંમત અંકાતી. પણ એ ક્યાયે લાંબો વખત

\* આ માંડી તે રશિયામાં ખાસ બસ્ક પર ચલાવવા માટે જ બનાવેલી હોય છે, ને નાનકડી હોય છે. તેને 'સ્લે' કહે છે.

હરીદામ રહેલો નહીં. વરસમાં બેએકવાર, કે એથીયે પણ વધારે  
 વેળા, તે માઝા મૂકીને પિવાય એટલો દારૂ પીતો. એવે વખતે તે  
 દારૂ પીવા પાછળ બધાં કપડાં વેચી નાખતો, એટલું જ નહીં પણ  
 મસ્તાન બનીને ઉધમાત કરવા માંડતો. વાસીલીએ પોતે ધણીવાર  
 એને રુખસદ આપેલી. પણ માણસ હાથનો ચોખ્ખો હતો, જનવરો  
 પ્રત્યે હેત રાખતો, ને ખાસ કરીને તો બહુ સોંધો પડતો, એટલે  
 વાસીલી એને પાછો રાખી લેતો. આવો માણસ તો વરસે એંસી  
 રૂબલના પગારને લાયક ગણાય; પણ વાસીલી એને ચાળીસેક જ  
 આપતો. એ રકમ પણ મરજી પડે તેમ વટક વટક આપતો. અને  
 તે પણ મોટે ભાગે રોકડી તો નહીં જ. પોતાની દુકાનમાંથી માલ  
 આપે, ને જિંચે ભાવે તેના દામ ગણે.

નીકીટાની વહુ મારથા એક કાળે દેખાવડી ને ધમકવાળી હતી.  
 એક દીકરા ને બે દીકરીની મદદથી તે ઘર ચલાવતી, ને નીકીટાને  
 ઘેર રહેવાનો આમ્રહ કરતી નહીં. એનાં બે કારણુ હતાં. એક તો એ  
 કે વીસેક વરસથી તે એક પીપ બનાવનારા સાથે રહેતી હતી. એ  
 પરગામી ખેડૂત હતો, ને આ કુટુંબની જોડે જ રહેતો ને ખાતોપીતો  
 બીભુ એ કે ધણીની સુધસુધ ઠેકાણે હોય ત્યારે તો તેને એ  
 હથેળીમાં રમાડી શકતી; પણ પીધેલો હોય ત્યારે આગથી લડ  
 એમ એનાથી લડકતી. એક દિવસ નીકીટા દારૂ ઠીંચીને ઘેર આવ્યે  
 ત્યારે, જાણે ઠરેલ સ્થિતિમાં બૈરીનો કબ્બાગરો રહ્યાનો બદલો વાળવે  
 હોય એમ, તેણે બૈરીની પેટી તાણું તોડીને ઉઘાડી, તેનાં સારામ  
 સારાં કપડાં કાઢ્યાં, ક્યાંકથી કુહાડી લાવ્યો, ને તેનાથી કપડ  
 ચીરીને ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા. ત્યારથી મારથા ચીસ ખાઇ ગ  
 હતી. નીકીટાને મન્દીરના જે કંઈ દામ મળતા તે સીધા એ  
 બૈરીને મોકલાતા, ને એની સામે નીકીટા કરો વાંધો ઉઠાવતો નહી  
 આ પરવ પહેલાં બે દિવસ પર જ મારથા બેત્રાર વાસીલીને ત  
 આવી તેની પાસેથી ધઉંને લોટ, ચા, ખાંડ, ને પા ગેલન દારૂ લ

ગયેલી. તેના ત્રણ રૂબલ ખેડા. હતા. તે ઉપરાંત પાંચ રૂબલ રોકડા પણ મળ્યા, એ જાણે મોટી મહેરબાની ન હોય એમ એણે શેઠને ખાસ આભાર માન્યો હતો; જોકે શેઠ પાસે નીકીટાનું લેણું તો ઓછામાં ઓછા વીસ રૂબલનું નીકળતું હતું.

વાસીલી નીકીટાને કહેતો : 'તારી સાથે મેં' કશી ખોલી ક્યાં કરી છે, અલ્યા ? તારે કંઈ જોઈએ તો લઈ જવું. એ તો તારા કામ પેટે વળી જશે, સમજ્યોને ? હું કંઈ ખીજ જોવા નથી તે હિસાબ કરું ને દાંડ કરેલા બાદ કરું ત્યાં સુધી તને ઊભો રાખીને રગરગાવું. અમારો તો સીધો ને સટ વહેવાર. તું મારી ચાકરી કરે, ને મારાથી કંઈ તારી બીડ જોઈ રહેવાય ?'

આ શબ્દો કહેતી વખતે તો વાસીલીના મનને ખરેખર એમ જ લાગતું કે પોતે નીકીટાનો હિતેચ્છુ ને અન્નદાતા છે. એ વાત કેવી મીઠાશથી કહેવી એ કળા વાસીલીને આખાદ આવડતી. એટલે પૈસા માટે એના પર આધાર રાખનાર, નીકીટાથી માંડી, સહુને તે ધડીએ તો એમ જ થતું કે શેઠ કહે છે એ જ વાત સાચી છે; એ જ આપણા હિતેચ્છુ ને અન્નદાતા છે; ને એ તે કંઈ આપણને છેતરે ખરા કે ?

'કમ ના સમજું, શેઠ ? તમેય જાણો છો કે હું તમારી ચાકરી કરું છું, ને મારા બાપનું કામ કરતો હોઉં એટલી મહેનત કરું છું. હું ખરાખર સમજું છું !' નીકીટા શેઠને ઉત્તર આપતો. તેને પાકી ખબર હતી કે વાસીલી મને છેતરે છે. પણ સાથે તે એમ પણ જાણતો કે શેઠ પાસે હિસાબની ચોખ્ખટ કરાવવાનો કે તેને પોતાની સ્થિતિ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો ફેાગટ હતો. આ સિવાય ખીજ ચાકરી મળે એમ નથી ત્યાં સુધી જે મળે તે લઈને ચૂપ રહ્યા સિવાય છૂટકા નથી, એ વિચારથી તે મનને મનાવતો.

શેઠે ગાડી જોડવાનો હુકમ કર્યો એટલે હંમેશની જેમ તે રાજ થઈને મલકાતો મલકાતો, ઉતાવળી ચાલે, સડસડાટ

છાપરીમાં ગયો; ખીંટી પરથી ચામડાની, કૂમતાંવાળાં, ભારે રાશ ઉતારી, ને લોખંડી લગામની કડીઓ ખખડાવતો ખખડાવતો તખેલે ગયો. તખેલે । અંધ હતો, ને તેમાં જે ઘેરો ગાડીએ જોડવાનો હતો તે એકલો ઊભો હતો.

ઘેરો સારા સ્વભાવવાળો, મધ્યમ કદનો, ને રત્નમડા રંગનો હતો. તેના શરીરનો પાછલો ભાગ સહેજ નીચો હતો. તેનું નામ મુખોટી પાડેલું હતું. તેણે સહેજ હણહણી નીકીટાને આવકાર આપ્યો. તેના જવાબમાં નીકીટાએ કહ્યું: 'કેમ, એકલું એકલું લાગે છે, એવ કદ ? હજુ તો ઘણી વાર છે રે! ચાલ તને પરેલાં પાણી પાછ લઉં.' એના શબ્દો સમજી શકનાર કોઈ માણસ સાથે ન જોડતો હોય, એવી રીતે નીકીટા જોડ્યે જતો હતો. હાટપુટ જુવાન ઘેડાની આંટણવાળી પીઠ પર જામેલી ધૂળ તેણે ડગલાની આગ વડે લૂકી નાખી, તેના રૂપાળા માથા પર રેન ઘાલી, કાન ને આગલા વાળનો ગુચ્છા સીધા કર્યા, ને દોરડું છોડી નાખી તેને બહાર પાણી પાવા લઈ ગયો.

તખેલામાં ઠરઠર લાલ વેરાયેલી હતી તેમાંથી ઘેરો ઠેકડા મારતો મારતો રસ્તો કરવા લાગ્યો, ને પાછલો પગ ઉછાળી જાણે નીકીટાને લાત મારવી ન હોય એવો ડોળ કરવા લાગ્યો. નીકીટા એની પાછળ પાછળ હવાડા તરફ ધીરેધીરે ઠોડ્યો આવતો હતો.

'કેમ, કેમ, અલ્યા બદમાસ ?' નીકીટાએ જુમ પાડી. ઘેરો તેના ઘેડાના ચામડાના ચીકટા ડગલાને સહેજ અડે પણ એના શરીરને વાગે નહીં એટલી કાળજીથી પાછલો પગ ઉછાળતો હતો, એની નીકીટાને બરાબર ખબર હતી. ઘેડાની આ લુકિત જોઈ એને બહુ રમૂજ પડી.

ઠંડું પાણી પીધા પછી ઘેડાએ નસકારાં પુલાઆં, ને મળવૂત બીના હોક હલાવ્યા. હોઠના વાળ પરથી પાણીનાં ઘેડાંક પાનદર્શક ટીપાં હવાડામાં પડ્યાં. પછી જાણે વિચારમગ્ન હોય એમ શાન્ત

જીભા રહીને તેણે એકાએક જોરથી ફુંકાટો માર્યો.

‘હવે વધારે પાણી ન પીવું હોય તો બલે, પણ પછી રસ્તામાં માગ માગ ન કરીશ,’ તે ઠાવકું મોઢું રાખીને, પોતાના વર્તનનો ખુદાસો ઘોડાની આગળ કરતો હોય એવી રીતે, બોલ્યો. પછી રમતિયાળ જીવાન ઘોડાની રાશ ખેંચતો ખેંચતો પાછો તબેલા તરફ દોડ્યો. ઘોડાને આખા વાડામાં કુદાકુદ કરવાનું મન હતું એમ દેખાઈ આવ્યું.

વાડામાં એક અળણ્યા માણસ સિવાય ખીજું કાઈ ન હતું. તે રસોઈયણુનો ધણી હતો, ને પરગામથી રજા પર આવ્યો હતો.

‘જરા જઈને પૂછી આવ તો કંઈ ગાડી જોડવાની છે — નાની કે મોટી; ભાઈ નહીં મારો?’

રસોઈયણુનો ધણી ધરમાં ગયો. ધરને પાયો ને છાપરું અને લોઢાનાં હતાં. ઘોડી વારમાં પાછા આવી એણે કહ્યું કે નાની ગાડી જોડવાની છે. એટલી વારમાં નીકાટાએ ઘોડાને હાંસડી ને પીતળે જડેલો તંગ પહેરાવ્યાં હતાં; અને એક હાથમાં હળવો, રંગેલો એક પોલ લઈ, ખીજા પોલ વડે તે ઘોડાને છાપરીમાં પડેલી બે ગાડી પાસે લઈ ગયો.

‘સારું, ચાલો નાની ગાડી જોડીશું!’ કહી તેણે ચતુર, ને કરડવાનો ડોળ કરી રહેલા, ઘોડાને બે પોલની વચ્ચે આણ્યો, ને રસોઈયણુના ધણીની મદદથી તેને સામાન નાખવા માંડ્યો. બધું લગભગ તૈયાર થઈ ગયું ને ફક્ત રેન જ નાખવાની રહી, એટલે નીકાટાએ તેના જોડીદારને છાપરીમાંથી ધાસ ને કાઢારમાંથી ગોઢડી કાવવા મોકલ્યો.

‘હાં, બરાબર! બરાબર! લે, હવે ખસી ન જઈશ હોં કે!’ કહી, રસોઈયણુના ધણીએ આણેલું, તાણું ઝાટકેલું ઝોટનું પરાળ ગાડીમાં દખાવીને ભરી દીધું. ‘હવે આમ ગુણુપાટ પાથરીએ, ને એના પર ગોઢડી બિંછાવી દઈએ.’ તે કહેતો ગયો ને તે પ્રમાણે

કામ કરતો ગયો. આખી ગાડીમાં ઘાસ પર ગોઠડી પાથરી બેઠક તૈયાર કરી દીધી.

‘વાડ તારો, ભદલા ! ઝાઝા હાથ રળિયામણા !’ કહી તેણે ચામડાની રાશ હાથમાં લીધી, હાંકનારની જગાએ પોતે બેસી ગયો, ને અધીરા બનેલા ઘોડાને વાડામાં પડેલા ને થીજી ગયેલા ખાતર પર થઈને દરવાજા નરક ચલાવ્યો.

‘નીકીટા કાકા ! એ નીકીટા કાકા !’ કાંઈએ તીણું અવાજે બૂમ પાડી; ને સાત વરસનો એક છોકરો ધરમાંથી ઉતાવળો દોડતો દોડતો વાડામાં આવ્યો. તેણે ઘેટાના ચામડાને કાળો ડગલો ને નવા સફેદ અનાતના બૂટ પહેર્યા હતા. ‘મને લઈ જાઓ તમારી સાથે !’ તેણે રાડ પાડીને કહ્યું. દોડતાં દોડતાં તે ડગલાનાં અટન ભીડતો હતો.

‘સારું, સારું, આવ દીકરા !’ કહી નીકીટાએ ગાડી બિભી રાખી; ને શેઠના શ્રીકા ને પાતળા, પણુ હસતા ને કહેલોલ કરતા, નાનકડા છોકરાને બિચકી લઈ ગાડી રસ્તા પર આણી.

બપોરના એ વાગી ગયા હતા. પવન સખત વાતો હતો. ચાતાવરણુ ધૂંધવાયેલું હતું. ટાઢ સખત હતી. હવામાપક યન્ત્રમાં પારો વીસ અંશથી નીચે ઊતરી ગયો હતો. અડધું આકાશ નીચે ઊતરતા કાળા વાદળથી છવાયેલું હતું. વાડામાં તો શાન્તિ હતી, પણ બહાર રસ્તા પર પવન જોરથી સૂસવતો હતો. પાસેની એક છાપરી આગળથી અરક બસડાઈ આવતો હતો, ને નાહવાની ઝોરડી પાસે ખૂણામાં ધૂમરી ખાઈને ઊડતો હતો.

નીકીટાએ ગાડી માંડ વાડામાંથી કાઢી ને ઘોડાનું માથું ધર તરફ ફેરવ્યું ત્યાં તો વાસીલી ધર આગળની બિંચી દેવડી પરથી ઊતર્યો. તેના મોંમાં સિગરેટ હતી. તેણે કાપડના અસ્તરવાળો ઘેટાના ચામડાને ડગલો પહેર્યો હતો, ને તેના પર કમર આગળ સખત પટ્ટો આંધ્યો હતો. દેવડી પરથી ને જમી ગયેલા અરકના ધરવાળી જમીન પર આવ્યો ત્યાં અરક તેના અનાતના બૂટના ચામડાને



તળિયા નીચે ચરડ ચરડ થવા લાગ્યો. વાસીલી જરાક થોભી ગયો. સિગરેટમાંથી એક છેલ્લો દમ ખેંચી નાખી દીધી, તેના પર પગ મૂક્યો, ધુમાડો મૂછ પર થઈને નીકળવા દીધો, ને ઘોડો આવતો હતો તેની સામે કંઈક શંકાની નજરે જોયું. પોતાના લાલબૂમ ને મૂછ બાદ કરતાં સાફ હળમતવાળા, ચહેરાની બંને બાજુ ઘેટાના ચામડાનો કોલર ખોસવા માંડ્યો, એટલા માટે કે તેના શ્વાસથી કોલર ભીનો થવા ન પામે.

‘જુઓ તો ખરા! કુંવર તો ક્યારના ગાડી પર ચડીને બેસી ગયા છે!’ નાના દીકરાને ગાડીમાં બેઠેલો જોઈ તે બોલી બાંધ્યો. વાસીલીએ મહેમાનો સાથે જે દારૂ પીધો હતો તેનો નશો તેને ચડ્યો હતો; એટલે પોતાની દરેક ચીજ જોતાં ને પોતાના દરેક કામનો વિચાર કરતાં તેને રોજના કરતાં પણ આજે વધારે આનંદ આવતો હતો. આ દીકરો પોતાનો વારસ થશે એમ જ એણે માન્યું હતું, એટલે એને અત્યારે જોઈ તેના મનને ભારે તૃપ્તિ થઈ- આખ મિચકારી, ને લાંબા દાંત દેખાય એટલું મોટું ફાડી, તેણે દીકરા સામે જોયું.

તેની સ્ત્રી સગર્ભા હોઈ સુકાયેલી ને શીકા પડી ગયેલી હતી. તેણે માથે ને ખભે ગરમ શાલ વીંટાળેલી હતી, તેથી આંખો સિવાયનો તેનો ચહેરો બિલકુલ દેખાતો નહોતો. તે વિદાય દેવા આવેલી ને પતિની પાછળ ચાલીમાં ઊભી હતી.

‘ના, ખરેખર, તમે નીકીટાને સાથે લઈ જ જાઓ,’ તેણે ખીતે ખીતે કહ્યું, ને બારણામાંથી બહાર પગ મૂક્યો.

વાસીલીએ જવાબ ન દીધો. ઐરીના શબ્દોથી તે ચિડાયેલો લાગતો હતો. તે ગુસ્સાથી ભવાં ચડાવીને થૂંક્યો.

‘પાછું તમારી પાસે આટલું તો જોખમ છે,’ ઐરીએ કહ્યું. એના અવાજમાં એની એ જ ચિન્તા ને એનો એ વિપાદ હતાં. ‘કાણુ જાણે હવા હજુ બગડે તો? મારું માનીને નીકીટાને લઈ

जन्मने !

‘कम ? मने रस्तानी अथर नथी शुं ते भारे बोमियो साथे लेवा पडे ?’ वासीली ओली ओठयो. ते ओकेओके शब्द ओडुण स्पष्टताथी, ने होठ कुत्रिमपणे ओडीने, ओल्यो. अरीदनार ने वेयनारनी साथे आवी रीते ओलवानी तेने टेव हती.

‘अरेभात तभारे ओने लघुण नवो ज्नेधओ. लगवानने नामे वीनवुं छुं तमने !’ अरीओ इरी कछुं, ने माथे शाव वधारे सभत चींटाणी.

‘ओ तो नजोनी पेटे न ओंटवानी !.....क्यां लघु नजुं नीक्रीटाने ?’

‘हुं तैयार छुं तभारी साथे आववाने, वासीली शेठ,’ नीक्रीटा हरअभेर ओली ओठयो. शेठाण्णीनी तरइ इरीने तेणे कछुं : ‘पणु हुं अहार होठि ओटलो वभत पेलाओ घेडाने घास ने जेगणु नापे ओटलुं जेजे.’

‘ओ तो हुं ज्नेध लघुश, लघुला. हुं साधमनने कहीश,’ शेठाण्णी ओली.

‘कम, वासीली शेठ, भारे आववानुं छे तभारी साथे ?’ कही ते शेठना निर्णयनी राह जेवा लाग्यो.

‘मने लागे छे आ डोसलीने राणु करवी पडशे. पणु तुं आवतो होय तो ओंजे गरम उगलो पहुरी ले.’ कही वासीली नीक्रीटाना घेताना यामडाना टुंका उगला तरइ नजर नाप्पी सहेंज हस्यो. नीक्रीटानो ओ उगलो अगल आगण ने पीठना लागमां इटोले हतो, अकटो ने ओडोण हतो, ने यणना लागमां कालां कालां पडीने डार नेटली नगा न आक्री रही हती. उगलाओ ओनी जिंद्गीमां धणु वाराइरा ज्नेध नाप्या हता.

रसोध्यणुनो धणु उणु वाडामां ओबो हतो. तेने नीक्रीटाओ अम पाडीने कछुं : ‘ओ लघु, नरा जाली राभ तो आ घेडाने !’

‘ના, હું જ ઝાલીશ, હું જ ઝાલીશ!’ ગાડીમાં બેઠેલા નાના છોકરાએ ચીસ પાડીને કહ્યું; ને તેણે ટાઢથી લાલચોળ થઈ ગયેલા હાથ ખીસામાંથી કાઢી ઠંડીગાર ચામડાની લગામ પકડી લીધી.

‘અલ્યા, ડગલો પહેરતાં બહુ વાર ન કરીશ હોં કે. સ્ફૂતિ રાખજે!’ વાસીલીએ નીકીટા સામે જોઈ હસતાં હસતાં કહ્યું.

‘પલકવારમાં આવ્યો, આપા!’ કહી નીકીટા દોડ્યો. તેને બનાતના બૂટનાં તળિયાં પર બનાતથી થીંગડાં મારેલાં હતાં; ને તેને બૂટની અંદર પગની આંગળીઓ વાળીને ચાલવું પડતું. તે દોડતો દોડતો વાડો આંજી મન્જરોની ઝૂંપડીમાં પહોંચ્યો.

‘એ અલી આરીનુસ્કા! ચલા પરથી મારો ડગલો લાવ તો. હું શેઠ જોડે જઈ છું.’ દોડતાં દોડતાં ઝૂંપડીમાં પહોંચી તેણે ખીંટીએ ભેરવેલો કમરપટો ઉતારતાં બૂમ પાડીને કહ્યું.

મન્જરોની રસોઈ કરનારી રંધવારી જમીને ઊંચી ઊડી હતી, ને એના ધણી માટે ચા બનાવવાની તૈયારી કરતી હતી. તે હસતી હસતી નીકીટા તરફ ફરી. નીકીટાની ઉતાવળનો એમ લાગ્યો હોય એમ એણે પણ દોડધામ કરી મૂકી; ચલાના ઉપલા ભાગમાં ડગલો સુકાતો હતો ત્યાંથી ઉતાર્યો, ને ઉતાવળે ઉતાવળે ખંભેરી એની કરચલી ભાંગવા માંડી.

‘લે, મોજ કર તારા વર જોડે તું. આજે હવે તારે છુટ્ટી!’ જે માણસની સાથે એકલો પડે તેને મમતાભર્યા વિવેકથી હંમેશાં કંઈક કહેવું એવી નીકીટાને ટેવ હતી.

પછી એણે ધસાઈ ગયેલો સાંકડો પટો કમરે ખેંચીને ખાંધ્યો, ઊંડા શ્વાસ લીધો, પાતળું પેટ જરા વધારે અંદર ખેંચ્યું, ને ઘેરાના ચામડાના ડગલા પર પટો જોટલો સખત બંધાય એટલો ખાંધી લીધો.

‘બસ હવે,’ પટાના છૂટા છેડા ખોસી લેતાં લેતાં, તેણે રસોઈયણને નહીં પણ પટાને ઉદ્દેશીને કહ્યું. ‘જો હવે છુટ્ટી ન જઈશ

હોં!' હાથ છૂટા કરવાને ખલા ઊંચાનીચા કર્યા, ઘેટાન ચામડાના ડગલા પર મોટા ડગલો ચડાવ્યો, હાથ છૂટથી હરીફ શકે માટે પીઠ વધારે વાળી, બગલમાં બેચાર ઠોંસા લગાવી જ્વેચ અને છાજલી પરથી ચામડે મહેલાં હાથનાં મોટાં મોળાં લીધે 'હવે બંદા તૈયાર!'

'પગે કંઈક વીંટાળી લે, નીકીટા. તારા બૂટ સાવ ખરાબ છે નીકીટાને જાણે આ વાતનું એકાએક જ્ઞાન થયું હોય એ તે થંભી ગયો.'

'હા, કંઈક વીંટાળવું તો જોઈએ...પણ ચાલશે આ હવે. બહુ છેટે જવાનું નથી તો!' કહી તે વાડામાં દોડી ગયો.

'તને ટાઢ નહીં વાય, નીકીટા?' તે ગાડી પાસે પહોંચ્યાં ત્યાં શેઠાણી બોલી.

'ટાઢ? ના ના, નથી વાતી ટાઢ, બા,' કહી નીકીટાએ થોડું પરાળ ગાડીના આગલા ભાગમાં. પગ ઢંકાઈ રહે એવી રીતે નાખ્યું ચાબૂક ગાડીને તળિયે ખોસી દીધો, કેમકે આ સરસ ઘોડા ચાબૂકની જરૂર પડવાની નહોતી.

વાસીલીએ સ્વાંટીના એક પર એક એમને ડગલા ચડાવ્યા હતા તે ગાડીમાં કચારનો ખેસી ગયો હતો, ને તેની પહોળી પીટથી ગાડી-ગોળાકાર પહોળાણુ આખું રોકાઈ ગયું હતું. લગામ હાથમાં લે તેણે તરત જ ઘોડાને અણસારો કર્યો. ગાડી ચાલવા માંડી તેજ પ નીકીટા ફૂટીને ચડી ગયો, ને આગલા ભાગમાં ડાબી બાજુએ એ પગ ગાડી પરથી લટકતો રાખીને બેઠો.

## ૨

પાણીદાર ઘોડાએ બરફ પથરાઈને સરસ સપાટ થઈ ગયેલ ગામના રસ્તા પર સપાટાબંધ ગાડી ખેંચવા માંડી. ગાડીનાં પાટિયાં

\* બરફવાળા રસ્તા પર ચલાવવાની આવી ગાડીમાં ઘેરાં નથી હોતાં પ તેની જગાએ સપાટ ને લાંબાં પાટિયાં હોય છે

રા ચરડ ચરડ કરવા લાગ્યાં.

‘અરે, પેલો તો હજુ લટકી રહ્યો છે! લાવ તો ચાબૂક, નીકીટા!’  
 સીલીએ ઘાટો પાડ્યો. તેનો દીકરો પાટિયા પર પગ મૂકીને ગાડીની  
 જળ ટિંગાઇ રહ્યો હતો એ જોઇ એનું મન હરખાતું હોય એમ  
 મતું હતું. ‘કટકારી જ દષ્ટ હોં! જતો રહે બાની પાસે, કૂતરા!’

છોકરો કૂદીને ઊતરી પડ્યો. ઘોડાએ વેગ વધાર્યો, ને એકાએક  
 લ બહલી દોડવા માંડ્યું.

ગામડામાં ગણ્યાં ને ગાંડ્યાં છ જ ઘર હતાં. ગામને છેક છેડે  
 તરતું ઝૂંપડું હતું, તે વટાવતાંવેંત ખમર પડી ગઇ કે પવન  
 ધું હતું એના કરતાં ઘણો વધારે સખત છે. રસ્તો દેખાવો  
 કેલ થઇ ગયો હતો. ગાડીનાં પાટિયાં ધસાવાથી પડતા ચીલા  
 તજ અરકથી છવાઇ જતા. રસ્તો બાકીની જમીનથી ઊંચો હતો  
 ટું એક જ એને ઓળખવાનું એંધાણ રહ્યું હતું. ખેતરોમાં  
 ફનો વંટોળ જામ્યો હતો; અને આકાશ ને જમીન જ્યાં એક-  
 બંને અડતાં હતાં એ રેખા જોઇ શકાતી નહોતી. તેલિયાતીનનું  
 ગલ રોજ સાક દેખાય, તે આજે ધૂળની પેઠે ઊડતા અરક આડે  
 ચિત જ દેખાતું, ને તે પણ ઝાંખું ઝાંખું. પવન ડાખી બાજુએથી  
 વતો હતો. ઘોડાની સુંવાળી ગરદન પરની કેશવાળી ફરીફરી એક  
 કે ઊડ્યાં કરતી હતી; ને એના ભરાવદાર વાળવાળા પૂંછડાને  
 કીટાએ ગાંઠ વાળી દીધી હતી છતાં તે પણ પવનમાં ઊડતી હતી.  
 કીટા પવન જ્યાંથી આવતો હતો તે બાજુએ એડો હોવાથી તેના  
 લાનો કોલર તેના ગાલ અને નાક સાથે ચપ્પસીને દબાઇ  
 યો હતો.

વાસીલીને એના સરસ ઘોડા વિષે ગર્વ હતો, એટલે કહેવા  
 ઓ: ‘આ રસ્તો જીઆરાને એનું પાણી ખતાવવા દેતો નથી.  
 ક્યાર હું એને ગાડીએ જોડીને અડધા કલાકમાં પશુટીનો  
 ડુંચ્યો હતો.’

‘શું કહ્યું?’ નીકીટાએ પૂછ્યું. કોલરથી કાન ટંકાઈ ગયેલા હોવાથી તેને સંભળાતું નહોતું.

‘કહું છું એકવાર હું અડધા કલાકમાં પર્યટીનો ગયો હતો,’ વાસીલીએ જોરથી જમ પાડી.

‘થોડો સરસ છે એમાં કહેવું પડે એમ નથી,’ નીકીટાએ જવાબ આપ્યો.

થોડીક વાર તેઓ વ્યવચાર એસી રહ્યા. પણ વાસીલીની વાત કરવાની ઇચ્છા હતી.

‘અલ્યા, તે તારી વહુને કહ્યું કે નહીં જેલા પીપવાળાને બિલકુલ ઠાક ન આપે?’ પહેલાંના જોટલે જ મોટે અવાજે તેણે કહેવા માંડ્યું. શેઠ જેવા હોશિયાર ને મોટા માણસ સાથે વાત કરવાની મળે એને નીકીટા તો ધન્યભાગ્ય માને, એવી શેઠના મનની ખાતરી હતી. પોતે કરેલી મશ્કરીથી એ એટલો બધો ખુશ થઈ ગયો કે એને એમ ન સૂઝ્યું કે એવી મશ્કરી નીકીટાને કદાચ ગમી નહીં હોય.

પવનના સુસવાટા આડે નીકીટા ફરી શેઠના બોલ સાંભળી ન શક્યો.

વાસીલીએ મોટે, સ્પષ્ટ અવાજે ઘેરીવાળી મગ્ગક ફરી સંભળાવી.

‘એ એમને પોતાને જોવાતું છે, વાસીલી શેઠ. હું એમના કામમાં માથું મારતો નથી. અમારા છોકરાને એની મા પજવે નહીં તો ચાલું થયું — ભગવાન એમનું ભલું કરે.’

‘ખરું છે,’ વાસીલી બોલ્યો, ને વિષય બદલીને કહેવા લાગ્યો: ‘તું આ ઉનાળે થોડો ખરીદવાનો કે, નીકીટા?’

‘હાસ્તો, છૂટકો છે કંઈ?’ કહી નીકીટાએ કોલર નીચો ઉતાર્યો, ને પાછળ બેઠેલા શેઠ તરફ જરાક શરીર ઝુકાવ્યું.

શેઠને હવે વાતમાં રસ પડવા લાગ્યો. તે એકે શબ્દ ચૂકવા

માગતો નહોતો.

‘છોકરો મોટો થયો. હવે એણે જાતે હજી ચલાવવું જોઈએ. અત્યારસુધી તો કાકને મજૂરીએ રાખીને કામ કરાવતાં અમે.’

‘અરબર છે. તો મારી પાસેથી પેલો નીચી પીઠવાળો જ લઈ લેને. હું બહુ કિંમત નહીં લઉં એની,’ વાસીલીએ ઘાંટો પાડીને કહ્યું. એને વાતમાં અરો રંગ આવ્યો હતો. ઘોડાં લેવા વેચવાની વાત આવે ત્યારે એનું મન એકતાન બની જતું.

‘હું તો કહું છું, શેઠ, કે મને પંદર રૂબલ રોકડા જ આપજોને. બજારમાંથી ઘોડું લઈ લઈશ હું.’ નીકીટાને અબર હતી કે વાસીલી જે ઘોડો એને માથે મારવા માગતો હતો તે સાત રૂબલે પણ મોઢો પડે એવો હતો, પણ જો એ પેતે લે તો શેઠ એની પાસેથી પૂરા પચાસ રૂબલ લે; ને પછી છ મહિના સુધી શેઠને ત્યાંથી કામ પેટે એક પાઈ પણ મળવાની આશા રાખવાની નહીં.

‘સારો ઘોડો છે આપણો. મારોયે એમાં સ્વારથ તો છે, પણ હું તો તારોયે સ્વારથનો વિચાર કરું છું — ધરમના સમ. શ્રેષ્ઠનોવ કાઠનેય અન્યાય કરે એવો નથી હોં. તને આપવાનો છે એટલે શું કરીએ? થોડી ખોટ હું ભોગવી લઈશ. હું બીજા જેવો નથી. અરું કહું છું!’ નીકીટા સાંભળી શકે એટલા માટે ઘાંટો તાણીતાણીને તેણે કહ્યું. એનો આ અવાજ બલભલા ધરાધા ને વેપારીઓને મોહપાશમાં નાખતો. ‘અરેઅર સરસ ઘોડો છે!’

‘અરી વાત છે!’ કહી નીકીટાએ નિસાસો નાખ્યો. હવે વધારે કંઈ સાંભળવાનું રહ્યું નથી એવી એની ખાતરી હતી, એટલે એણે ડગલાનો કોલર છોડી દીધો, ને કાન ને મોઢું તરત કોલરથી ઢંકાઈ ગયાં.

અડધોએક કલાક તો બંને જણુ ચૂપચાપ બેસી રહ્યા. નીકીટાને પડખે ને હાથ પર જ્યાં ડગલો ફાટેલો હતો ત્યાં પવનની સખત ઝાપટ લાગતી હતી.

तेल्ले शरीर सँकाडी लीधुं. उगलाने कोलर, जेनाथी मोदुं  
दंकाध रल्लुं हतुं ने ते हल्लु साव इडोगार पडी गयो नहोतो,  
तेनी अँदर तेल्ले भोमभाने गरम श्वास छोडयो.

'तने शुं लागे छे? आपल्ले कारामी थछने जधशुं इ सीधे  
रस्ते?' वासीलीजे प्रछ्युं.

जे घेरी रस्ते कारामी गाममां थछने जतो हतो तेना पर  
अवरजवर वधारे थती ने तेनी अँने आल्लु जिंथी जिंथी थांललीजेनी  
निशानीजे सारी पेडे रोपेली हती. सीधे रस्ते दूँका हतो अरे,  
पल्लु ओछे वपरातो, ने तेना पर थांललीजे तो हती ज नडीं;  
अथवा क्वांकक्वांक हसे ते पल्लु वृटीकूटी ने अरइथी दंकाध गयेली.  
नीक्रीटाजे जरा विचार करी जेयो.

'कारामीवाजे रस्ते लागे तो छे, पल्लु त्यां जवुं सारुं.'

'पल्लु सीधे रस्ते जेकवार जंगल पासेनी भील्लु वटाती इ  
पछी रस्ते सारे आवे छे — पवन पल्लु त्यां जल्लु नडीं लागे.'  
वासीलीने दूँकामां दूँक रस्ते जवानी तावावेली हती.

'जेवी तमारी मरल्लु,' कही नीक्रीटाजे इरी पाछे कोलर छेडी  
कानमां हांकी दीधां.

वासीलीजे पोतानुं ज धार्युं इयुं. पाजेक गाडि गया जेटले  
जेकनुं जेक लागुं लाकडुं निशानीजे हाटी राभेकुं आव्युं. तेना  
पर थोडांक सूकां पाँडजां हल्लु बटकी रखां हतां. त्यांथी जेहे गाडी  
अथी तरइ वाणी.

दिसा जहलाध जेटले हवे पवन सामेथी आववा लाग्यो. अरइ  
पडवे शर थयो हतो. वासीलीजे थोडे हांकेतां हांकेतां गाल प्रलाव्या,  
ने श्वास जेरथी मूछ पर थछने काहयो. नीक्रीटाने जेकुं आवी  
गयुं हतुं.

आम हसेक मिानट जेलायाल विना वीती गछ. जेकाजेक



વાસીલી કંઈક કહેવા લાગ્યો.

‘હું શું છે?’ નીકીટાએ આંખ ઉઘાડીને પૂછ્યું.

વાસીલીએ જવાબ ન દીધો, પણ વાંકા વળી પાછળ, ને પછી ઘોડાની આગળ, નજર નાખી. ઘોડાના શરીર પર ઓઢાડેલા ઓછાડ પર, પરસેવાને લીધે, પગની વચ્ચે ને ગળાના ભાગમાં કરચલી પડી ગઈ હતી. ઘોડો દોડતો બંધ થઈ ચાલતો હતો.

‘શું છે?’ નીકીટાએ ફરી પૂછ્યું.

‘શું છે? શું છે?’ વાસીલીએ ગુસ્સે થઈ એના ચાળા પાડ્યા ‘થાંભલીઓ દેખાતી નથી હવે! રસ્તો ભૂલ્યા એમ જ લાગે છે!’

‘સારું’, તે ગાડી ઊભી રાખે. હું ઊતરીને જોઉં છું.’ કહી નીકીટા હાથે રહીને ગાડીમાંથી ઊતર્યો, ને ઘાસમાંથી ચાબૂક કાઢી ડાબી બાજુએ ચાલ્યો.

એ વરસે બરફ ઊંડો જમ્યો નહોતો, એટલે ગમે ત્યાં ચાલી શકાય એવું હતું. છતાં ક્યાંકક્યાંક બરફ ઠીંચણપૂર હતો ને નીકીટાના બૂટમાં ભરાઈ જતો હતો. તે પગ ને ચાબૂકની મદદથી જમીન શોધતો શોધતો ફરી તે ઘણું વળ્યો, પણ ક્યાંયે રસ્તો હાથ લાગ્યો નહીં.

‘કમ, શી બબર છે?’ નીકીટા ગાડી આગળ પાછો આવ્યો એટલે શેકે પૂછ્યું.

‘આ તરફ તો ક્યાંયે રસ્તો નથી. સામી બાજુએ જઈને જોઉં ત્યારે.’

‘આ સામે કંઈક છે ખરું. જઈને જો તો જરા.’

એક કાળું ધાણું દેખાતું હતું ત્યાં જઈને એણે જોયું, પણ એ તે માટી જ હતી. શિયાળુ એટલાં ખુલ્લાં ખેતરમાંથી પવનને લીધે ઊડીને બરફ પર વેરાયેલી, તેને લીધે એટલા ભાગમાં બરફ કાળો કાળો દેખાતો હતો. ગાડીની જમણી તરફ પણ તપાસ કરીને તે ગાડી આગળ પાછો આવ્યો; ડગલા ને બૂટ પરથી બરફ ખખેરી

નાખ્યો, ને પાછો ગાડીમાં બેસી ગયો.

‘જમણી બાબુએ જવું જોઈએ આપણે,’ તેણે નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું. ‘પહેલાં પવન આપણી ડાબી બાબુથી આવતો હતો, પણ હવે સીધા મારા મોં પર આવે છે. જમણી બાબુ હાંદ્રા,’ તેણે ફરી નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું.

વાસીલીએ એની શિખામણુ માની ગાડી જમણી તરફ ફેરવી, છતાં રસ્તાનો કંઈ પતો લાગ્યો નહીં. થોડીક વાર એ જ દિશામાં ગાડી ચલાવ્યે રાખી. પવનના સપાટા એવા ને એવા જ ભયંકર હતા, ને બરફ પણ ધીરેધીરે પડ્યાં કરતો હતો.

‘માનો ન માનો, વાસીલી શેઠ, પણ આપણે ભૂલા જ પડ્યા છીએ,’ નીકીટા એકાએક બોલી ઊઠ્યો, જાણે હરખાવા જેવો બનાવ ન બન્યો હોય ! ‘હા, પણ પેલું શું છે ?’ બરફ નીચેથી બટાટાના ફેટલાક છોડ દેખાતા હતા તેના તરફ આંગળી કરી તેણે પૂછ્યું.

વાસીલીએ થોડો ઊભો રાખ્યો. શરીર પરસેવાથી રેબજેબ થતું હતું, ને પડખાં ઊંડા શ્વાસોચ્છવાસથી ધમણુની પેઠે ઊંચાનીચાં ચતાં હતાં.

‘શું છે ?’

‘લો, આ તો ઝાખારોવની જમીન આવી. જુઓ આપણે ક્યાં આવી પહોંચ્યા છીએ તે !’

‘ખોટી વાત.’

‘નથી ખોટી વાત, શેઠ. ખરી વાત છે. જુઓને આપણું ગાડી બટાટાના ખેતર પર ચાલી રહી છે. ને પેલા દેખાય બટાટાના છોડ ગાડાંમાં ભરીભરીને અહીં આણી ઢગલા વાળ્યા છે તે. આ તે ઝાખારોવના કારખાનાની જ જમીન.’

‘અરેરે, કેવા આડા ઊતરી ગયા આપણે ! હવે શું કરીશું ?’

‘સીધાસીધા ચાલો એ જ, બીજું શું ? ક્યાંક તો પહોંચીશું જ ને — ઝાખારોવા નહીં તો માલિકની વાડીએ !’

વાસીલીએ હા બણી, ને નીકીટાએ કહ્યું તેમ હાંકવા માંડ્યું એમ ને એમ ઘણા વખત નીકળી ગયો. ક્યારેક ખુલા ખેતરો આવતાં, ને ગાડીનાં પાટિયાં માટીનાં થીજી ગયેલાં ઢેકાં જોડે અકળાતાં તેનો અપહાટ થતો. ક્યારેક શિયાળું રાઇતું\* ખેતર આવતું, તો ક્યારેક કાષ્ટ પડતર ખેતર આવી જતું; તેના પર ડમરાનાં ફૂંટાં, અને અરકમાં ચોંટી રહેલાં ને પવનમાં ઝૂલતાં ઘાસનાં તણખલાં જોવામાં આવતાં. ક્યારેક ઊંડો ને ઊંજળો દૂધ જેવો અરક જમવો દેખાતો. ને તેના પર ખીજું કશું નજરે પડતું નહીં.

અરક ઉપરથી પડતો હતો, ને કેટલીકવાર નીચેથી પણ ઊડતો. થોડો સાવ થાકી ગયો લાગતો હતો. તેના વાળ પરસેવાથી વાકા વળી ગયા હતા, તેના પર થીજી ગયેલા ઝાકળનો થર જામ્યો હતો, ને ઘોડો માલુસની ચાલે ચાલતો હતો. એકાએક તેણે ઠોકર ખાધી, ને ખાઈ કે વોકળો જે આવ્યું તેમાં ખેસી ગયો. વાસીલી થોભવા માગતો હતો, પણ નીકીટાએ કહ્યું:

‘અહીં કેમ થોભાય? આમાં પડ્યા તે નીકળ્યા વિના કંઈ ફટકો છે? હો, હો, લાડકા! હો હો, મારા આપુડિયા! ઊઠ ઊઠ, બધલા!’ તેણે હોંશભર્યે અવાજે ઘોડાને કહેવા માંડ્યું. ગાડી પરથી ફેદીને નીચે ઊતર્યો ત્યાં એ પોતે જ ખાઈમાં ખૂંપી ગયો.

ઘોડાએ એકદમ ઉછાળો માર્યો, ને ઝપાટાબંધ થીજી ગયેલા અરકથી છવાયેલા ખાઈના કિનારા પર ચડી ગયો. એ ટાંપએ ખોટી રાંખલી ખાઈ જ હતી એ સાફ દેખાતું હતું.

‘આપણે ક્યાં છીએ અત્યારે?’ વાસીલીએ પૂછ્યું.

‘દમણાં શોધી કાઢીએ છીએ!’ નીકીટા ખોલ્યો. ‘અલાવો ગાડી આગળ, ક્યાંક તો પહોંચીશું જ.’

‘અરે, આ તો ગોરિયાચકીનનું જંગલ જ હોવું જોઈએ!’ કહી વાસીલીએ સામે અરક આડે કંઈક કાળું કાળું દેખાતું હતું

\* રશિયામાં થતું બંધીને મળતું એક અનાજ.

તે બતાવ્યું.

‘કયું જંગલ છે એ તો ત્યાં પહોંચીએ ત્યારે ખબર પડે,’  
નીકીટા બોલ્યો.

તેણે બોલ્યું કે જંગલ કાળી વસ્તુ દેખાતી હતી તેની આબુમાં  
winownનાં સૂકાં, લંબગોળ પાંદડાં હવામાં ફૂફડી રહ્યાં હતાં. એટલે  
એ સમજ્યો કે એ જંગલ નથી પણ ગામડું છે. પણ એને એ  
વાત કહેવી નહોતી. અને બન્યું પણ એમ કે તેઓ ખાઇથી પચી-  
સેક વાર એટલે પણ નહીં ગયા હોય ત્યાં તો તેમની સામે ઝાડ જેવું  
કંઈકે કાળું કાળું સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યું, તે એક નવો તે ગમગીન  
અવાજ સંભળાયો. નીકીટાની અટકળ સાચા હતી: એ જંગલ  
નહોતાં, પણ winownનાં ઊંચાં ઊંચાં ઝાડની હાર હતી, તે ઝાડ  
પર ક્યાંક ક્યાંક થોડાંક પાંદડાં ફૂફડાં ઊડતાં હતાં. willowમાંથી  
પવનના સુસવાટને લીધે રડવા જેવો અવાજ નીકળતો હતો. ઝાડ  
આગળ આવ્યા એટલે ઘોડાએ એકાએક આગલા પગ ગાડીથી પણ  
ઊંચા કરી સામે કશાક પર ટેકવ્યા, પછી પાછલા પગ પણ ઊંચકી  
લીધા, તે ગાડીને ખેંચી ઊંચી જમીન પર લઇ લીધી. ત્યાંથી તે  
ડાબી તરફ વળ્યો. હવે એના પગ ઢીંચણ સુધી બરફમાં કળી જતા  
નહોતા. ગાડી પાછી રસ્તા પર આવી ગઇ હતી.

‘ઓ શેઠ, રસ્તો તો આ આવ્યો પણ ભગવાન બાણે આપણે  
ક્યાં પહોંચ્યા છીએ એ તો’ નીકીટાએ કહ્યું.

રસ્તા પરથી બરફ ઊડી ગયેલો એટલે રસ્તો સાફ દેખાતો  
હતો. ઘોડો તેના પર સીધો સીધો ચાલ્યો ગયો. બીજા સામેક વાર  
ગયા હશે એટલામાં તો સામે એક કાઠારની ખોડાંની ભીંતની સીધી  
લીટી કાળી કાળી દેખાવા લાગી. કાઠારના છાપરા પર બરફ  
પુકળ બનેલો હતો, તે ત્યાંથી ઢૂંડો થઇને નીચે પડતો હતો.  
કાઠાર આવી ગયા પછી રસ્તો પવનની દિશા તરફ વળ્યો, એટલે  
તેઓ પાછા બરફના મોટા ઢગલા પર જઇ પડ્યા. પણ સામે જ

એક શેરી હતી, ને તેની બે બાજુએ ઘર હતાં. એટલે એમ લાગતું હતું કે ત્યાંથી બરફ ઊડીઊડીને મોટા રસ્તા પર જમ્યો હશે. અને ખરેખર હતું પણ એમ જ. બરફના ઢગલા પર થઇને તેમને ગાડી હાંકવી પડી. ગાડી શેરીમાં આવી. ગામને છેક છેવાડે જે ઘર હતું ત્યાં તાર પર કેટલાંક થીજી ગયેલાં કપડાં—એક રાતું ને એક સફેદ ખમીસ, પાટલન, પગે બાંધવાની પટ્ટી, ને એક ફરાક—પવનમાં બહુ જ જોરથી ફફડાટ કરી રહ્યાં હતાં. ખાસ કરીને સફેદ ખમીસ છૂટવાને બારે ફાંફાં મારી રહ્યું હતું, ને બાંધે આમતેમ જોરજોરથી ફફડાવતું હતું.

‘જુઓ આ કોક ફૂવડે કે કોક મરેલીએ તહેવાર પહેલાંનાં આ કપડાં અહીં રહેવા દીધાં છે તે,’ નીકીટા ફફડતા ખમીસ તરફ જોઇને બોલ્યો.

## ૩

શેરીમાં પેસવાની જગાએ પવન હજી જોરમાં વાતો હતો, ને રસ્તા પર બરફ પુષ્કળ જમ્યો હતો, પણ ગામડાની અંદર તે હવા શાન્ત, હૂંફાળી ને પ્રસન્ન હતી. એક ઘર આગળ કુતરું બસતું હતું. બીજા એક ઘર આગળ એક ઐરી ડગલાથી માથું ઢાંકીને ક્યાંકથી આવી, ને એક ઝુંપડીના બારણામાં પેસતાં પેસતાં ગાડીને જતી જોવા ઊમરા પર ઊભી રહી. ગામની વચ્ચેવચ્ચ છોકરીઓનું ગાયન સંભળાતું હતું.

અહીં ગામડાની અંદર પવન ને બરફ ઓછા હતા, ને લિમતું જોર પણ કંઈક ઓછું હતું.

‘અરે, આ તો ત્રીશિકા છે,’ વાસીલી બોલી ઊઠ્યો.

‘લાગે છે તો એ જ,’ નીકીટાએ કહ્યું.

ગામડું ખરેખર ત્રીશિકા હતું. એનો અથ એ હતો કે આ મુસાફરો જવાતું હતું ત્યાંથી ડાબી બાજુ બહુ જ આડા નીકળી ગયા હતા, ને તેમણે છેએક માદલ મુસાફરી કરી હતી. ધારેલે રસ્તે

તેઓ ગયા નહોતા એ સાચું, છતાં જે મુકામે આખરે પહોંચવાનું હતું તેની દિશામાં તો ગયા જ હતા.

શ્રીશિક્ષકથી ગોરિયાચક્રીન સુધી ખીજા ચાર માઇલનો ટપો હતો.

ગામના મધ્યભાગમાં એમને એક જિંચા માણસ શેરીની વચ્ચેવચ આલતો બટકાયો.

‘કાણુ છે તમે?’ કરીને બ્રમ પાડી પેલા માણસે ઘોડાને અટકાવ્યો. પણ વાસીલીને ઝોળખ્યો કે તરત તેણે પોલ પકડી લીધો, તેના પર હાથ મૂકીમૂકીને તે ગાડીની એટક સુધી પહોંચ્યો, ને ગાડીવાનની જગા પર એસી ગયો.

આ માણસ તે વાસીલીનો ઝોળખીતો ઇસે નામનો ખેડૂત હતો. જિલ્લાના મોટામાં મોટા ઘોડાચોર તરીકે તેની ભારે નામના હતી.

‘ઓહો, વાસીલી શેઠ! ક્યાં જવા નીકળ્યા? ઇસેએ કહ્યું. તેણે ઠીંચેલા દારૂની ગંધથી નીકીટાનું નાક ફાટી જવા લાગ્યું.

‘અમે નીકળેલા તો ગોરિયાચક્રીન જવા.’

‘ને જુઓ ક્યાં આવી પહોંચ્યા! તમારે મોલચાનોવાળે રસ્તે જવું જોઈતું હતું.’

‘જવું જોઈતું તો હતું, પણ આમ આડા નીકળી ગયા, વાસીલીએ ઘોડાની લગામ ખેંચી રાખીને કહ્યું.

‘ઘોડો તો સારો છે,’ કહી ઇસેએ મુખોરટી તરફ ત્રાંસી નજરે જોઈ લીધું; ને ઘોડાની ગુરુછાદાર પૂંછડીની ગાંઠ ઢીલી પડી ગયેલા તે ઉસ્તાદની કળાથી સખત બાંધી દીધી.

‘તમે અહીં રાતવાસો રહેવાના છો?’

‘ના, ભાઈ. મારાથી રહેવાય એવું નથી.’

‘બહુ તાકીદનું કામ હશે તે! ને આ કાણુ છે? અરે આ તો નીકીટા!’

‘ખાંજું કોણુ હોય?’ નીકીટા બોલ્યો. ‘પણુ ભાઈ, ફરી પાછા ભૂલા ન પડીએ એવો રસ્તો બતાવોને.’

‘અહીં ભૂલા પડાય એવું છે જ ક્યાં? આ શેરીમાં જ પાછા વળી જાઓ. ગામ બહાર પહોંચ્યો એટલે સીધા ચાલ્યા જાવો. ડાબી બાજુ વળશો નહીં. પછી ધોરી રસ્તો આવશે. ત્યાંથી જમણી બાજુ વળજો.’

‘ધોરી રસ્તો છોડીને ફંટાવાનું ક્યાં આવે છે?’ નીકીટાએ પૂછ્યું.

‘એ જગાએ કેટલાક છોડવા છે, ને સામે એકનું મોટું ડાળીઓવાળું ઝાડ છે. એ એંધાણુ. તમારો રસ્તો ત્યાંથી ફંટાય છે.’

વાસીલીએ ઘોડાને પાછો વાળ્યો, ને ગામની ભાગોળ વટાવવા માંડી.

‘રાત રહી જાઓ તે: શું મોટું?’ ઇંએએ જતા મુસાફરોને વ્યૂમ પાડી.

પણુ વાસીલીએ જવાબ આપ્યો નહીં ને ઘોડાને સહેજ લગામ ફટકારી. એને થયું કે ચાર માઈલનો સરસ રસ્તો છે, ને એમાં બે માઈલ તો રસ્તો જંગલમાં થઈને જાય છે, એટલે વાંધા નહીં આવે. વળી હવે પવનનું જેર ઘટ્યું લાગે છે ને બરફ પડતો બંધ થઈ ગયો છે, પછી આટલો રસ્તો શા હિસાબમાં?

ગાડી જે શેરીમાં થઈને આવી હતી તે જ શેરીમાં પાછી ચાલી. ક્યાંક ક્યાંક તાજા પાતરનાં કાળાં ધાબાં પડ્યાં હતાં. તાર પર કપડાં લટકતાં હતાં તે ઝૂંપડી પણ ફરી આવી. પેલું સફેદ ખમીસ છૂટું થઈ ગયું હતું, પણ હજુ એની એક બાંધ તારને વળગી રહી હતી. સરનાં ઝાડનો રડવા જેવો ગમગીન અવાજ ફરી પાછો સંભળાયો. ત્યાંથી આગળ ગાડી પાછી ખુલ્લાં ખેતરો પર નીકળી. તોફાન ઘટવાને બદલે વધુ દેખાતું હતું. રસ્તો વહેતા બરફથી સાવ ઠંકાઈ ગયો હતો, અને માત્ર બાજુની ધાંભલીઓ પરથી જ એમ દેખાતું હતું કે તેઓ રસ્તો ચૂક્યા નહોતા. પણ સામેની ધાંભલીઓ પણ

સહેલાઈથી જોઈ શકાતી નહોતી, કેમકે પવન સીધો તેમનાં મોં પર અથડાતો હતો.

વાસીલીએ આંખો મિચકારી, માથું નીચું નમાવ્યું, અને થાંભલીએ જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ મુખ્યત્વે તે એણે ઘોડાના શાણમણ પર જ ભરોસો રાખી તેને જવું હોય ત્યાં જવા દીધા. અને ઘોડો પણ ખરેખર રસ્તો ન ચૂકતાં તેના વાંકઘોંક પ્રમાણે ક્યારેક જમણી બાજુ તો ક્યારેક ડાબી બાજુ ફંટાતો ગયો, ને પગ નીચે રસ્તો ખરાખર છે કે નહિ તે જોતો ગયો. એટલે, ખરક વધારે જમ્યો હતો ને પવન વધારે જોરથી ફૂંકાતો હતો છતાં, એમને ક્યારેક રસ્તાની ડાબી બાજુ તો ક્યારેક જમણી બાજુ થાંભલીએ દેખાયાં કરતી હતી.

આમ દસેક મિનિટ ચાલ્યું હશે ત્યાં એકાએક, પવનથી ઘસડાતા ખરકના તીરછા પડદાની આરપાર કંઈક કાળું કાળું દેખાયું. તે ઘોડાની આગળ આગળ ખસતું હતું.

આગળ એક ખીજી ગાડી જતી હતી, ને તેમાં પણ મુસાફરો એઠેલા હતા. મુખોરટીએ એમને પકડી પાડ્યા, ને આગલી ગાડીના પાછલા ભાગ પર પોતાનો પગ ઠોક્યા.

‘જાઓ જાઓ, એ ભાઈ.....આગળ નીકળી જાઓ!’ પેલી ગાડીમાંથી અવાજો આવ્યા.

વાસીલીએ આગળ નીકળી જવા ઘોડાને સહજ ફંટાવ્યો. પેલી ખીજી ગાડીમાં ત્રણ પુરુષો ને એક સ્ત્રી એઠાં હતાં. ક્યાંક પરવની ઉજાણીમાં જઈને આવતાં હશે. એક ખેડૂત લાંબી સોટી એમના નાના ઘોડાની પીઠ પર ફટકારતો હતો. ખીજા એ જણ આગળ એઠેલા તે હાથ હલાવતા ને કંઈક ખરાડા પાડતા હતા. ખરીએ શરીરે, મોઢે માથે જે ધાખજો ગોટપોટ એઠી લીધેલો હતો તેના પર ખરક છવાઈ ગયો હતો. તે ગાડીના પાછલા ભાગમાં એડી એડી ઊંઘતી હતી ને હેલા ખાતી હતી.

‘કાણુ છો તમે?’ વાસીલીએ ઘાંટો પાડીને પૂછ્યું.



‘આ—આ—આ...ના,’ એટલું જ સંભળાયું.

‘અરે કહું છું ક્યાંના છે તમે ?’

‘આ—આ—આ...ના.’ એક એફતે બધું જોર વાપરીને બ્રમ પાડી, તોયે એ કાણુ હતા એ વરતાવું મુશ્કેલ હતું.

‘ચાલ ચાલ ! ચાલ જલદી હવે !’ બીજા માણુસે બ્રમ પાડી. તે સોટી વડે ઘોડાને માર્યાં કરતો હતો.

‘તમે ઉજળીમાંથી આવતા લાગે છે !’

‘ચાલ ચાલ ! જલદી કર, સાઇમન ! નીકળી જ આગળ ! જલદી !’ ગાડીઓનાં પડખાં સામસામાં અથડાયાં. જાણે બેરવાઇ પડશે એમ લાગ્યું ખરું, પણ જરા ખેંચાતાણુ કરીને છૂટાં તો પડ્યાં, અને એફતોની ગાડી પાછળ પડવા લાગી.

એફતોનો ભારવદાર વાળ તે મોટા પેટવાળો ઘોડો આખે શરીરે અરફથી ઢંકાઇ ગયો હતો તે નીચી હાંસડીના ભારથી હાંસી રહ્યો હતો. પોતાનું રહ્યું સહ્યું બધું બળ વાપરીને પણ તે સોટીના મારમાંથી બચવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતો હતો, તે તેના ઢૂંકા ઢૂંકા પગ વડે ઊંડા અરફ પર લંગડાતો લંગડાતો ચાલતો હતો. પગ નીચેનો અરફ તેના ચાલવાથી આમતેમ ઊડતો હતો.

એના મોઢિયા પરથી દેખાતું હતું કે ઘોડો જીવાન હતો. તેનો નીચલો હોઠ ઉપલા હોઠ સાથે ખીડી રાખેલો હતો, નસકારાં કૂચેલાં હતાં, તે કાન ખીકને લીધે દબાવી દીધેલા હતા. ઘોડીક પળ ઘોડાનું એ મોઢું નીકીટાના ખલા આગળ રહ્યું, તે પછી પાછળ પડવા લાગ્યું.

‘જીઓ દાર્થી કેવા બેહાલ થવાય છે તે ! આ લોકો ઘોડાને ચકવીને મરણુતોલ કરી નાખ્યો છે. કેવા પાપી છે !’ નીકીટાથી કહ્યા વિના ન રહેવાયું.

ઘોડીક મિનિટ તો થાકેલા નાના ઘોડાની હાંક અને પીધેલ એફતોના બ્રમબરાડ તેમના સાંભળવામાં આવ્યા. પણ પછી હાંક

અને બૂમબરાડા અંને સમી ગયાં; અને કાનમાં વાગતા પવનના સૂસવાટા, અને અવારનવાર પવનથી વળાઇને સાફ થઇ ગયેલા રસ્તા પર ગાડીનાં પ્રાટિયાંના ચરેડાટ, એ સિવાય કંઈ પણ અવાજ આવતો અંધ થઇ ગયો. યોગરદ્દમ સુનકાર વ્યાપી રહ્યો.

પેલી ગાડીના ભેટો થવાથી વાસીલીને સ્ફૂર્તિ આવી હતી, ને તેને જાણે નવું જોમ આવ્યું હતું. તેણે રસ્તાની ધાંભલીઓ તપાસ્યા પિના જ હાંક્યે રાખ્યું. ઘોડાને ડચકારા કરતો ગયો, ને ગાડી એને જ વિશ્વાસે મૂકી દીધી.

નીકીટાને કશું કરવાનું તો હતું નહીં. આવી સ્થિતિમાં તે હાંમેશાં ઝોકાં ખાતો, ને ઘણા ઉભગરાનું સાટું વાળી લેતો. એકા-એક ઘોડો થંભી ગયો, ને નીકીટા ઘબ્બાક દઇને ભોંય પર પટકાતો રહી ગયો.

‘આપણે તો પાછા રસ્તો મૂક્યા દેખું;’ વાસીલી બોલ્યો.

‘શા પરથી ?’

‘કેમ, ખાંભલી તો એકે દેખાતી નથી. પાછા રસ્તો ભૂલ્યા એમ લાગે છે.’

‘ભલે, રસ્તો ભૂલ્યા તો પાછો શોધી કાઢવો, ખીબું શું ?’ નીકીટાએ સહેજ તોછડે અવાજે કહ્યું. તે ઊતર્યો, ને વળેલી આંગળીઓવાળા પગ હળવે હળવે મૂકીને બરફ પર ફરી પાછો રસ્તો શોધવા રખડવા લાગ્યો.

એમ ને એમ એ ધણીવાર ફર્યો. ક્યારેક ગાડી પાસે દેખા દેતો, ને પાછો અલોપ થઇ જતો. છેવટે પાછા આવી ગાડીમાં ચડીને તેણે કહ્યું: ‘અહીં તો ક્યાંય રસ્તો નથી. આગળ ઉપર હશે.’

હવે અંધારું પડવા લાગ્યું હતું. બરફનું તોફાન વધ્યું નહોતું તેમ શમ્યુયે નહોતું.

‘પેલા ખેડૂતના અવાજ સંભળાય તો ફેવું સારું!’ વાસીલી બોલ્યો.

‘એમણે આપણને હજી પકડી તેા પાહ્યા નથી. આપણે બહુ આડા નીકળી ગયા હઇશું. અથવા કદાચ એ લોક પણ ભૂલા પડ્યા હોય એમ બને.’

‘સારે ક્યાં જઇશું આપણે?’

‘કેમ, ઘોડા જ્યાં જવા માગતો હોય ત્યાં જવા દઇએ. એ ખરે રસ્તે લઇ જશે આપણને. લાવો, લગામ મારા હાથમાં આપો.’

વાસીલીએ લગામ એના હાથમાં આપી. એને એ બહુ ગમ્યું, કેમકે જાડાં મોજાંની અંદર પણ તેના હાથ ઠરીને ઠીકરું થવા આવ્યા હતા.

નીકીટાએ લગામ લઇને હાથમાં પકડી જ રાખી. એને જરાયે હાલવા દીધી નહીં. પોતાના માનીતા ઘોડાનું શાણપણ જોઇ તે હરખાતો હતો. ચાલાક ઘોડાએ પહેલાં એક કાન ને પછી બીજા કાન, પહેલાં એક બાજુ ને પછી બીજી બાજુ, ફેરવી જોયો, ને પછી પાછા ફરવા માંડ્યું.

‘એને એક વાચા નથી એટલું જ યાકી છે,’ નીકીટા કહેવા લાગ્યો. ‘જુઓ એ શું કરે છે તે! હાં, હાં, ધપાવ્યે રાખ! તને ખબર છે ક્યાં જવું તે. બરાબર, બરાબર!’

હવે પવન પાછળથી આવતો હતો, એટલે જરા ફૂંકે વળી.

‘હા, છે જ એ તો ઉસ્તાદ,’ નીકીટાએ ઘોડાનાં વખાણુ ચાલુ રાખ્યાં. ‘કીરગીઝનાં ઘોડાંમાં જોર ખરું, પણ સાવ ગમાર. પણ આ — જુઓ એ કાનથી શું કરી રહ્યો છે તે! એને તારની જરૂર નથી પડતી. એક માઇલ છેટેથી એને ગંધ આવે છે.’

બીજા અડધા કલાક ગયો એટલામાં તેા સામે કંઈક કાણું કાણું—જંગલ કે ગામડું—દેખાયું, ને જમણી બાજુ થાંભલીએ દેખાવા લાગી. રસ્તો પાછળ હાથ લાગ્યો દેખાતો હતો.

‘અરે, આ તો પાણું ત્રીશિંકા આવ્યું!’ નીકીટા એકાએક બોલી ઊઠ્યો.

અને ખરેખર ડાબી બાજુ એનો એ કાઠાર આવ્યો. ત્યાંથી અરફ પહેલાંની પેઠે જ ઊડતો હતો. એ જ રસ્તે આગળ તાર પર સૂકવેલાં થીજ ગયેલાં કપડાં-ખમીસ ને પાટલુન — હજુ પવનમાં ફડકડાટ કરતાં ઊડી રહ્યાં હતાં.

ફરી પાછી શેરી આવી; ફરી પાછી હવા શાન્ત, હૂંફાળી ને પ્રસન્ન લાગવા માંડી; ફરી પાછા ખાતરના ડાઘ દેખાયા; ને માણુસોનો એલાચાલો, છોકરીઓનાં ગીત ને ફૂતરાંના ભસવાના અવાજ સાંભળાયાં. અંધારું એટલું થઈ ગયું હતું કે કેટલીક બારીઓમાંથી દીવા પણ તગતગતા હતા.

ગામમાં અડધે રસ્તે વાસીલીએ એક મોટા, બે બાજુ ઓટલાવાળા, ઘંટેરી મકાન તરફ ઘોડો વાળ્યો, ને રવેશી આગળ ગાડી ઊભી રાખી.

એક બારી ખર અરફ જમી ગયેલો હતો ને તેમાંથી જ દીવાનો પ્રકાશ આવતો હતો. પ્રકાશનાં કિરણથી ઊડતા અરફનો પોલ ચકચકાટ મારી રહ્યો હતો. નીકીટાએ બારી પાસે જઈ ચાબૂકથી બારણું ખખડાવ્યું.

‘કાણ છે?’ ખખડાટ સાંભળીને એક અવાજે ઉત્તર આવ્યો.

‘કેસ્ટીથી બ્રેબુનોવ શેઠ આવ્યા છે. ભાઈ!’ નીકીટાએ કહ્યું.

‘જરા બહાર આવો તો.’

બારી આગળથી કાંઈ ખસીને અંદર ગયું. એકબે મિનિટમાં અંદરનું બારણું ઊઘડવાનો અવાજ આવ્યો. પછી ધરના બહારના બારણાની આગળી કટ દબને ઊઘડી; ને એક ઊંચો, ઘોળા દાઢીવાળો ખેડૂત, ઘોયેલા સફેદ ખમીસ પર ઘેરાના ચામડાનો ડગલો પહેરીને બારણું હસેલી બહાર આવ્યો. પવનથી બારણું વસાઈ ન જાય માટે તેણે સખત ઝાલી રાખ્યું. તેની પાછળ એક છોકરો આવ્યો. તેણે રાતું ખમીસ ને ચામડાના ઊંચા વૂટ પહેર્યાં હતાં.

‘તમે છો, વાસીલી શેઠ?’ ડોસાએ પૂછ્યું.

‘હા ભાઈ, અમે ભૂલા પડ્યા છીએ,’ વાસીલીએ કહ્યું. ‘અમારે જવું તો હતું ગોરિયાચક્રીન, પણ અહીં આવી ચડ્યા. અહીંથી પાછા ખીજવાર ગયા, પણ ફરી રસ્તો ભૂલ્યા.’

‘ને આડા પણ કેવા ચડી ગયા છો !’

કહી ડોસાએ રાતા ખમીસવાળા છોકરાને કહ્યું: પેટુસ્કા, જા, દરવાજો ઉઘાડ તો.’

‘સારું,’ છોકરે હોંશભર્યે અવાજે કહ્યું, ને પાછો ધરની ચાલી તરફ દોડ્યો.

‘પણ અમે રાત રહેવાના નથી હોં,’ વાસીલી બોલ્યો.

‘રાતે ક્યાં જશો? રહી જાઓ એ જ સારું છે !’

‘રહી જવું તો સારું લાગે, પણ ગયા વિના છૂટકો નથી. ક્વશનું કામ છે, ને રોકાવાય એવું છે જ નહીં.’

‘ભલે, પણ જરા ગરમાવો તો કરતા જાઓ. કીટલી હમણાં જ તૈયાર થઈ રહી છે.’

‘ગરમાવો? હા, એ તો જરૂર કરું. બહુ અંધારું તો નહીં થઈ જાય. અંદ્ર ઊગશે એટલે અજવાળું થશે. ચાલ અંદર જઈને જરા ગરમાવો કરીએ, નીકીટા.’

‘હા હા, શા માટે નહીં? જરૂર ગરમાવો કરીએ,’ નીકીટા બોલ્યો. ટાઢથી તેનું શરીર ઝલાઈ ગયું હતું, અને શેક કરવાને એ તો બહુ આતુર હતો.

વાસીલી ડોસા સાથે ધરમાં ગયો. પેટુસ્કાએ દરવાજો ઉઘાડ્યો તેમાં થઈને નીકીટાએ ગાડી અંદર લીધી, ને એના કહેવાથી એકઢાળિયાની નીચે ધોડાને ઊભો રાખ્યો. અંદર જમીન ખાતરથી છવાયેલી હતી; ધોડાના માથા પરનું ઊંચું bow એકઢાળિયાના પાટાને અથડાયું. મરઘીઓ ને મરઘો ત્યાં ક્યારનાં આવીને રાત કાઢવા એઠાં હતાં તેમણે કકળાણુ કરી મૂક્યું, ને પોતાના નખ વડે પાટાને વળગી રહ્યાં. ઘેટાં ભડકીને એક બાળુ ખસી ગયા. ને

થીજ ગયેલા ખાતરના ઢગલા પર ચડી ગયાં. કૂતરો અબળપ્યા માણસને જોઈ ખીક અને ગુસ્સાનો માર્યો જોરજોરથી ભસવા લાગ્યો.

નીકીટા એ સહુની સાથે વાતોમાં જોતરી પડ્યો. મરઘાંની ક્ષમા માગી ને કહ્યું કે 'તમને હવે ફરી સતાવવા હું નહીં આવું.' ઘેટાં કારણુ બળપ્યા વિના જ ભડક્યાં તે માટે તેમને ઠપકા આપ્યો. કૂતરા જોડે નરમાશથી કામ લઈ તેને ઠડો પાડ્યો. ઘોડો પણ ખાલે ખાંધી દીધો.

'બસ થયું હવે,' કપડાં પરથી ખરક ખખેરી નાખતાં તેણે કહ્યું. કૂતરા તરફ વળીને કહ્યું: 'જુઓને કેવો ભસભસ કરે છે ! ચૂપ રહે, ખેવકૂક ! ચૂપ રહે. નકામો શાનો ભસભસ કરે છે ? અમે ચોર નથી, ઝોળખીતા છીએ.....'

'કહે છે કે આ ત્રણુ ધરના સલાહકાર છે,' કહી પેલા છોકરાએ ગાડીનો જે ભાગ છાપરા બહાર રહી ગયો હતો તે એના મજબૂત હાથ વડે અંદર ડેલી દીધો.

'સલાહકાર કેમ ?' નીકીટાએ પૂછ્યું.

'પોલસનની બાળપોથીમાં લખ્યું છે એવું. ચોર ધરમાં આવે એટલે કૂતરો ભસે છે; એનો અર્થ એ કે સાવધ રહો ! મરઘો કૂકડે કૂક કરે છે. એનો અર્થ એ કે જગો ! બિલાડી પોતાનું શરીર ચાટે છે. એનો અર્થ એ કે સારા મહેમાન આવે છે. એમને આવકાર આપવાની તૈયારી કરો !' કહી છોકરો સહેજ હસ્યો.

પેદુકકાને વાંચતાંલખતાં આવડતું હતું. પોલસનની બાળપોથીએ એક જ ચોપડી તે શીખ્યો હતો, ને એ આખી તેને લગભગ મોઢે થઈ ગઈ હતી. વાતવાતમાં એમાંથી કંઈક કવિતાની કડી કે કહેવત બોલી બતાવતો. એને માત્ર લાગવું જોઈએ કે આ પ્રસંગે એ શોભશે. આજની પેઠે દારૂ પીધેલો હોય ત્યારે તો એ રંગમાં આવી જતો.

'ખરી વાત છે,' નીકીટાએ કહ્યું.

‘તમારાં તો હાડકાં પાંસળાં ઠરી ગયાં હશે,’ પેટુસ્કાએ કહ્યું.  
 ‘હા, છે તો એવું જ,’ નીકીટાએ કહ્યું, અને બંને જણ  
 વાડામાં થઇને ધરમાં ગયા.

## ૪

વાસીલી જે ઘેર આવ્યો હતો તે ધર ગામના એક સૌથી  
 શ્રીમંત માણસનું હતું. એ કુટુંબ પાસે પાંચ મોટાં ખેતર પોતીકાં  
 હતાં: ઉપરાંત સચિ ખેડવા રાખેલાં તે તો બુદ્ધાં. છ ઘોડા, ત્રણ ગાય,  
 એ વાછડાં, ને વીસેક ઘેટાં એટલો જનવરોનો પરિવાર હતો.  
 કુટુંબમાં બાવીસ માણસ હતાં: ચાર પરણેલા દીકરા, એમનાં છ  
 છોકરાં (એમાંથી એક પેટુસ્કા પરણેલો હતો), એનાં એ છોકરાં,  
 ત્રણ અનાથ બાળકો, ને ચાર વહુઓ ને તેમનાં ધાવણાં બાળક. જે  
 ગણ્યાગાંઠ્યાં કુટુંબો હોય અવિભક્ત રહ્યાં હતાં તેમાંનું આ એક  
 હતું. પણ ધરમાં જે ચડાડાટ શરૂ થઇને આખરે કુટુંબના બાગલા  
 પડે છે તે ચડાડાટ અહીં પણ શરૂ થઇ ગયો હતો. એનાં પગરણ,  
 બધે બને છે એમ, અહીં પણ ઐરાંઓથી જ મંડાયાં હતાં. ડોસાના  
 એ છોકરા મોરકામાં બિસ્તીનું કામ કરતા, ને એક લશ્કરમાં હતો.  
 ડોસોડોસી, ખીજે છોકરો ધર ચલાવતો તે, સૌથી મોટો છોકરો  
 મોરકાથી રજા પર આવ્યો હતો તે, અને તમામ ઐરાંઓકરાં, એટલાં  
 માણસ અત્યારે ઘેર હતાં. આટલાં કુટુંબી ઉપરાંત પડોશને ગામથી  
 આવેલો એક મહેમાન હતો.

ઐરાંડામાં ટેબલ પર એક દીવો લટકતો હતો, તેનું અજવાળું  
 ચાનાં પ્યાલારકાખી, દારૂની બાટલી, ને ખીજા ખાવાની વસ્તુઓ  
 પર, તથા ઈંટેરી બીંતો ઉપર પણ પડતું હતું. એક ખૂણામાં બીંત  
 પર નાની નાની મૂર્તિઓ લટકાવેલી હતી, ને તેની બંને બાજુ ચિત્રો  
 હતાં. ટેબલ આગળ એક બાજુ મુખ્ય સ્થાન પર કાળો ઘેટાના  
 ચામડાનો ડાલો પહેરીને વાસીલી બેઠો હતો. તે બરફથી થીજ

મચેલી મૂછો ચૂસતો હતો, ને બાજના જેવી આંખો વડે ચોરડાનું ને આસપાસ બેઠેલાં માણસોનું નિરીક્ષણ કરતો હતો. એની જોડે ઘરનો માલિક ડોસો બેઠો હતો; તેને માથે ટાલ હતી, ધોળી દાઢી હતી, ને તેણે સફેદ હાથકંતામણીનું ખમીસ પહેયું હતું. તેની જોડે મોસ્કોથી આવેલો તેનો દીકરો હતો; તેની પીઠ પહોળી ને ખભા મજબૂત હતા, ને તેણે પાતળું જાપેલી છીંટનું ખમીસ પહેયું હતું. તેની જોડે બીજો છોકરો હતો; તેના ખભા પણ પહોળા હતા, ને ઘરના મુખ્ય માણસનું કામ તે કરતો. તેની જોડે પાતળો, રોતા વાળવાળો ખેડૂત — મહેમાન — બેઠો હતો.

દારૂ પીવા ને નાસ્તો ખાવાનું કામ પૂરું થઈ ગયું હતું. ને ચાની રાહ જોવાતી હતી. ઈંટના ચૂલા પાસે ભોંય પર પડેલી કીટલીમાં પાણી ખળખળ બોલવા લાગ્યું હતું. બીંતોને અડાડીને જે સવાનાં પાટિયાં જડેલાં તેમાં છેક ઉપલાં પાટિયાંમાં છોકરાં દેખાતાં હતાં. નીચલા એક પાટિયા પર એક સ્ત્રી બેઠી હતી, તેની પાસે ઘોડિયું હતું. ડોસીમા વાસીલી શેઠની સરભરામાં હતાં. તેમને આખે મોઢે કરચ લીચો પડી ગઈ હતી; હોઠ પણ કરચલી વિનાના રહ્યા નહોતા.

નીકીટા દાખલ થયો તે વખતે ડોસીમા દારૂથી ભરેલો, જડા કાચનો નાનો જામ મહેમાનને આપવા જતાં હતાં.

‘ના ન પાડશો, વાસીલી શેઠ! ના પડાય જ નહીં. અમારે અંધણે તમે ક્યાંથી? પીચો પીચો, ભદલા!’ ડોસીમાનો આગ્રહ ચાલુ હતો.

દારૂના દર્શન ને તેની સુગંધથી — ખાસ કરીને અભારે શરીર ટાઢથી અકડાઈ ગયું હતું ને થાકીને લોથ થઈ ગયું હતું એટલા માટે — નીકીટાના મનમાં સળવળાટ તો ઘણો થઈ આવ્યો. તેણે ભવાં ચડાવ્યાં; ટોપી ને ડગલા પરથી બરફ ખંખેરી નાખ્યો; અને ઘરમાં કાઠને જોતો ન હોય એમ મૂર્તિઓ સામે ઊભો રહ્યો, શરીરે તણવાર હાથ ફેરવી ફોસની નિશાની કરી, અને મૂર્તિઓને નમન કર્યું. પછી



ધરના માલિક ડોસા તરફ વળી પહેલો એને, પછી ટેબલ આગળ બેઠેલા સહુને, ને છેવટે ચૂલા આગળ બેભેલી સ્ત્રીઓને નમન કર્યું; અને ટેબલ તરફ જોયા વિના ડગલો ઉતારવા માંડ્યો.

‘અરે, તું તો બરફથી લદબદ થઈ ગયો છે, ડોસા!’ નીકીટાનાં મોં, આંખો ને દાઢી બરફથી છવાઈ ગયેલાં હતાં તે જોઈ મોટા છોકરાએ કહ્યું.

નીકીટાએ ડગલો ઉતારી ફરી ખંખેર્યો, ચૂલા પાસે બીંતે ટિંગાડ્યો, ને પછી તે ટેબલ પાસે આવ્યો. એની આગળ પણ દારૂ ધરવામાં આવ્યો. પળવાર તો એના મનમાં આનાકાની થઈ, દુઃખ પણ થયું. દારૂનો ગલાસ લઈ અંદરનો ચોખ્ખો મુગંધી પ્રવાહી ગળામાં રેડી દેવા જતો હતો પણ ખચકાઈ ગયો. તેણે વાસીલી સામે જરાક નજર નાખી. તેને પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ થયું, દારૂ પીવા માટે બૂટ વેચેલા તે પ્રસંગ યાદ આવ્યો, પીપવાળો નજર સામે ખડો થયો, દીકરાને ઉનાળામાં થોડા વેચાતો લઈ દેવાનું વચન આપેલું તેની સ્મૃતિ તાજી થઈ, ને તેણે દારૂનો ગલાસ પાછો ઠેલ્યો.

‘હું નથી પીતો, માફ કરજો,’ કહી તેણે ભવાં ચડાવ્યાં, ને ખીજી બારી પાસે એક બાંકડો પરેલો તેના પર બેઠો.

‘કેમ નથી પીતા?’ મોટા છોકરાએ પૂછ્યું.

‘બસ નથી પીતો એ જ, ખીજું કારણ શું હોય?’ આ જવાબ દેતાં નીકીટાએ આંખો ભોંય પર ઢલેલી જ રાખી, પણ આંખી દાઢી-મૂછ તરફ જોઈ તેમાંથી બરફના કણ વીણવા માંડ્યા.

‘એને સદતો નથી દારૂ,’ વાસીલીએ પોતાનો ગલાસ ખાલી કરી બિસકીટ આવતાં આવતાં કહ્યું.

‘તો ભલે, થોડી ચા પી,’ હેતાગ ડોસી બોલી. ‘તારું શરીર ઠરી ગયું હશે, ભલા માણસ! અક્ષીઓ તમે કેમ આગસ કરો છો? કીટલી કેમ લાવતી નથી?’

‘તૈયાર છે, મા,’ એક જુવાન સ્ત્રી બોલી. કીટલીમાં પાણી છીંકળવા લાગ્યું હતું. કીટલીના ઉપલા ભાગને પોતાના છેડાથી લૂછી તે જેમતેમ કરીને ગિચકી ટેબલ સુધી લઇ ગઇ; ત્યાં જઇ કીટલી છોંચી કરી, ને ટેબલ પર મૂકવા જતાં સહેજ ધબાકા થયો.

વાસીલીએ પોતે કેમ જુલો પડ્યો તેની વાત માંડી હતી. એવાર આ જ ગામડામાં આવ્યા, આડે રસ્તે ચડી ગયા, ને રસ્તે દારૂડિયા ખેડૂત મળેલા, એ બધાનું વર્ણન કર્યું. સાંભળનારાંને બહુ નવાઇ લાગી. કઇ જગાએ ને શા કારણસર રસ્તો ચુકાયો તેના અનેક ખુલાસા આપ્યા. પીધેલ ખેડૂતો કાણુ હશે તેની ટૂંક અટકળો કરી. ને હવે જવું ત્યારે કેવી રીતે જવું એ વિષે સૂચનાઓ આપી.

‘અહીંથી મેલચાનેનો રસ્તો તો નાના છોકરાને પણ જડે એવો છે. ધોરી રસ્તા પરથી જમણી બાજુ વળ્યા એટલે બસ. વળવાનું આવે છે ત્યાં એક છોડવો દેખાય છે. પણ તમે તો એટલે પણ પહોંચ્યા નહીં!’ મહેમાને ટાપશી પૂરી.

‘રાતે રહી જાઓ તો બહુ સારું. આ વહુઓ પથારી કરી દેશે,’ ડોસીમાએ શેઠને સમજાવ્યા.

‘સવારે જવાશે હવે. સવારની મુસાફરી પણ સારી લાગશે,’ કહી ડોસાએ ડોસીના સ્વરમાં સ્વર પૂર્યો.

‘નથી રહેવાય એવું, કાકા. કામ તે કામ!’ વાસીલી બોલ્યો. ‘એક ઘડી ગુમાવીએ તો વરસે પણ એનું વળતર ન વળે.’ વાસીલીને જંગલ યાદ આવ્યું, ને બીજા વેપારીઓ આવીને કાળિયો કડપી જશે એ વિચાર આવ્યો. તેણે નીકીટા તરફ વળી કહ્યું: ‘આપણે ત્યાં પહોંચી જઇશું, નહીં, નીકીટા?’

નીકીટાએ થોડીક વાર તો જવાબ ન આપ્યો. તેનું મન તો હજી દાઢીમૂઠામાંથી બરફ ખખેરી કાઢવામાં જ લાગેલું હતું.

‘ફરી જુલા ન પડીએ તો,’ તે ગમગીન અવાજે બોલ્યો.

એની ગમગીનીનું કારણ એ હતું કે એનું મન થોડાક દારૂને

માટે તલપાપડ થઈ રહ્યું હતું. એ તરસને સહેજ પણ છિપાવે એવી એક ચા હતી, તે પણ તેને હજી મળી નહોતી.

‘પણ આપણે પેલા વળાંક સુધી પહોંચીએ એટલે બસ. પછી ભૂલા પડવાના નથી. પછી તો આખો રસ્તો જંગલમાં થઈને જ જાય છે,’ વાસીલીએ કહ્યું.

‘જેવી તમારી મરજી, શેઠ. જવું જ હોય તો વહેલા નીકળવું સારું,’ નીકીટાએ કહ્યું, તે તેની આગળ મૂકવામાં આવેલા ચાનો જામ ઉપાડ્યો.

‘ચા પીને નીકળીએ.’

નીકીટાએ મૂગે મોઠે માથું હલાવ્યું. જનમમાંથી ઢોળાય નહીં એવી રીતે રકાબીમાં ચા રેડી, તે ચામાંથી નીકળતી વરાળ પર કામથી કહણ થઈ ગયેલાં આંગળાંવાળા હાથ શેકવા લાગ્યો. પછી ખાંડનો એક નાનો ટુકડો કરડ્યો, ધરના પુરુષોને નમન કરી કહ્યું: ‘ખુશાલી આપતી!’ તે ગરમ ગરમ ચા પીવા માંડી.

‘કાઈ અમને વળાંક સુધી મૂકી જાય તો?’ વાસીલી બોલ્યો.

‘હા, જરૂર,’ મોટા છોકરા બોલ્યો. ‘પેટ્રુસ્કા ગાડી લઈને આવશે તે તમને ત્યાં સુધી મૂકી જશે.’

‘તો તો છોકરા, ગાડી જોડ. તારો મોટા ઉપકાર થશે.’

‘એમાં ઉપકાર શાનો, શેઠ?’ બલી ડોસીએ કહ્યું. ‘એટલું તો અમે ખુશીથી કરીએ.’

‘પેટ્રુસ્કા, જા તે ગાડી જોડ,’ મોટા ભાઈએ હુકમ કાઢ્યો.

‘સારું,’ કહી પેટ્રુસ્કા સહેજ હસ્યો. તેણે ખીંટી પરથી ટોપી લીધી તે ઘોડો તૈયાર કરવા દોડ્યો.

ધરમાં કંઈક વાતચીત ચાલતી હતી તે વાસીલી ગાડી લઈને આરી આગળ આવ્યો. ત્યારે અટકી પડી હતી. હવે ગાડી જોડાતી હતી એ દરમ્યાન તે અટકેલી ત્યાંથી પાછી સરૂ થઈ. ડોસા મહેમાન આગળ તેના ત્રીજા દીકરાની રાવ ખાતો હતો: ‘એની વહુ

માટે એણે પરવ ટાણે ફેંચ બનાવટની શાલ મોકલી, પણ મારે માટે કશું ન મોકલ્યું.’

‘છોકરા હવે કંઈ આપણા હાથમાં રહ્યા નથી,’ ડોસો બોલ્યો.

‘ખરી વાત છે!’ મહેમાને ટાપશી પૂરી. ‘એમને હાથમાં રખાય પણ શી રીતે? બહુ ચાંપલા થઈ ગયા છે. પેલો ડેમોચકીન જીએને; એના આપનો હાથ જ ભાગી નાખ્યો. એ ચાંપલાઈ નહીં તો બીજું શું?’

નીકીટા કાન દબને સાંભળી રહ્યો હતો ને બોલનારના મોઢા પર થતા ફેરફારો નિહાળતો હતો. એને વાતચીતમાં ભાગ લેવો ગમત; પણ આ પીવીને વાતો કરવી એ કામ એકસાથે બને એવાં નહોતાં, એટલે તે માત્ર સંમતિ દર્શાવવા ડોકું હલાવતો હતો. તેણે એક પછી એક ચાના જામ ગટગટાવવા માંડ્યા હતા, ને તેના શરીરમાં ધીરેધીરે ગરમાવો ને સ્ફૂર્તિ આવતાં હતાં. કુટુંબમાં ભાઈ ભાઈ જીદા પડી જીદા ચૂલા કરે એથી કેવું તુકસાન થાય છે, એ એક જ વિષયની વાત લાંબા વખત સુધી ચાલી. એ કંઈ તાત્ત્વિક ચર્ચાં નહોતી, પણ આ ઘરમાં જ ભાગલા પડવા સાથે એને સંબંધ હતો. જે બીજા છોકરાએ પોતાનો ભાગ જીદો કરી આપવાની માગણી કરેલી તે ત્યાં મોઢું ચડાવીને ચૂપચાપ બેઠો હતો.

આ વિષય નાજુક હતો ને સહુનાં મન એમાં એકાગ્ર થઈ ગયાં હતાં, પણ સમ્યતાના નિયમનો ભંગ થવાની બીંક તેઓ પારકાની ડાજરીમાં એની ચર્ચા કરતાં નહોતાં. છેવટે ડોસો મન પર કાબુ રાખી શક્યો નહીં. તેણે કહ્યું: ‘મારા જીવતાં તો હું કુટુંબના ભાગલા નહીં થવા દઉં. ભગવાનની ધૂપાએ ઘરમાં લીલાલહેર છે. પણ છોકરા ભાગ પાડીને જીદા થઈ જશે તો સહુને બીખ માગવા વારો આવશે.’ બોલતાં બોલતાં તેની આંખ બીની થઈ.

‘માતવીએવની જ વાત લોને,’ મહેમાને કહ્યું. ‘પહેલાં એમનું ઘર કેવું ભર્યું ભાદર્યું હતું, પણ વહેંચણુ કર્યા પછી બધા પૈસેટકે

ખલાસ થઇ ગયા છે.’

‘એ દશા તારે અમારી કરવી છે,’ કહી ડોસાએ દીકરા તરફ નજર નાખી.

દીકરે કશો જવાબ ન દીધો. જરાકવાર શું બોલવું એ કાઠને સ્નેહ નહીં. સહુ સુનમુન બેસી રહ્યાં. એ મૌન પેટ્ટુસ્કાએ આવીને તોડ્યું. ગાડીધોડો બેડીને તે જરાક વાર પહેલાં જ ધરમાં આવ્યો હતો, ને સહેજ હસતો હસતો આ વાત સાંભળવા ઊભો રહ્યો હતો.

‘પોલસનની બાળપોથીમાં એને વિષે એક વાત છે,’ તેણે કહ્યું. ‘એક બાપે દીકરાઓને સાવરણી ભાંગવા આપી. આખી સાવરણીના ઢુકડા તો છોકરા ન કરી શક્યા. પણ એમાંની એકએક સળી છૂટી. લઇને તોડવા માંડી એટલે તૂટી ગઈ. એવી જ વાત અહીં પણ છે.’ કહી તે હસી પડ્યો, ને કહ્યું: ‘હું તૈયાર છું!’

‘તું તૈયાર હોય તો જઈએ આપણે,’ વાસીલીએ કહ્યું. ‘ને દાદા, છોકરાઓને છૂટા તો ન પડવા દેશો હોં. તમારી મિલકત મજિયારી છે ને તમે તેના મુખત્યાર છો. વકીલની પાસે જાઓ. એ તમને સમજાવશે કેમ કરવું તે.’

‘એ તો એમ રગડદગડ ચાલ્યાં કરવાનું,’ ડોસા અવાજે બોલ્યો. ‘એને સમજાવ્યે સમજતો નથી. જાણે ઝાડે વળગ્યું ન હોય!’

દરમ્યાન નીકીટાએ ચાનો પાંચમો ગલાસ પૂરો કર્યો, ને તેને ઊંધો મૂકવાને બદલે આંડો મૂક્યો—એ આશાએ કે છટ્ટો ગલાસ પણ મળશે. પણ કીટલીમાં પાણી રહ્યું નહોતું, એટલે બાઇએ ગલાસ ભર્યો નહીં. વળી વાસીલીએ કપડાં પહેરવા માંડ્યાં હતાં. એટલે નીકીટા પણ ઊઠ્યા વિના છૂટકા નહોતો. ખાંડના જે ચોસલાને એણે ચોમેરથી કરડી કાઢ્યું હતું તે ખાંડના વાસણમાં પાછું મૂક્યું, મોઢે પસીનો છૂટ્યો હતો તે ડગલાની ચાળથી લૂછી નાંખ્યો, અને ઓવરકોટ પહેરવા ચાલ્યો.

ઉપલો મોટો ઝગલો પહેરી તેણે ઊંડા નિસાસો નાખ્યો, ઘરનાં માણસોનો આભાર માન્યો, સલામ કરીને વિદાય લીધી, અને ડુંદાળા ને અજવાળાવાળા ઝોરડામાંથી ડુંડીગાર અંધારી ચાલીમાં ગયો. ત્યાં પવન સુસવાટા મારતો હતો, ને ખખડટ કરતા પારણાની ફાટોમાં થઈને બરફની કરચો અંદર આવતી હતી. ચાલીમાંથી નીકળતા વાડામાં આવ્યો.

પેદુક્કા ઘેટાના આમડાનો ઝગલો પહેરીને વાડાની વચ્ચેવચ્ચે એની ઘોડી પાસે ઊભો ઊભો પોલસનની આળપોથીમાંની કેટલીક લીટીઓ લલકારતો હતો. નીકળીએ ઘોડાને લગામ ચડાવતાં ચડાવતાં સંમતિ દર્શાવવા ડોકું હલાવ્યું.

વાસીલી જવા નીકળ્યો એટલે ડોસો હાથમાં ફાનસ લઈને દીવો ખતાવવા આવ્યો, પણ ફાનસ એકદમ હોલવાઈ ગયું. વાડામાં પણ એમ દેખાતું હતું કે તોફાનનું જોર વધ્યું છે.

‘આનું’ નામ તે હવા !’ વાસીલીએ વિચાર કર્યો. ‘કદાચ અમે પેલે ગામ પહોંચવા જ નહીં પામીએ. પણ હવે કંઈ છૂટકા નથી. એ તો વેપાર ! વળી હવે અમે તૈયાર થયા. ડોસાના ઘોડા પર સામાન પણ નંખાયો. લગવાન મદદ કરશે તો પહોંચી જવાશે !’

ડોસાને પણ થયું કે શેઠ આવામાં ન જાય તો સારું. પણ એણે શેઠને સમજાવી જોયા હતા, ને એમણે માન્યું નહોતું. તેણે વિચાર કર્યો: ‘હવે ફરી કહેવામાં માલ નથી. કદાચ મારા ઘડપણને લીધે મને ડર લાગતો હોય. એ લોકો હેમખેમ પહોંચી જશે, ને અમે વખતસર સવા પામીશું. ઐરાને ધાંધલ નહીં કરવી પડે.’

પેદુક્કાના મનમાં ભો નહોતો. તે રસ્તાથી ને આખા જિલ્લાથી પૂરેપૂરે વાકેફ હતો; ને એની કવિતાની લીટીઓના વર્ણન સાથે ખહારનો દેખાવ એવો આખેહૂખ મળતો આવતો હતો કે એ તો ઉત્સાહમાં હતો. નીકળીને જવાની જરાયે મરજી નહોતી. પણ પોતાની મરજી પ્રમાણે ન ચાલવાની ને ખીજની ચાકરી કરવાની ટેવ

એને એટલા ઢાંચા વખતથી પડી હતી કે જતા મુસાફરોને કશું શેકાણું રહ્યું નહીં.

૫

વાસીલી ગાડી આગળ પહોંચ્યો. અંધારામાં ગાડી મુસીમને જડી. ગાડી પર ચડી તેણે લગામ હાથમાં લીધી.

‘આગળ ચાલ!’ તેણે બ્રમ પાડી.

પેટ્રુસ્કાએ એની નીચી ગાડીમાં નીચા નમી ઘોડી ચલાવી. વાસીલીનો ઘોડો ઘોડીક વારથી હણહણતો હતો. તેને હવે આગળ ઘોડીની ગંધ આવતાં તેની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડ્યું, ને ગાડીઓ શેરીમાં આવી. ફરી પાછી ગામની ભાગોળ આવી, એનો એ રસ્તો આવ્યો, થીજી ગયેલાં કપડાં સુકાતાં હતાં તે વાડો આવ્યો (પણ હવે કપડાં દેખાતાં નહોતાં), એનો એ કોઠાર આવ્યો (તેની આસપાસ ભમવા માંડેલો બરફનો ઢગલો છાપરે અડવા આવ્યો હતો, ને છાપરા પરથી બરફ એકધારે પડ્યે જ જતો હતો). એનાં એ રડતાં, સૂસવતાં, ને પવનથી આમતેમ નમતાં ઝાડવાં ફરી આવ્યાં. અને ગાડીઓ ફરી પાછી ઉપરનીચેથી ઊડતા ને ધુન્નવાટ કરતા બરફના સમુદ્રમાં પેડી. પવન એટલો સખત હતો કે તે જ્યારે બાબુ-એથી વાતો ને મુસાફરો સામે પવને ગાડી ચલાવતા ત્યારે પવનથી ગાડીઓ ડામાડોળ થઈ જતી ને ઘોડા એક તરફ નમી જતા. પેટ્રુસ્કા એની પાણીઠાર ઘોડીને આગળ ઉતાવળી ચાલે ચલાવી રહ્યો હતો, ને જોરજોરથી ગાતો ને રાડો પાડતો હતો. મુખોટી ઘોડીની પાછળ પાછળ ચાલ્યો જતો હતો.

આ રીતે દસેક મિનિટ મુસાફરી કર્યા પછી પેટ્રુસ્કાએ મોં પાછળ ફેરવ્યું ને બ્રમ મારી કંઈક કહ્યું. પવનને લીધે વાસીલી કે નીકીટા એમાંથી એકેય કંઈ સાંભળી શક્યા નહીં, પણ તેમણે અનુમાન કર્યું કે હવે વળાંક આવ્યો. પેટ્રુસ્કા જમણા બાબુએ વળી પણ

ચૂક્યો હતો. જે પવન અત્યારસુધી બાબુએથી આવતો હતો તેની ઝાપટો હવે સામેથી સીધી તેમનાં મોઢાં પર આવવા લાગી. બરફની આરપાર જમણી બાબુએ તેમણે કંઈક જ્વેયું. એ જ વળાંક આગળનો છોડ હતો.

‘લો હવે, સાહેબજી, આવજો !’

‘સાહેબજી, પેટ્રુસ્કા. વારુ, આવજો! બહુ તકલીફ ઉઠાવી તેં.’

કંઈક કવિતાની કડી લલકારતો પેટ્રુસ્કા અદસ્ય થઈ ગયો.

‘કવિ લાગે છે!’ વાસીલી મનમાં ગણગણ્યો, ને તેણે લગામ ખેંચી

‘હા, બહુ સારો છોકરો છે. ખરો ખેડૂતનો દીકરો છે,

નીકીટાએ કહ્યું.

ગાડી એમણે આગળ હાંક્યે રાખી.

નીકીટાએ ડાલો શરીરે સખત વીંટાળ્યો, ને માથું ખલ તરફ એટલું નીચું વાળ્યું કે એની ટૂંકા દાઢીથી ગળાનો ભાગ છવાઈ ગયો. એવી સ્થિતિમાં તે મુનમુન ખેસી રહ્યો. આ પીંધાથ જે ગરમાવો આવેલો તે ટકાવી રાખવાનો એનો પ્રયત્ન હતો. તેને સામે ગાડીના પોલની સીધી લીટીએ દેખાતી હતી, તે પરથી તેને સતત એવો જ ભ્રમ થયાં કરતો હતો કે જાણે એ સીધો ને સપાઠ ધોરી રસ્તો જ છે. તે ઉપરાંત ઘોડાના શરીરનો પાછલો ભાગ ઊંચોનીચો થતો હતો, ગાંઠ વાળેલી પૂંછડી એક તરફ ઊડતી હતી ને તેની આગળ ઊંચા હાંસડી, ઘોડાનાં ઊંચાંનીચાં થતાં માથું ને ગરદન ને તેના પરની કશવાળી, એ બધું પણ તે જોઈ શકતો હતો. અવારનવાર રસ્તાની નિશાની પણ નજરે પડતી, એટલે એને ધારણ વળતી કે હજી તો રસ્તા પર જ છીએ ને ડરવાનું કશું કારણ નથી.

વાસીલી હાંક્યે જતો હતો. રસ્તે ચાલ્યાં કરવાનું તેણે ઘોડા પર છોડી દીધું હતું. ઘોડાને ગામડામાં સહજ આરામ મળ્યે હોવા છતાં તે અનિચ્છાએ દોડતો હતો, ને અવારનવાર રસ્તા



आडो जितरी जतो. अटले वासीलीने इरीइरी तेने पाछो रस्ता पर लाववो पडतो.

‘आ जमण्णी आणुमे अंक थांबली, आ पीणु, ने आ पीणु,’ वासीली गण्ये जतो इतो. ‘ने आ सामे जंगल रळु,’ सामे डंकक काणुं काणुं जेधने तेणे विचार कर्यो. पणु अने जे जंगल लागेलुं ते अरेअर तो अंक छोड ज इतो. छोड वटावीने गाडी आमेक वार आगणु जम, तोपाणु न आवी योथी थांबली इ न आणुं जंगल.

‘जंगल हवे जंतजंततामां आवणुं जेधजे,’ वासीलीने थयुं. दाड ने आ पीने शरीरमां स्फुर्ति आवेली, अटले तेणे अटक्या विना लगाम हलाव्ये राप्पी, ने लला कळागरा घोडाजे यास याल इयुं. जे दिशामां जवानी अने सयना मणती अे दिशामां ते क्यारेक खालनी याले तो क्यारेक तुडीं याले यालतो. पणु अने अणर इती इ अे अरे रस्तो नथी. इस भिनट थम जम लनां जंगल तो आणुं नडीं.

‘इरी थम! इरी पाछा लल! पय्या अेम लागे के,’ इली वासीलीजे गाडी जेन्नी राप्पी.

नीकाटा रुपयाप गाडीमांथी जितर्या. अेना उगलाने पवन क्यारेक अेना शरीर जेडे सज्जड ह्यावतो, तो क्यारेक जेणे शरीर परथी इडीने इंडी हेतो होय अेटलुं जेरे इरतो; ने नीकाटाजे उगलाने सभत पकडी राण्यो इतो. तेणे पहिलां अंक आणु तपास इरी, ने पछी पीणु आणु जेध वल्यो. तणुयारवार तो ते साव अलोपज थम गयो. छेवटे तेणे पाछा आवी वासीलीना हाथमांथी लगाम लीधी.

‘आपणे जमण्णी आणु जणु जेधजे,’ तेणे कडकाथी ने इकम इरतो होय अेवी रीते इलुं, ते घोडा वल्यो.

‘लले, जमण्णी आणु तो जमण्णी आणु,’ इली वासीलीजे

લગામ નીકીટાના હાથમાં સોંપી દીધી, ને હાથ ડરીને ઠીકરું થયા આવ્યા હતા તે ડગલાની બાંયમાં ખોસી દીધા.

નીકીટાએ જવાબ દીધો નહીં.

‘હે, ભઈલા મારા, થા તો જરા સજગ!’ તેણે ઘોડાને બ્રમ મારીને કહ્યું. પણ લગામ હાલી તોયે ઘોડો તે માણસની ચાલે જ ચાલવા લાગ્યો.

બરફ ક્યાંક ક્યાંક ધૂંટણપૂર જામ્યો હતો, એટલે ગાડી ઉલાળા ખાતી, હેલા મારતી, ચાલતી હતી.

ગાડીના આગલા ભાગમાં ચાલુક લટકતો હતો તે ઉઠાવી નીકીટાએ એકવાર ઘોડાને ફટકાર્યો. ચાલુકને ન ટેવાયેલો પાણીદાર ઘોડો એકદમ જલંગ મારી દોડવા લાગ્યો, પણ એની ચાલ તરત જ ધામી પડી ગઈ ને તે પાછો માણસની ચાલ પર આવી ગયો. આમ પાંચ મીનીટ ચાલ્યું. અંધારું હતું, અને પવન સુસવાટા મારતો; ઉપરથી ને નીચેથી ઊડતો હતો, એટલે ફટલીકવાર તે હાંસડી પણ દેખાતી નહોતી. ફટલીકવાર ગાડી થંભી જતી હોય ને ખેતર પાછું દોડતું હોય એવો ભાસ થતો. એકાએક સામે કંઈક નજીક આવેલું લાગ્યું હશે, એટલે ઘોડો થોભી જઈને ઊભો રહ્યો. નીકીટા ફરી પાછો ધીરે રહીને ફૂદકા મારી નીચે ઊતર્યો. તેણે લગામ છોડી દીધી, ને ઘોડો ફ્રમ થંભી ગયો એ જોવા તે આગળ ગયો. પણ તેણે ઘોડાની આગળ એક ડગલું પણ નહીં ભર્યું હોય ત્યાં તે એના પગ લપસી ગયા, ને તે ઢોળાવ પરથી નીચે ગળ્યડ્યો.

‘હો, હો, હો!’ નીકીટાએ પડતાં પડતાં બ્રમ પાડી; ને પડતા અટકી જવાય તો અટકવાને ફાંફાં મારી જોયાં પણ અટકાયું નહીં. ખાઈને તળિયે બરફનો જડો થર જામ્યો હતો ત્યાં એના પગ અટક્યા ત્યારે જ એ આગળ જતો અટક્યો.

ખાઈની પાળ પર થોડોક બરફ વહી આવીને લટકી રહેલો હતો, ને નીકીટાના પડવાને લીધે હાલી ઊઠ્યો; એટલે તેના પર

આસો છંટકાવ થયો ને બરફ ડગલાના કોલરમાં પેસી ગયો.

‘આ તે કંવું કહેવાય!’ બરફ અને ખાઇને જાણે ડપકો આપતો હોય એમ નીકીટા બોલ્યો. કોલર નીચેથી બરફ એણે ખંખેરી કાઢ્યો.

‘નીકીટા! ઓ નીકીટા!’ ઉપરથી વાસીલીએ રાડ પાડી.

પણ નીકીટાએ જવાબ દીધો નહીં. એનું ધ્યાન તો બરફ ખંખેરી કાઢવામાં ને પાળ પરથી ગબડી પડતી વેળા હાથમાંથી પડી ગયેલો ચાબુક શોધી કાઢવામાં હતું. ચાબુક જડ્યો એટલે જે પાળ પરથી તે ગબડી પડ્યો હતો તેની ઉપર સીધો ચડી જવાનો પ્રયત્ન તેણે કર્યો. પણ તે ફરી ગબડવા લાગ્યો, ને તેથી ઉપર જવાનો રસ્તો શોધવા તેને ફરી ખાઇને તળિયે જવું પડ્યું. સાતેક વાર આથે તે ચોપગા પ્રાણીની જેમ હાથપગ ટેકવીને મહામુસીબતે ઉપર ચડી શક્યો ને ત્યાંથી, ખાઇને કિનારે કિનારે ચાલીને, ઘોડો મૂળ જ્યાં ઊભો હતો ત્યાં પહોંચ્યો. પણ ત્યાં ઘોડો કે ગાડી કશું ન મળે. સામે મોંએ પવનની દિશામાં ચાલ્યો ત્યાં વાસીલીની જુઓ ને ઘોડાનો હણહણાટ તેને બોલાવતાં સંભળાયાં.

‘આવ્યો! આવ્યો! શાના ટકટક કર્યા કરો છો?’ તે ગગણ્યો.

છેક ગાડી પાસે આવ્યો ત્યારે જ તે ઘોડાને ઝોળખી શક્યો. વાસીલી એની પાસે ઊભેલો તે પહાડ જેવો લાગતો હતો.

‘અલ્યા, ક્યાં અલોપ થઇ ગયો હતો તું? ભલે ત્રીશિંકા તો ત્રીશિંકા, પણ આપણે પાછા જવું જોઈએ,’ વાસીલી નીકીટાને વઢવા લાગ્યો.

‘મને તો પાછા જવાનું બહુ ગમે, વાસીલી શેક, પણ ક્યે રસ્તે જઈશું આપણે? અહીં તો એવી ખાઇ છે કે એમાં પડ્યા પછી બહાર નીકળવાની વાત જ ન કરવી. હું પોતે ત્યાં એવો સર્જડ ચોંટી ગયો હતો કે બહાર નીકળતાં નાકમાં દમ આવી ગયો.’

‘ત્યારે શું કરીશું? અહીં તો ન જ રહી શકાય! ક્યાંક તો જવું જ જોઈએ!’

નીકીટા કંઈ બોલ્યો નહીં. તે ગાડીમાં પવન તરફ પીઠ ફેરવીને પેડો, બૂટ ઉતાર્યા, અંદર પેસી ગયેલો અરફ અંખેરી કાઢ્યો, અને ઠાડીને તળિયેથી થોડુંક ઘાસ લઈ તેનાથી ડાખા બૂટમાં પડેલું એક ઝાણું કાઠાઈથી પૂરી દીધું.

વાસીલી ચૂપ રહ્યો, જાણે બધો ભાર નીકીટા પર ન નાખી દેવા હોય! નીકીટાએ બૂટ ફરી પહેરીને પુગ ગાડીમાં ખેંચી લીધા, તથનાં મોજાં પહેરી લગામ લીધી, ને ઘોડાને સામેની ખાઈ તરફ લેતાં એક બાજુ વાળ્યો. સોએક વાર માંડ ગયા હશે એટલામાં ઠાડો ફરી અટકી ગયો. ખાઈ ફરી એમની સામે આવી હતી.

નીકીટા ફરી ઊતરીને અરફમાં આમતેમ ધીરેધીરે ફરવા લાગ્યો. બધી વાર સુધી એવી રીતે ફર્યો; ને છેવટે, જે દિશાએ ગયેલો તેની સામે દિશાએથી આવ્યો.

‘શેડ, છવતા છો કે?’ તેણે બૂમ પાડી.

‘આ રહ્યો! કેમ, શી ખબર છે?’

‘મને તો કંઈ જ સૂઝ પડતી નથી. અંધારામાં કશું દેખાતું નથી. ત્યાં જુઓ ત્યાં ખાઈએ જ દેખાય છે. ફરી પાછા સામે વને ચાલવું પડશે.’

ગાડી પાછી ચાલવા માંડી. નીકીટા ફરી અરફમાં લથડિયાં પાતો પાતો ગયો, ફરી ખાઈમાં પડ્યો, ફરી નીકળ્યો, ફાંફાં મારતો રવા લાગ્યો; ને છેવટે હાંફતો હાંફતો આવી ગાડી પાસે ખેરી ગયો.

‘કેમ, શી ખબર છે?’ વાસીલીએ પૂછ્યું.

‘શું હોય? હું તો થાકીને લોથ થઈ ગયો. ઘોડો પણ હવે ઠાકે એમ નથી.’

‘ત્યારે શું કરીશું?’

‘ઊભા રહો પળવાર.’

નીકીટા ફરી ગયો, પણ તરત જ પાછો ફર્યો.

ઘોડાની આગળ જઈ તેણે કહ્યું: ‘ગાડી લાવો મારી પાછળ

પાછળા.'

વાસીલી હવે હુકમો આપતો નહોતો, પણ નીકીટા કહે તેમ મૂગો મૂગો કર્યે જતો હતો.

'આ તરફ, આવો મારી પાછળા!' નીકીટાએ જૂમ પાડી જમણી તરફ જોરથી પગલાં ભર્યાં; અને લગામ પકડી ઘોડાને વહેતા બરફની એક ખાંધ તરફ લઇ ગયો.

ઘોડો પહેલાં તો અચકાયો. પણ પછી, ખાંધ ફેદી જવાશે એવી આશાએ, તેણે આગળ ઉછાળો માર્યો. પણ તેનામાં જોર રહ્યું નહોતું, એટલે તે ખાંધમાં ગળા સુધી ખૂંપી ગયો.

'નીચે ઊતરો.' વાસીલી ગાડીમાં બેસી રહ્યો હતો તેને નીકીટાએ જૂમ પાડી. એક તરફનો પોલ પકડી તેણે ગાડી ખસેડીને ઘોડાની નજીક આણી. ઘોડાને કહ્યું: 'કામ મુશ્કેલ છે, ભઇલા! પણ છૂટકો નથી. એકવાર જરા જોર કર! જરા, જરા, હાં, હાં!'

ઘોડાએ એક આંચકા માર્યો, ખીન્ને માર્યો, પણ આગળ વધી શક્યો નહીં, ને જાણે કશાકનો વિચાર કરતો હોય એમ સ્તબ્ધ થઇને પાછો ઊભો રહ્યો.

'એ નહીં ચાલે, ભઇલા!' નીકીટાએ ઘોડાને શિખામણ દીધી. 'હવે એક જ વાર!'

ફરી નીકીટા એક બાજુનો પોલ ખેંચવા લાગ્યો, ને વાસીલી ખીંચ બાજુનો.

ઘોડાએ માથું ઊંચક્યું ને એકદમ આંચકા માર્યો.

'હાં! બરાબર! સાખાશ!' નીકીટા જૂમ પાડી ઊઠ્યો. 'ડરીશ મા — નહીં ફૂળી જાય તું!'

એક ધક્કો; ખીન્ને; ત્રીન્ને; ને છેવટે ઘોડો ખાંધમાંથી બહાર નીકળી જઇ ઊભો રહ્યો, હાંફવા લાગ્યો, ને શરીર પર જમલેલો બરફ ખંખેરી નાખવા લાગ્યો. નીકીટા એને આગળ લઇ જવા માગતો હતો. પણ વાસીલી બે જગડા ડગલાના બારથી ને મહેનતથી એવો

લાંચી ગયો હતો કે એનાથી જરાયે ચલાય એવું રહ્યું નહોતું. એણે તો ગાડીમાં પડતું મૂક્યું.

‘મને સાસ ખાવા દે જરા!’ કહી તેણે પેલા ગામડામાં અલાના કોલર પર જે રમાલ બાંધેલો તે છોડી નાખ્યો.

‘હવે અહીં કશો વાંધો નથી. સ્વછ રહો તમે ગાડીમાં. હું ઘોડાને દોરી લઇશ,’ નીકીટાએ કહ્યું. વાસીલી ગાડીમાં પડી રહ્યો; તે નીકીટા લગામ પકડી ઘોડાને દસેક પગલાં નીચાણુ તરફ તે પછી સહેજ ઊંચાણુ તરફ લઇ ગયો, તે ત્યાં બેસી રહ્યો.

પેલી ઊંડી ખાંધમાં તો ટેકરીઓ પરથી ધસી આવતા બરફમાં તેઓ સાવ ડૂબી ગયા હોત. આ જે નવી જગાએ નીકીટા થોભ્યો તે છેક ખાંધમાં નહોતી એ ખરું, છતાં ખીણની બાજુમાં પવનના કપાટા સામે કંઈક રક્ષણ મળતું હતું. ‘કટલીક ક્ષણે આવતી જ્યારે પવનનું જોર સહેજ નરમ પડતું; પણ એવો વખત લાંબો ચાલતો નહીં, તે જાણે એ વિશ્રાન્તિનું વળતર વાળવા માટે પવન દસગણુ જોશથી વાવા આડતો, તે તેનો વંટોળ પહેલાંના કરતાં વધારે ભીષણતાથી સુસવાટા મારતો તે ધૂમરી આતો. વાસીલી સાસ ખાંધને ગાડીમાંથી બિતરી નીકીટા પાસે હવે શું કરવું એ વિષે વાત કરવા આવ્યો એ પહેલે એવી એક સખત કાપટ તેમને લાગી. બંને જણુ આપોઆપ નીચા નમી ગયા, તે વંટોળનું જોર સહેજ શમે તેની રાહ જોવા લાગ્યા. ઘોડાએ પણ કાન વાળી દધને એચેનીથી માથું હલાવ્યા ક્યું. તોફાનનું જોર જરાક ઓછું થયું કે તરત નીકીટાએ હાથનાં મોજાં કાઢી નાખ્યાં, તેને પટાની અંદર ખોસી દીધાં, તે ઘોડાના તંગ છોડવા માંડ્યા.

‘એ શું કરેછ અલ્યા?’ વાસીલીએ પૂછ્યું.

‘ઘોડાને છોડી નાખું છું. ખીણું શું કરાય? મારામાં તો જરાયે હાય રહી નથી,’ નીકીટા જાણે મારી માગતો હોય એવે અવાજે બોલ્યો.

‘ગાડીમાં ક્યાંક નહીં જઈ શકાય?’

‘ના, નહીં જવાય. જઈશું તો થોડો જીવથી જશે એટલું ખરું,’ નીકીટાએ થોડા તરફ આંગળી કરીને કહ્યું. થોડો તો રાંક મોં કરી, જે વીતે તે વેડી લેવા તૈયાર થઈને ઊભો હતો. એનાં બીજાં ગયેલાં પડખાં ઊંડા શ્વાસોચ્છવાસને લીધે ઊંચાંનીચાં થતાં હતાં. ‘આપણે રાત અહીં રહેવું પડશે,’ કહી નીકીટાએ જાણે ધર્મશાળામાં રહેવાનું હોય એવી રીતે તૈયારી કરી, ને થોડાના તંગ છોડવા માંડ્યા.

‘પણ આપણે થીજ નહીં જઈએ?’ વાસીલીએ કહ્યું.

‘થીજ જઈએ તો જઈએ, પણ ખીજે રસ્તો નથી હવે,’ નીકીટાએ જવાબ વાળ્યો.

## ૬

વાસીલીએ રુવાંટીના એ ડગલા ચડાવ્યા હતા એટલે, અને ખાસ કરીને બરફની ખાઈમાં મહેનત કર્યા પછી, તેના શરીરમાં પૂરેપૂરો ગરમાવો આવ્યો હતો. છતાં, ખરેખર આ જગાએ જ રાત કાઢવી પડશે એવી ખબર પડતાં તેને શરીરે ટાઢની ધ્રુજારી આવી ગઈ. મનને શાંત પાડવા તે ગાડીમાં બેઠો, ને સિગરેટો ને દીવાસળી કાઢ્યાં.

દરમ્યાન નીકીટાએ થોડાની લગામ છોડી નાખી. પેટ ને પીઠ પરના તંગ છોડ્યા, રેન લઈ લીધી, ખભા પરનો પટો છોડ્યો, પોલ ખસેડી લીધા, ને એ બધો વખત થોડાને ઉત્સાહ આપવા તેની સાથે વાતો કરી.

પોલ ખેંચી લઈ થોડાને બહાર કાઢતાં તેણે કહ્યું: ‘લે, બહાર આવ હવે! બહાર આવ! તને અહીંયાં આંધી દઈશું. તને ધાસ નીરીશ ને લગામ કાઢી લઈશ હોં. તું જરાક ધાસ ખાશેને એટલે પાછો તાજે થઈ જશે.’

પણ થોડો ખેચેન હતો. નીકીટાના શબ્દોથી એને ધારણુ આવી હોય એમ દેખાયું નહીં. તે એકવાર એક પગ ને ખીજવાર ખીજે

ઊંચો કરવા લાગ્યો; ગાડીની સોડમાં ભરાવા લાગ્યો; પવન તરફ પીઠ ફેરવી; ને નીકીટાની બાંધ પર માથું ધસવા લાગ્યો. પછી, જાણે નીકીટાએ નીરેલું ઘાસ ખાવાની ના પાડીને તેને દૂભવવો ન હોય એમ, તેણે ગાડીમાંથી ઘાસનો એક કુણિયો ભર્યો તો ખરો, પણ તરત જ આ ઘાસ ખાવાનો વખત નથી એવો નિશ્ચય કરી ઘાસ ફેંકી દીધું. પવને તે તરત જ વિખેરી નાખ્યું, વેરણુછેરણુ કરી નાખ્યું, ને બરફથી ઢાંકી દીધું.

‘હવે આપણે કંઈક એંધાણુ ઊભું કરીએ,’ નીકીટાએ કહ્યું. ગાડીનું મોઢું પવન તરફ ફેરવી તેણે પોલને પટ્ટાથી બાંધ્યા, અને તેને ગાડીને મોખરે ઊભા કર્યાં. ‘લો, આપણે બરફથી ઢાંકાઈ જઈશું ત્યારે ભલા લોકો આ પોલ જોશે ને આપણને ખોદી કાઢશે,’ કહી તેણે હાથનાં મોજાં એકબીજા સાથે ફટકટાવીને પાછાં પહેરી લીધાં. ‘ત્રૈડિયાઓએ અમને આમ કરવાનું શીખવેલું!’

દરમ્યાન વાસીલીએ ડગલો ઢીલો કરી તેની ચાળ ઊંચી કરી આઠું ક્યું, અને લોઢાની પેટી પર ગંધકની એક પછી એક દીવાસળી ધસવા માંડી. પણ એના હાથ ઢૂંજતા હતા; અને એક પછી એક દીવાસળી કાં તો સળગે નહીં, કાં તો સળગેલી દીવાસળી સિગરેટ સુધી પહોંચ્યાડવા જ્ય એટલામાં હોલાઈ જાય. એમ કરતાં કરતાં છેવટે એક દીવાસળી સળગી, ને દાણુભર એની જ્યોતનો પ્રકાશ ડગલા પર, અંગૂઠા જોડેની વળેલી આંગળીએ પહેરેલી વીંટી પર, ને ગાદલા નીચેથી બહાર નીકળી આવેલા ને બરફે છંટાઈ ગયેલા ઝોટના પરાળ પર પડ્યો. સિગરેટ સળગી એટલે વાસીલીએ આતુરતાથી એકએ દમ ખેંચ્યા, ધુમાડો મોઢામાં ઊતાર્યો, મૂઠો પર થકને તેને બહાર કાઢ્યો; ને વધારે દમ લીધા હોત, પણ પવને બળતી તમાકુને ઉખાડી નાખી, ને જેમ ઘાસને ફેંકી દીધું હતું તેમ તેને પણ દૂર ફેંકી ઉગાડી દીધી.

પણ આ થોડાક દમથી પણ વાસીલીના હોશ કેકાણે આવ્યા હતા.



‘આપણે અહીં જ રાત ગાળ્યા વિના છૂટકા ન હોય, તો ભલે, ગાળીશું!’ તેણે નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું. ‘જરા ઊભો રહે, હું એના પર ધબ્બ પાણુ લગાવું’. કહી તેણે ગળેથી છોડી લીધેલો રૂમાલ ગાડીમાં નાખી દીધેલો તે ઊંચકી લીધો, હાથનાં મોજાં ઠાઠ્યાં, ગાડીના આગલા ભાગ પર ઊભો રહી પટા સુધી પહોંચવા લાગ્યો થયો, ને પટા બેઠે રૂમાલ આંધી સખત ગાંઠ વાળી દીધી.

રૂમાલ એકદમ જરેથી ફફડવા લાગ્યો. ક્યારેક પોલને વીંટળાઈ ગય, ને પાછો એકાએક છૂટો થાય, ને પહોંચો થઈ ફફડ ઊડવા માટે.

‘જો કેવો સરસ વાવટો છે!’ વાસીત્રીએ પોતાની કારીગીરીની સ્તુતિ કરી ને ગાડીમાં પેસી ગયો. વળી કહેવા લાગ્યો : ‘આપણે જે ભેગા હોઈએ તો હુંકે તો વધારે લાગે, પણ અંદર જે જણ માય એટલી જગા નથી.’

નીકીટા કહે : ‘હું તો જગા ખોળી લઈશ. પણ પહેલાં ઘોડાને ઓઢાડી લઉં. આપડો થાકીને લોથ થઈ ગયો છે. જરા ઊંચા થાઓ!’ કહી તેણે વાસીત્રી બેઠો હતો તેની તળેથી ગોઢડી ખેંચી.

ગોઢડી નીકળી એટલે તેને એવડી વાળી, ને એકીતંગ અને ડસ્કી કાઠી લઈને ગોઢડી ઘોડાને શરીરે ઓઢાડી.

‘કંઈ નહીં, જરા હુંકે તો વળશે, એવકુંક!’ કહી તેણે ગોઢડી પર એકીતંગ અને ડસ્કી પાછાં આંધી દીધાં. એ કામ પતવી તે ગાડી આગળ આગ્યો, ને વાસીત્રીને કહ્યું : ‘તમારે ગૂણુપાટ તો નહીં જોઈએ નહીં, કે જોઈશે? ને થોડુંક ઘાસ અને લેવા દો.’

વાસીત્રીની બેઠક તળેથી ગૂણુપાટ ને ઘાસ લઈ નીકીટા ગાડી પાછળ ગયો, ત્યાં બરફમાં ખાડો ખોદ્યો, એમાં ઘાસ પાથર્યું, ડગલો શરીરે સખત વીંટળાઈ લીધો, ઉપર ગૂણુપાટ ઓઢ્યું, ટોપી મોઢા પર ખેંચાય એટલી નીચે ખેંચી, અને પવન ને બરફના ઝપાટાથી બચવા ગાડીની સાકડાની પીઠે અઢેત્રીને પોતે પાથરી રાખેલા ઘાસ પર બેઠો.

નીકીટાની આ રીત વાસીલીને ગમી નહીં, એટલે એ અણુગમે દર્શાવવા તેણે માથું ધુણાવ્યું. ખેડૂતોની એવકૂશી ને અલણ દશા પ્રત્યે જ તેને અણુગમે હતો. તેણે રાત ગાડીમાં ગાળવાની તૈયારી કરવા માંડી.

બાકી જે ઘાસ રહ્યું હતું તે તેણે ગાડીમાં સરખું પાથરી દીધું, ને થોડુંક પોતાને પડખે મૂક્યું; પછી હાથ બાંધમાં ખોસી દીધા, સામેથી આવતો પવન માથાને ન લાગે તે માટે માથું ગાડીના અણુમાં ગોઠવી દીધું, ને સૂઈ ગયો.

બાંધી જવાની તેની ઇચ્છા નહોતી. સૂતે સૂતે તે વિચાર કરવા લાગ્યો : જે વસ્તુ એના જીવનના એકમાત્ર ખ્યેય, અર્થ, આનન્દ ને ગર્વરૂપ હતી તેના — એટલે કે પોતે કેટલા પૈસા પેદા કર્યા ને હજી પેદા કરશે, પોતાના ખીજા ઓળખીનાઓએ કેટલા પેદા કર્યા ને કાની કાની પાસે કેટકેટલી મૂડી છે, એ પૈસા તેમણે કેવી રીતે પેદા કર્યા ને પેદા કરે છે, અને એમની પેઠે પોતે પણ હજી ઘણા વધારે પૈસા પેદા કરી શકશે તેના — જ વિચારે એને આવ્યાં કર્યાં. ગોરિયાચક્રીનના જંગલની ખરીદી તેને મન અતિશય મહત્વનો વિષય હતો. એ એક સોદામાંથી તેને દસેક હજાર રૂબલ કમાઈ લેવાની આશા હતી. એ જંગલમાં જે લાકડું તેણે પાનખરમાં નંચેલું તેની, ને પાંચ એકર જેટલા લાગમાંનાં બધાં ઝાડ તે ગણી વજોલે તેની કિંમત તે મનમાં ગણુવા લાગ્યો.

‘ઓકનાં ઝાડ છે તેના લાકડામાંથી ગાડીઓનાં પાટિયાં થશે. એ મોટાં ઝાડની છાયામાં બિગેલાં નાનાં ઝાડછોડનું તો જે થવાનું સહે તે થશે. તોયે દેસ્પાટીનદીઈ\* ત્રીસેક સાસીન X લાકડું બળતણનું રહેશે,’ તેણે મનમાં આંકડા મૂકવા માંડ્યા. ‘એટલે કે એક એક દેસ્પાટીન પર ઓછામાં ઓછા સવાળસો રૂબલનું લાકડું રહેશે.

\* દેસ્પાટીન એક માપ.

X તોલનું એક માપ.

છપ્પન દેસ્યાટીન એટલે છપ્પનસો; ખીજા છપ્પનસો; છપ્પન ગુણ્યા દસ; ખીજા છપ્પન ગુણ્યા દસ; ને છપ્પન ગુણ્યા પાંચ.' તેણે જોયું કે આંકડો બાર હજાર રૂબલ ઉપર જાય છે, પણ મોઢે મોઢે ચોક્કસ દિસામ તેનાથી ગણી શકાયો નહીં. 'પણ હું દસ હજાર થોડો જ પરખાવવાનો છું તે? હું તો આઠેક હજાર જ આપીશ, ને જંગલમાં વચ્ચે વચ્ચે ખુલ્લી જગા આવે છે તેના પૈસા કાપી લઇશ. સરવેયરને રાજી કરી દઇશ. એને સો રૂબલ આપીશ, કે દોહસો આપીશ; ને એ ગણીને કહેશે કે પાંચેક દેસ્યાટીન પડતર જગાના બાદ કરવાના છે. એને એ આઠ હજારે મોઢો પાકો કરશે. ત્રણ હજાર તો રોકડા. એ જોઈને એ પલળશે. એની તો કશી ફિકર નથી!' આવા વિચારો કરી તેણે હાથ વતી પૈસાનું પાકીટ દબાવી રાખ્યું.

'લગવાન જાણે રસ્તો કેમ કરતાં ચુકાઈ ગયો. પણ જંગલ હોવાું જોઈએ. પાસે ચોકીદારનું ઝૂંપડું હોય, ને ફતરાં ભસતાં હોય. પણ સાળાં ખરે વખતે જોઈએ ત્યારે જ નહીં ભસવાનાં.' તેણે કાનેથી કોલર નીચો ઉતારી કાન માંડ્યા, પણ પહેલાંની પેઠે પવનનો મુસવાટ, પોલને આંધલા રૂમાલનો ફફડાટ, ને ગાડીના લાકડા સાથે અથડાતા અરફનો અવાજ, એ સિવાય ખીજું કશું સંભળાતું નહોતું. તેણે કાન ફરી ઢાંકી દીધા.

'મને આવી ખબર હોત તો રાતવાસો રહી જાત. હસે, કશો વાંધો નથી; કાલે પહોંચાશે. એક જ દિવસ ખોટો ન્યશે. ને પેલા ખીજાઓ કંઈ આવી હવામાં મુસાફરી કરવાના નથી.' પછી એને યાદ આવ્યું કે કસાઈને બળદ આપેલો તેના પૈસા એની પાસેથી ૯ મી તારીખે લેવાના છે. 'એ જાતે આવવાનો હતો, પણ આવશે ત્યારે હું નહીં હોઉં, ને મારી બૈરીને પૈસા કેમ લેવા એની ખબર નહીં પડે. એને આવા કામની કશી ગતાગમ નથી.' આ વિચારની સાથે તેને યાદ આવ્યું કે ગઈ કાલની જાકેટમાં પોલીસ અમલદાર

આવેલો તેની સરભરા કરતાં એની ખેરીને આવડ્યું નહોતું. ‘છેવટે તો બિચારી ખેરીની જ જાત ને! એણે ક્યાંથી જ્યેયું હોય કશું? આપાના વખતમાં અમારું ઘર કેવું હતું? માત્ર પૈસાદાર ખેડૂતનું કુંપડું; એટ દળવાની ચક્કી ને દુકાન — એટલી જ મિલકત હતી. પણ આ પંદર વરસમાં મેં કેટકેટલું મેળવ્યું છે? એક દુકાન, એ વીંશી, એક લોટની ચક્કી, એક દાણાની વખાર, એ વાડીઓ સાથે આપેલી, ને લોટાના છાપરાવાળા ડોઠાર સાથેનું ઘર.’ આ બધું યાદ કરતાં તેને ગર્વ ઊપજ્યો. ‘આપાના વખતમાં હતું એવું નહીં! આજે આખા જિલ્લામાં વાહવા ડોટી થાય છે? બ્રેજુનોવની! એ શાને લીધે? હું કામને વળગી રહું છું એને લીધે જ તો! હું મહેનત કરું છું. પેલા ખીજા પથારીમાં પડી રહે છે કે વખત બગાડે છે એવું હું નથી કરતો. હું રાતે પણ એટીની પેટે સ્વપ્ન નથી રહેતો. તોફાન હોય કે તોફાનનો આપ હોય તોયે હું નીકળી પડું છું. એટલે કામ થાય છે. લોટા માને છે કે પૈસા કમાવા એ રમતવાત છે. ના આપા, ના; હાડકાં હલાવો ને મગજના ટુકડે ટુકડા કરો ત્યારે પૈસા થાય છે! આની પેટે રાતે વગડામાં ઝપટાઈ જવું પડે, અથવા તો રાતોની રાતો મગજમાં વિચારોના વંટોળ ચાલતા હોય ને પથારીમાં પડખાં ઘસ્યા કરવાં પડે.’ એ ચિતાર નજર આગળ ખડો થતાં તે મનમાં પુલાયો. ‘લોટાને લાગે છે કે નસીબ હોય તેને પૈસા મળે. મીરોનોવવાળા જીએને. લખપતિ થઈ એટા છે. શાને લીધે? મહેનત કરે છે તો ભગવાન આપે છે. ભગવાન મને માત્ર સાળે રહેવા દેને તો બસ છે!’

મીરોનોવની પાસે શરૂઆતમાં કશું નહોતું છતાં તે મોટો લખપતિ થયો હતો. પોતે પણ એના જેવો લખપતિ થઈ શકશે એ વિચારનો વાસીલીને એટલો નશો ચડ્યો કે તેને ડોઠની સાથે વાત કરી મનનો ભાર હળવો કરવાની જરૂર જણાઈ. પણ અહીં વાત કરનાર ડોઠે ન હતું... ગોરિયાચકીન પહોંચાયું હોત તો જમીન-

દાર જોડે વાત કરત ને એને એકબે વાત બતાવત.

‘જોને કેવો પવન વાય છે! અમારી આસપાસ બરફના એવા દગ જમશે કે સવારે અમે બહાર નીકળી શકવાના નથી!’ તેની વિચારમાળા પાછી ચાલવા માંડી. એટલામાં પવનની એક સખત ઝાપટ ગાડીના આગલા ભાગને લાગી, એથી ગાડી વળી ગઈ, ને બરફ એની સાથે અથડાવા લાગ્યો. તેણે ઊંચા થઈને ચોમેર નજર નાખી. ચક્કર ચક્કર ફરી રહેલા અંધારામાં માત્ર ઘોડાનું કાળું માથું, તેની પીઠ પર ફડફડતી ગોદડી, ને તેનું જાડું ગાંઠવાળું પૂંજડું એટલું જ તે જોઈ શક્યો. આસપાસ ચોમેર, આગળ તેમજ પાછળ, એનું એ જ ઘોળાશ પડતું અંધારું હતું; તેમાં વધવટ થયાં કરતી હતી. ક્યારેક તે સહેજ આશ્ચું થતું ને ક્યારેક વધારે ગાઠ બનતું હતું.

‘મેં નીકળીટાનું કહેતું માન્યું એ જ ખોટું થયું. આગળ ચાલ્યા જવું જોઈતું હતું. ક્યાંક તો નીકળાણું જ હોત. બીજે ક્યાંય નહીં ને પાછા ત્રીશિક્કા પહોંચ્યા હોત તોય ચાલત. તારાકને ઘેર રાતવાસો રહી જત. હવે તો અહીં જ આપી રાત ખેસી રહ્યા છૂટકા. પણ, હાં, હું શાનો વિચાર કરતો હતો? હા, એમ કે જે મહેનત કરે છે તેને ઇશ્વર આપે છે. રખડેલીને, ઊંચણુસીઓને, કે બૂઠી અક્કલવાળાને નથી આપતો. પણ હવે તો બીડી પીચી પડશે!’

તે પાછો ખેઠો; સિગરેટની ડબ્બી કાઢી; પેટ પર આડો થઈને ને ડગલાની આળથી દીવાસળી આડે પડેા કર્યો. પણ પવન તો અંદર પેસી જઈ એક પછી એક દીવાસળી હોલવવા લાગ્યો. આખરે એણે એક સળગાવી ને સિગરેટ ચેતવી. તે મનનું ધાકું ફરી શક્યો એથી ધણું હરખાયો. સિગરેટ તેણે ફૂંકી તેના કરતાં વધારે તો પવન ફૂંકી ગયો, છતાં તેને એતણુ દમ ભરવા મળ્યા ને તેની સ્ફૂર્તિમાં વધારો થયો. તે ફરી અટ્ટેલીને ખેઠો, ડગલો ઝાઠી લીધો, વિચારો કરવા માંડ્યા, જૂની વાતો યાદ કરવા માંડી, ચાને

એકાએક ને સાવ અણધારી રીતે તેનું જ્ઞાન જતું રહ્યું, ને તેને ઊંઘ આવી ગઈ.

તેને ઓચિંતો ધક્કો વાગ્યો હોય એવું લાગ્યું, ને તે જાગી ગયો. કાં તો ઘોડાએ ગાડીમાંથી ધાસ ખેંચ્યું હોય; અથવા તો એના મનના કંઈક તરંગને લીધે તે ઝબકી ગયો હોય. ગમે તેમ પણ તે જાગી ગયો. તેનું હૈયું વધારે ને વધારે ઝડપથી ધબકવા લાગ્યું, ને તેને લીધે નીચે ગાડી કાંપતી હોય એવો ભાસ થયો. તેણે આંખો ઉઘાડી. આસપાસના બધો દેખાવ જેવો ને તેવો જ હતો. તેને થયું, 'અજવાળું કંઈક વધ્યું' દેખાય છે. મને લાગે છે પરોડને હવે બહુ વાર નહીં હોય.' પણ તરત જ યાદ આવ્યું કે અજવાળું વધવાનું કારણ તો ચંદ્ર ઊગ્યો એ હતું. તે ખેંડો થયો ને પહેલી ઘોડા તરફ નજર નાખી. ઘોડો હજી પવન તરફ પીઠ કરીને ઊભો હતો, ને તેનું આખું શરીર ધ્રુજતું હતું. ગોઠડી આખી ભરકથી ઢંકાઈ ગઈ હતી, ને તેના એક ભાગ ઊડીને ખસી ગયો હતો. ગોઠડી ખસી ગઈ હતી; ને બરફે છવાયેલું માથું ને તેના પર પવનમાં લહેરિયાં લેતો વાળનો ગુચ્છો ને કેશવાળી હવે વધારે સહેલાઈથી દેખાતાં હતાં. વાસીલીએ ગાડીના પાછલા ભાગ પર વાંકી ડોક કરી પાછળ નજર નાખી. નીકીટાએ જ્યાં આસન જમાવ્યું હતું ત્યાં જ તે હજી ખેંડો હતો. તેણે ઓઢેલું ગુણપાટ, ને તેના પગ, બંને પર બરફના જડા થર જમ્યા હતા.

'આ ખેડૂત થીજીને મરી ન જાય તો સારું! કેવાં રેઢિયાળ છે એનાં કપડાં! એ મરી જશે તો કદાચ મને જવાબદાર ગણવામાં આવશે. કેવા ગમાર લોકો છે! કુળવણીનું તો નામ ન મળે,' વાસીલીને વિચારો આવ્યા. ઘોડાની પીઠ પરથી ગોઠડી કાઢી નીકીટા ને ઓઢાડવાનું મન તો થઈ આવ્યું. પણ પાછું થયું કે આવી ટાઢમાં બહાર નીકળીને ફરાશે કેમ કરીને? વળી એમ કરતાં કદાચ ઘોડો થીજીને મરી જાય તો? 'આ ખોતને હું સાથે લાવ્યો જ શા

સારુ ? પેલીની જ એવફ્ફરી નડી !' એ વિચારની સાથે તેને અળખામણી પત્નીનું સ્મરણ થયું, ને તે ખસીને પાછો ગાડીના આગલા ભાગમાં પહેલાંની જગ્યાએ પહોંચી ગયો. વળી વિચાર આવ્યો : 'મારા કાકાએ એકવાર આખી રાત આવી રીતે ગાળી હતી, ને તોયે એ હેમખેમ નીકળ્યા હતા.' પણ તરત જ ખીજને એક દાખલો યાદ આવ્યો : 'પણ સેઆસ્તિયનને લોકાએ ખોદી કાઢ્યો ત્યારે એ તો મરેલો નીકળ્યો હતો — થીજ ગયેલા મડદાની પેઠે એનું આખું શરીર અકડાઈ ગયેલું હતું. હું ત્રીશિંકા રાતવાસો રહી ગયો હોત તો આ બધી ઉપાધિ ન થાત !'

તેણે ડગલો કાળજીપૂર્વક શરીરે વીંટાળી લીધો, જેથી એમાંની ગરમી જરા પણ એજે ન જાય, ને ગળું, દીંચણ, ને પગ એ બધાંને હુંક લાગે. પછી તેણે આંખો મીંચી ફરી જાંઘી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ ધણી મથામણ કરી તોયે આંખમાં ઘેન ભરાયું જ નહીં. જીવટી જાંઘ સાવ જડી ગઈ, ને શરીરમાં સ્ફૂર્તિ લાગવા માંડી. ફરી તેણે પોતે કરેલા નકાની ને ધીરેલા પૈસાની ગણતરી કરવા માંડી. ફરી મનમાં ને મનમાં બડાશ હાંકવા માંડી, ને પોતે ને પોતાની સ્થિતિ બંનેને વિષે મનમાં ડુલાવા માંડ્યું. પણ એક ખીક છૂપી રીતે ચાલી આવતી હતી, ને ત્રીશિંકા રાત ન રહ્યાનો પરતાવો થતો હતો, એને લીધે રંગમાં ભંગ પડી જતો.

'ખાટલા પર ઓઢીને નિરાંતે પડી રહ્યા હોત તો કેવી જીદી સ્થિતિ હોત !' પવન ઓછો લાગે એવી, વધારે આરામવાળી જગ્યાએ સૂવાના પ્રયત્નો કરતાં કરતાં એણે ધણીવાર પાસાં ફેરવ્યાં, પગ પર વધારે જોરથી ડગલો વીંટાળ્યો, આંખો બંધ કરી, ને સુનસુન પડી રહ્યો. પણ કાં તો મજબૂત બનાતના વ્યૂટવાળા એના પગ એકની એક રીતે વળેલા રહેવાથી દુખવા લાગ્યા હોય, અથવા ક્યાંકથી પવનનો સપાટો અંદર આવ્યો હોય; પણ થોડીક વાર શાન્ત પડી રહ્યા પછી તેને પેલી ખેચેન કરનારી વાત ફરીફરી યાદ આવવા

લાગી કે અચારે તે ત્રીશિકોના પેલા હૂકાળા ઘરમાં ધસધસાટ ઊંઘતો હોત. તે ફરી બેઠો થયો, આમતેમ કર્યો, મોઢેમાથે ઝોઢી લીધું, ને પાછો સૂઈ ગયો.

એકવાર તો તેને એવો ભણકાર આવ્યો જાણે કે દૂર ફૂંકડો બોલ્યો. તે રાજ થયો, ડગલાનો કોલર ઉતાર્યો, ને કાન માંડીને સાંભળી રહ્યો. પણ એ બધા પ્રયત્નો છતાં, એ પોલની વચ્ચે આવતો પવનનો સૂસવાટ, ફમાલનો ફડફડાટ, ને ગાડીએ અથડાતો બરફનો અવાજ, એ સિવાય કશું સંભળાયું નહીં.

નીકીટા જેવો પહેલેથી બેઠેલો તેવો જ બેસી રહ્યો હતો. ન તો એ બોલ્યો; ન તો વાસીલીએ એવાર બૂમ પાડી તેનો જવાબ એણે આપ્યો. વાસીલીએ ગાડીની પાછળ, બરફના જાડા થરથી ઢંકાઈ ગયેલા નીકીટા સામે નજર નાખી જોઈ. 'એને છે કંઈ ચિન્તા? ઊંઘનો હશે નિરાંતે!' આ વિચાર આવતાં વાસીલીને ચીડ ચડી.

વાસીલી ઊઠ્યો ને પાછો સૂઈ ગયો. આમ વીસેકવાર એણે કયું. એને થયું રાત કદી પૂરી થવાની જ નથી. 'પરોડ થવા આવ્યું હશે,' એવો વિચાર આવતાં તેણે ઊડીને આસપાસ નજર નાખી જોઈ. ફરી થયું: 'લાવને; ઘડિયાળ તો જોઈ'. બટન ખોલતાં ટાઢ તો વારો, પણ વહાણું વાવા આવ્યું છે એટલી ખબર પડે તો મનને તો જરા નિરાંત વળે. ઊડીને ઘોડાને સામાન બાંધવા મંડાય.

વાસીલીને હૃદયના ઊંડાણમાં તો એમ થયું હતું કે હજુ પરોડ થવા આવ્યું નહીં હોય. પણ એની ખીંક વધતી હતી, એટલે એના મનમાં ખરી સ્થિતિ! જાણવાની, ને છતાં પોતાના મનને છેતરવાની, એમ બંને ઇચ્છાઓ થતી હતી. તેણે ડગલાનું બટન સંભાળી ખોલ્યું, હાથ અંદર નાખ્યો, અને ઘણાં ફાંફાં માયાં ત્યારે હાથ જકીટ સુધી પહોંચ્યો. એનેબેલની ફૂલની ભાતવાણું આંદાનું ઘડિયાળ તેણે મહામુસીબતે કાઢ્યું. દીવા વિના તો કશું કેપાય એમ હતું નહીં. સિગરેટ સળગાવતી વખતે પડેલો એમ તે



ફરી પાછો ઠીંચણુ ને કાણી પર નીચો પડ્યો, દીવાસળીઓ કાઢી, ને તેમાંની એક સળગાવવા માંડી. આ વેળા એણે વધારે કાળજીથી કામ લીધું, અને મોટામાં મોટા માથાવાળી ને વધારેમાં વધારે ફોસફરસવાળી દીવાસળી આંગળી વડે શોધી કાઢી તેને પહેલે જ પ્રયત્ને સળગાવી. ધડિયાળનો ચંદ્ર અજવાળામાં લાવીને જોતાં તેના અચંપાનો પાર રહ્યો નહીં.....આર ઉપર દસ જ મિનિટ થઈ હતી. હજુ તો લગભગ આખી રાત ખાકી હતી.

‘અરેરે, રાત ફરી લાંબી છે!’ એ વિચાર આવતાં તેને શરીરે ટાઢની ધ્રુવનરી આવી ગઈ. તેણે અને ડગલાનાં બટન ફરી બીડી લીધાં, ને ધીરજથી રાહ જોવાનો નિશ્ચય કરી ગાડીના એક ખૂણામાં સોડિયું વાળીને ભરાઈ બેઠો. એકાએક, પવનના એકલસસરા ધૂધરાટ ઉપરાંત, તેણે ખીંજે નવો ને જીવનો અવાજ સ્પષ્ટ સાંભળ્યો. એ અવાજ વધારે ને વધારે મોટો થતો ગયો, અને બહુ જ સ્પષ્ટ સંભળાયા પછી પાછો એટલો જ ધીમેધીમે ધીરો પડતો ગયો. એ વરુ હતું એમાં જરાયે શંકા નહોતી. અને એ વરુ એટલું પાસે હતું કે એણે અવાજ બદલ્યો તે વખતની એનાં જડયાંની હિલચાલ પણ પવનમાં સંભળાઈ. વાસીલીએ ડગલાનો કોલર નીચો ઉતારી કાન માંડ્યા. ઘોડાએ પણ કાન હલાવી સંભળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અને વરુએ એની ગર્જના બંધ કરી એટલે ઘોડાએ એક પછી એક પગ ઊંચા કરીને પાછા જમીન પર મૂકવા માંડ્યા, ને ચેતવણીરૂપે હણહણ્યો. આ પછી વાસીલીને ફરી ઊંઘ આવી નહીં તેમ તેના જીવને શાન્તિ પણ ન વળી. પોતાના હિસાબ, પોતાનો વેપાર, પોતાની પ્રતિષ્ઠા, પોતાની યોગ્યતા, ને પોતાની માલમતાને જેમજેમ વધારે વિચાર તે કરવા લાગ્યો તેમતેમ તેના મનમાં ભયનું જેર વધતું ગયું; અને પોતે ગ્રીશિંકામાં રાત ન રહ્યો એનો પરતાવો તેના ચિત્તને એવેન કરવા ને તેના તમામ વિચારોમાં ભળવા લાગ્યો.

‘પૂજા મૂકે એ જંગલ પર! ઇશ્વરની કૃપાથી એના વિનાયે લીલાલહેર છે. અરે ભગવાન, અમે ત્યાં રાત રહી ગયા હોત તો!’ તેણે મનમાં જ કહેવા માંડ્યું. ‘લોકો કહે છે બહુ દારૂ પીનારા માણસો જ બરક્રમાં ધીજીને મરી જાય છે, ને મેં તો દારૂ પીધો છે.’ પોતાને થતી લાગણીઓ તપાસતાં તેણે જોયું કે પોતે થથરવા લાગ્યો હતો. થથરાટ ટાઢનો હતો કે ખીકનો એની તેને ખબર નહોતી. તેણે ગોટપોટ ઓઢીને પહેલાંની જેમ સૂઈ રહેવાનો વિચાર કર્યો, પણ તેનાથી સુવાયું નહીં. એકની એક સ્થિતિમાં તેનાથી રહેવાય જ નહીં. તેને ઊઠવાનું મન થયું; તેના મનમાં જે ભય જીવાણની પેઠે વધ્યે જતો, હતો ને જેની સામે પોતે સાવ લાચાર છે એમ તેને લાગવા માંડ્યું હતું, તે ભયને છૂતવા તેને કંઈ પણ કરવાનો વિચાર આવવા લાગ્યો. તેણે ફરી સિગરેટ ને દીવાસંજીઓ કાઢી. પણ હવે ત્રણ જ દીવાસંજી આકા રહી હતી, ને તે ખરાબ હતી. ત્રણે પરનો કોંસકરસ ઘસાઈ ગયો, ને એક સળગી નહીં.

‘જાને જલાનમમાં! બદમાસ! તારું મોઢું કાણું કર!’ તે બબડવા લાગ્યો. ક્યા માણસને કે કઈ ચીજને તે ગાળ દેતો હતો એનું તેને જ્ઞાન નહોતું. કચરાયેલી સિગરેટ તેણે ફેંકી દીધી. દીવાસંજીની પેટી પણ ફગાવી દેવા જતો હતો, પણ તેમ ન કરતાં હાથની ગતિને રોકી લઈ પેટી ગજવામાં મૂકી દીધી. તેના મનને એટલી બધી એચેની થતી હતી કે એક જગાએ બેસવું કે સૂવું તેને અશક્ય થઈ પડ્યું. તે ગાડીમાંથી ઊતર્યો. પવન સામે પીઠ કરી પટો ઢીલો કર્યો, ને કમર પર નીચો ઉતારી બાંધી દીધો.

‘અહીં પડી રહીને મોતની રાહ જોયાં કરવાથી શો લાભ? એના કરતાં તો ઘોડા પર બેસીને ભાગી જવું સારું!’ આ વિચાર એને એકાએક સૂર્યો. ‘ઘોડાની પીઠ પર કાઈ માણસ હશે તો તે ચાલશે.’ નીકીટાની યાદ આવતાં વિચાર આવ્યો: ‘એને તો જીવવું

મરવું સરખું છે. એની જિંદગીની શી કિંમત છે ? એને જિંદગી ગયાનું દુઃખ નહીં થાય. પણ મારે તો લગવાનની કૃપાએ ઘેર લીલી વાડી છે, એટલે મારે તો જીવવાની બહુ જરૂર છે.’

તેણે ઘોડાને છોડ્યો, તેની ગરદન પર લગામ નાખી, ને ચડવાનો પ્રયત્ન તો કર્યો; પણ તેના ડગલા ને બૂટનું વજન એટલું ભારે હતું કે તેનાથી ચડી શકાયું નહીં. પછી તેણે ગાડીમાં ચડી ત્યાંથી ઘોડા પર ઠેકવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. પણ તેનું વજન એક બાજુ આવવાથી ગાડી ઊલળી, ને ફરી તેનાથી બેસાયું નહીં. છેવટે તેણે ઘોડાને ગાડી પાસે આણ્યો, સંભાળ રાખીને પોતે ગાડીની એક તરફ સમતોલપણે ઊભો રહ્યો, ને જેમતેમ કરીને ઘોડાની પીઠ પર ઊંધો પડ્યો. પળવાર એ રીતે પડી રહ્યા પછી તે સહેજ આગળ વધ્યો, એક પગ નીચે નાખ્યો, ને છેવટે બેઠો થઈ ગયો. પગને તંગના લટકતા છૂટા પટા પર ટેકવ્યા. ગાડીના અખડાટથી નીકીટા જાગ્યો. તે ઊંચો થયો, ને તે કંઈક કહે છે એમ વાસીલીને લાગ્યું.

‘તારા જેવા બેવકૂફોનું જ સાંભળશે ને ! વિનાકારણ આ રીતે મરી જાઉં છું ?’ વાસીલી બોલી ઊઠ્યો. ડગલાની ચાળના છૂટા છેડા ઢીંચણ નીચે દબાવી દીધા, ઘોડાને ફેરવ્યો, ને જે દિશામાં જંગલ અને ચોકીદારનું ઝૂંપડું હોવાં જોઈએ એવું એનું અનુમાન હતું તે દિશાએ ચાલ્યો ગયો.

### ૭

નીકીટા ગુણપાટ એાઈને ગાડી પાછળ બેઠો ત્યારથી બિલકુલ હાલ્યો નહોતો. જે માણસો કુદરતના સમાગમમાં રહે છે તે જેમણે દારિદ્ર્ય ભોગવ્યું હોય છે તેમનામાં હોય છે એવી ધીરજ એનામાં હતી; અને એ કલાકો સુધી, ક્યારેક દિવસો સુધી પણ, રાહ જોઈ શકતો. ને છતાં બેચેન કે ચિડિયલ બની જતો નહીં. તેણે શેઠની

હાક સાંભળી તો ખરી પણ જવાબ ન આપ્યો, કેમ કે તેને હાલતું કેમોહલતું નહોતું. આ પીધાથી તેમજ અરક્તી ખાઇમાંથી ચડતી વખતે કરેલી સખત મહેનતથી તેના શરીરમાં જે ગરમાવો આવેલો તે હજી જરાજરા ટકી રહ્યો હતો. પણ તેને ખબર હતી કે એ ગરમાવો હવે લાંબો વખત નહીં ટકે. અને ફરી ચાલીને ગરમાવો મેળવવા જેટલી શક્તિ તેના શરીરમાં રહી નહોતી; કેમકે ઢાઇ થોડો થાકીને થંભી જાય તે અપૂરક પડે તોપણ ચાલે નહીં, તે એને ખાવાતું અપાય તે પછી જ એ ફરી કામ કરી શકશે એમ એના શેઠને ખબર પડે, એના જેવી નીકીટાની દશા હતી. તેણે જે પગે કાણાવાળો બૂટ પહેર્યો હતો તે પગનો અંગૂઠો અકડાઇને જુઠો પડી ગયો હતો. વળી તેના આખા શરીરમાં શીત વ્યાપતું જતું હતું.

‘હું કદાચના,—કદાચ શું, ઘણું કરીને—આજે રાતે જ મરી જઈશ,’ એવો વિચાર એને આવ્યો ખરો, પણ એ વિચાર એને દુઃખપ્રદ કે ભયાનક લાગ્યો નહીં. તેનાથી એને ખાસ દુઃખ ઊપજ્યું નહીં, કેમકે એની આખી જિંદગી પુરસદમાં ને રંગરાગમાં નહોતી ગઇ, એટલું જ નહીં પણ સતત વૈતરું કરવામાંથી એને કાચરેય માથું ઊંચું કરવા વારો નહીં આવેલો, ને એવા ગદ્દવૈતરથી તેનો જીવ અકળાવા લાગ્યો હતો. વળી એ વિચારથી એને ખાસ ડર ન લાગ્યો, કેમકે એણે આ દુનિયામાં વાસીલી જેવા કેટલાયે શેઠોની નોકરી કરી હતી એ ખરું; પણ જે મોટા શેઠે તેને આ દુનિયામાં મોકલ્યો હતો તે શેઠ જ પોતાનો ખરો માલિક ને અન્ન-દાતા છે એ ભાન એણે મનમાં નિરંતર જાગતું રાખ્યું હતું; અને એને ખબર હતી કે મરતી વખતે પણ પોતે એ મોટા શેઠના જ તાબામાં હશે, ને એ શેઠ એના ખૂરા હાલ નહીં થવા દે. ‘માણસને સગાંસંબંધી ને ધરખાર વગેરે જે લાંબા વખતથી જોયું ને ભોગવ્યું હોય તે છોડીને જવું વસમું તો લાગે. પણ એનો કંઈ દલાજ નથી. હું નવી વસ્તુઓને ટેવાઈ જઈશ.’

‘પાપ?’ તેને વિચાર આવ્યો; ને તેની સાથે તેણે જે દારૂખાણ કરેલી, દારૂમાં પૈસા વેંચી નાખેલા, ઘેરીને મારેલી, ગાળાગાળી કરેલી, દેવળ અને ઉપવાસ વગેરે પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરેલું, ને તેણે પાઠરી આગળ પોતાનાં પાપની કબૂલાત કરી ત્યારે પાઠરીએ તેને જે જે કામ માટે ઇપકા આપેલો, એ બધું યાદ આવ્યું. ‘એ પાપ તો હતાં જ એમાં શંકા નહીં. પણ એ કંઈ મેં રાજીખુશીથી કરેલાં? ભગવાને જ મને એવો બનાવ્યો તેને હું શું કરું? અને પાપ? હવે નાસીને ક્યાં જઈ?’

આમ પહેલાં તો એને એ રાતે પોતાની શી વલે થશે એના વિચાર આવ્યા. પછી એણે એ વિચાર ફરીફરીને ન કર્યાં, પણ જે જે સ્મરણો મનમાં આપોઆપ જાગે તેને માટે રસ્તો મોકળો કરી દીધો. એકવાર એને મારથાનું આગમન, મન્વરોની દારૂખાણ, ને પોતે લીધેલી દારૂત્યાગની પ્રતિજ્ઞા યાદ આવ્યાં. પછી આજની મુસાફરી, તારાસનું ધર, ને ભાઇભાઈની જીવનચલાવણી વાત યાદ આવ્યાં. પછી પોતાનો છોકરો, ગોઠડીથી ઢંકાઈને ઊભેલો ઘોડો મુખોરડી, અને ગાડીમાં પાસાં ફેરવતા, ઊઠ્ઠેસ કરતા, ને એમ કરીને ગાડીને ચરડ ચરડ બોલાવતા શેઠ, એ બધું યાદ આવ્યું. તેણે વિચાર કર્યો. ‘મને લાગે છે, બલા માણસ, કે તમે નીકળ્યા એનો તમને જ પસ્તાવો થતો હશે. આવી જિંદગી છોડીને જવું વસમું તો લાગે જ ને! એ કંઈ અમારા જેવી વૈતરની જિંદગી નથી.’

પછી આ બધાં સ્મરણો ઝાંખાં પડતાં ગયાં, મગજમાં એની સંજોભેળ ચાલી, ને તેને ઊંઘ આવી ગઇ.

પણ વાસીલીએ ઘોડા પર ચડતી વેળા, જે ગાડીને અઢેલીને નીકીટા બેઠો હતો તેને હલાવી, તેને લીધે ગાડી ખસી ગઇ, ને તેનું પાટિયું નીકીટાને પીઠમાં વાગ્યું, એટલે તે જાગી ગયો; ને તેને મને કમને પણ એટક અદલવી પડી. તેણે મુસીબતે પગ લંબાવ્યા, ને તેના પરથી

અરફ ખખેરી ઊભો થયો, કે તરત જ તેને આખે શરીરે ટાઢની સખત ધ્રુજરી આવી ગઇ. વાસીલી ચાલ્યો જાય છે એમ જોઇને તેણે બ્રમ પાડી : 'શેઠ, ઘોડાને પેલી ગોઢડી હવે નથી જોઇતી, તે મારે માટે મુકતા જાઓ. હું તે ઓઢી લઉં.'

પણ વાસીલી થોભ્યો નહીં. તે તો ભૂકી જેવા અરફમાં અલોપ થઇ ગયો.

નીકીટા એકલો પડ્યો, એટલે ક્ષણવાર તો તેણે વિચાર કરી જોયો કે હવે શું કરવું ? તેને લાગ્યું કે હવે કાઇ ઘોડા શોધવા નીકળી પડવા જેટલી તાકાત તો શરીરમાં રહી નથી. જુની જગાએ એસાય એવું પણ હવે રહ્યું નહોતું. ખાડો આટલી વારમાં અરફથી આખો પુરાઇ ગયો હતો. એને થયું કે ગાડીની અંદર પણ હૂંફ વળે એમ નથી; કેમકે ઓઢવાનું કશું રહ્યું નહોતું, ને પહેરેલા ડગલાથી હવે શરીરને જરાયે હૂંફ વળતી નહોતી. જાણે એકલું 'ખમીસ જ પહેલું' ન હોય એટલી ટાઢ વાતી હતી. તેને ખીક લાગી. 'હે ભગવાન, હે સ્વરગમાં એઢેલા પિતા !' તે ગગણ્યો. 'હું એકલો નથી, પણ મારી ધા સાંભળનાર પરમેશ્વર એઢેલો છે ને તે મને તજ દેવાનો નથી,' એવું ભાન થતાવેંત તેના મનને ધારણ આવી. તેણે ઊંડો નિસાસો નાખ્યો. ગુણપાટ માર્યે મુકી તે ગાડીમાં પેઢો, ને જે જગાએ એનો શેઠ સૂઘ ગયેલો તે જ જગાએ સૂઘ ગયો.

પણ તેને ગાડીમાંયે હૂંફ વળી નહીં. પહેલાં તો આખું શરીર શરીર ટાઢથી થયરવા લાગ્યું. પછી ધ્રુજરી શમી ગઇ, ને તે ધીરેધીરે ખેલાન બનવા લાગ્યો. મોત આવે છે કે જીંઘ, એની એને ખબર રહી નહીં; પણ ખેમાંથી જે આવે તેને માટે પોતે સરખો તૈયાર છે એમ એને લાગ્યું.

૮

દરમ્યાન વાસીલીએ પણ વઢે ને કાગામના છેડા વઢે ઘોડાને

ચલાવી, જે દિશામાં જંગલ અને ચોકીદારનું ઝૂંપડું છે એવી અટકળ તેણે કરી હતી તે દિશાએ વાળ્યો હતો. અરક તેની આંખોમાં ભરાઇ જતો હતો; ને પવનનો તેને રોકવાનો નિશ્ચય હોય એમ દેખાતું હતું. છતાં તેણે તો માથું નીચું નમાવ્યું; ને ઘોડાની ડલ્લી તેને ખેંચતી હતી તેની ને પોતાના શરીરની વચ્ચે ફરીફરી ડગલાની ચાળ ખોસ્ત્યાં કરી; ને ઘોડાને હાંક્યે રાખ્યો. ઘોડો જે દિશામાં એને વાળવામાં આવતો હતો તે દિશામાં, મુશ્કેલીથી છતાં શેઠનો હુકમ માથે ચડાવીને, રવાલની ચાલે ચાલતો હતો.

વાસીલીએ પાંચેક મિનિટ ઘોડાને સીધો ચલાવ્યો. પણ તેને ઘોડાનું માથું ને ઘોળા અરકનું રણ એ સિવાય કશું દેખાતું નહોતું. ઘોડાના ખભા આગળ ને પોતાના ડગલાના કોલરની આસપાસ પવનનો સુસવાટ થતો હતો તે સિવાય કશું સંભળાતું નહોતું.

એકાએક સામે એક કાળું ધાણું દેખાયું. તેનું હૃદય હરખથી નાચી ઊઠ્યું, ને તેણે ઘોડો એ ધાળા તરફ વાળ્યો. તેને કલ્પનામાં ગામડાનાં ઘર પણ દેખાવા માંડ્યાં હતાં. પણ એ કાળું ધાણું સ્થિર નહોતું, હાલ્યાં કરતું હતું; અને એ ગામડું નહોતું, પણ એ ખેતર વચ્ચેની પાળ પર અરકમાં ચોટી રહેલાં ઊંચાં ફૂંટાં ઝાડવાંનાં હતાં. તે પવનના સપાટામાં જોરથી ઊડી રહ્યાં હતાં; ને પવન એ સહુને એક દિશામાં વાળી તેની વચ્ચે થઇને સ્વસવી રહ્યો હતો. નિર્દય પવનની સતામણી ભોગવી રહેલાં એ ઝાડવાંને જોઇ વાસીલીને કોણુ જાણે કેમ પણ કંપારી આવી ગઇ. તેણે ઘોડાને ઉતાવળે હાંક્યો. તેને એ ખ્યાલ ન રહ્યો કે ઝાડવાં પાસે થઇને પસાર થયા પછી તેણે દિશા સાવ બદલી નાખી હતી, ને હવે તે પહેલાંથી ઊલટી જ દિશામાં જતો હતો; પણ એના મનમાં તો એમ જ હતું કે હું ઝૂંપડાની દિશામાં જઇ રહ્યો છું. ઘોડો ફરીફરી જમણી બાજુ વળવા જતો હતો, ને વાસીલી એને ફરીફરી ડાખી બાજુ વાળતો હતો.

ફરી સામે કંઈક કાળું કાળું દેખાવા લાગ્યું. તે ફરી હરખાયો. તેને ટાઢક વળી કે હાથ, હવે તો ગામડું આવ્યું. પણ એ તો ફરી એની એ જ ઝાડવાંવાળી ખેતરની હદ હતી. એનાં એ જ ઝાડવાં પવનમાં ઊછળી રહ્યાં હતાં. એ જોઈને એના હૃદયમાં કંઈક અકળ ખીક પેસી ગઈ. પણ એ એનાં એ ઝાડવાં હતાં એટલું જ નહોતું; કેમકે એની પાસે જ ઘોડાનાં પગલાં પડેલાં હતાં ને તેના પર ક્યાંક ક્યાંક અરફ ફરી વળેલો હતો. વાસીલી થોભ્યો, ને તેણે નીચા નમી કાળજીથી નિરીક્ષણ કર્યું. એ ઘોડાનાં જ પગલાં હતાં; ને તેમાંથી કેટલાંક જ અરફ છવાઈ વળવાથી ભૂંસાયેલાં હતાં. એટલે એ એના ઘોડાનાં જ પગલાં હોઈ શકે. એનો અર્થ એ કે તે એક નાના સરખા કુંડાળામાં ફરી આવ્યો હતો. તેને થયું આ રીતે તો હું મરી જ જવાનો. પણ એ ખીકને વશ ન થવા માટે તેણે ઘોડાને વધારે જોરથી હાંક્યે રાખ્યો, ને અરફથી છવાયેલા અધારામાં ડોક્યાં કરવા માંડ્યાં, પણ ત્યાં તો ક્યાંક ક્યાંક હાલતાં ને સહેજમાં સરકી જતાં ઘોળાં ધાખાં જ દેખાવા માગ્યાં. એકવાર એને એવો ભણુકાર આવ્યો જાણે કૂતરાં ભસ્ત્યાં કે વરુએ ગર્જના કરી. પણ એ અવાજ એટલા ઝાંખા ને અસ્પષ્ટ હતા કે એ ખરેખર સાંભળાયા કે એના મને ડાલી કલ્પના જ કરી એ તેને સમજાયું નહીં. એટલે તે થોભી ગયો, ને બહુ ધ્યાન ધરને સાંભળવા લાગ્યો.

એકાએક કંઈક ભયંકર, કાન ફાડી નાખે એવો, અવાજ તેને માને ભટકાયો, ને તે એટો હતો તેની નીચે બધું કાંપી ને હાલી ઊઠ્યું. તેણે ઘોડાની ગરદન પકડી, પણ ઘોડો પણ આખે શરીરે કાંપતો હતો, એટલે પેલો બીધણુ અવાજ વધારે ભયંકર લાગવા માંડ્યો. થોડીક પળ તો વાસીલીને જીવ હેંટો એટો નહીં, તેમ શું ધાય છે એની એને સમજ પડી નહીં. વાત તો એ હતી કે ઘોડાએ, કાં તો હોશમાં આવવા અથવા મદદ માગવા, જોરથી ને



પડઘો પડે એવી રીતે હણહણાટ કર્યો હતો. 'હવ તારીની, સાવ એવફફ! કેવો ડરાવી માર્યો મને, કમળત !' વાસીલી મનમાં ઓલી બિહ્વો. પણ લયનું કારણ કળાયું તોયે તે લયને દૂર કરી શક્યો નહીં.

'મારે જરા સ્વસ્થ થવું જોઈએ ને પૂરો વિચાર કરી લેવો જોઈએ,' તે મનમાંને મનમાં કહેવા લાગ્યો. છતાં તેનાથી થોભી શકાયું નહીં, ને તેણે ઘોડાને હાંક્યે રાખ્યો. તેમ કરતાં તેને એ કામ ન રહી કે તે પવનની સામે જવાને બદલે પવન જે તરફ વાતો હતો તે તરફ જ જઈ રહ્યો છે, ને પવન પીઠ પાછળથી આવવા લાગ્યો છે. તેનું ચરીર, ને ખાસ કરીને પગ વચ્ચેનો જે ભાગ ડલ્લી ને અડતો હતો ને ડગલાથી ઢંકાતો નહોતો તે ભાગ ટાટથી કળવા લાગ્યો. ને ઘોડો ધીરે ચાલે ત્યારે વિશેષ કળતો. તેના હાથપગ ધ્રુજવા લાગ્યા, ને શ્વાસોચ્છ્વાસ જોરથી ચાલવા લાગ્યો. બરફના આ લયાનક રણમાં એટ આવીને મને ઉપાડી જાય છે, ને એની ચૂડમાંથી છૂટવાનો કાઠ ઉપાય રહ્યો નથી, એમ એને લાગવા માંડ્યું.

અચાનક ઘોડો ડોકર ખાઈને પડ્યો, બરફની ખાઈમાં વહેતા વહેગામાં ફૂંચવા લાગ્યો, ને પડખાભેપર આડો પડી ગયો. વાસીલી ફૂંદીને ઊતરી પડ્યો. જે તંગ પર એણે પગ ટેકવેલો હતો તેને એણે ફૂંદવા જતાં એક બાજુ ખેંચી પાડ્યો, અને એ તંગ જે ડલ્લીને વીંટાળેલો હતો તે ડલ્લી પકડી રાખી. તે ફૂંદીને ઊતરી પડ્યો કે તરત ઘોડો મહેનત કરીને ઊભો થઈ ગયો, આગળ વાચો, એક ને બે એમ ફૂંદકા માર્યા, ફરી હણહણ્યો, અને ગોઠડી ને ડલ્લી પોતાની પાછળ ખેંચી અડોપ થઈ ગયો. વાસીલીને ખાઈમાં એકલો મૂકતો ગયો.

વાસીલી ઘોડાની પૂઠે આગળ વધવા ગયો તો ખરો; પણ બરફ એટલો ઊંડો જનમેલો હતો ને એના ડગલા એટલા વજનદાર હતા કે ડગલે ડગલે તેના પગ ઢીંચણ મુઠી બરફમાં ખૂંચતા ગયા. વીએક ડગલાં ભર્યા પછી તે હાંસીને અટકી ગયો. 'જંગલ, બળદ,

સાથે આપેલું ખેતર, દુકાન, વીંશી, ઘર, પતરાંના છાપરાવાળા કોઠાર, ને મારો વારસ! એ બધું શી રીતે છોડાય? આનો અર્થ શો? ના ના, એ તો ન જ હોય!' આ વિચારો એના મનમાં ઝબકારાની પેઠે આવી ગયા. પછી એ જે ઝાડવાંની પાસે યજ્ઞને ગયો આવ્યો હતો તે યાદ આવ્યાં; ને તેનું મન ખીકથી એવું ઝલાઈ ગયું કે પોતાની ખરેખર આ દશા થઈ રહી છે એમ એ માની જ ન શક્યો. 'આ શું સ્વાનું હશે?' તેને થયું. તેણે એમાંથી જગવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ જગી શકાયું નહીં. ખરેખરો ખરક એના મોઢા પર વાગતો હતો, એના શરીર પર પડતો હતો, ને એના જમણા હાથ પરનું મોઢું ખોવાઈ ગયેલું એટલે તે હાથ ઠરી જવા આવ્યો હતો. અને આ ખરેખરું વેરાન વગડું હતું; તેમાં તે હવે પેલાં ઝાડવાંની પેઠે એકલો પડ્યો હતો; ને વેગે ધસી આવતા, રોક્યું રોક્યા નહીં એવા, ને નિરર્થક મોતના જડ્યામાં ધસડાઈ રહ્યો હતો.

'હે મા! હે સ્વરગની રાણી! હે પવિત્ર પિતા નિકોલસ! હે સંયમના શીખવનાર!' તેણે મનમાં કહ્યું. આગલે દહાડે દેવળમાં પ્રાર્થના થયેલી; ત્યાં કાળા મોંવાળી ને ઢોળવાળા ચોકઠામાં મઢેલી મૂર્તિ હતી; એ મૂર્તિ આગળ ધરવાને તેણે મીણખત્તીઓ વેચેલી; એ મીણખત્તીઓ સળગી ન સળગી ત્યાં તો તરત ઉઠાવી લઈને તેની પાસે પાછી આણવામાં આવેલી; ને એ તેણે ભંડારિયામાં મૂકી દીધેલી; \* એ બધું તેને યાદ આવ્યું. એ જ ચમત્કાર કરનાર સંત નિકોલસને તેણે પ્રાર્થના કરી કે 'મને ઉગારો.' પોતે બચી જાય તો સંત નિકોલસ આગળ આભારની પ્રાર્થના કરાવવી ને થોડીક મીણ-

\* દેવળનો વહીવટ કરનાર પંચના એક સભ્ય તરીકે વાસીલી મીણખત્તીઓ વેચતા તે લોકો મૂર્તિઓ આગળ ધરવાને ખરીદતા. પૂજા પૂરી થયે તે ભેગી કરી લેવામાં આવતી; જેથી એ પાછી ફરી વેચી શકાય, ને એ રીતે દેવળની આવકમાં વધારો થવા પામે.

બત્તીઓના દીવા કરવા એવી માનતા રાખી. પણ તેને સ્પષ્ટતાથી ને નિઃશંકપણે એમ સમજાઈ ગયું કે મૂર્તિ, તેનું ચોદકું, મીણુબત્તીઓ, પૂજારી, ને પૂજા એ બધું દેવળમાં બહુ અગત્યનું ને જરૂરી છે, પણ અહીં એનો કરો ગળ વાગવાનો નથી; અને એ મીણુબત્તીઓ ને પૂજા અને એની આત્મારની દુર્દશા એ એની વચ્ચે કરો સંબંધ નથી, ને હોષ શંક પણ નહીં. તેણે પાછો વિચાર કર્યો: 'પણ ના, હું નિરાશ થાઉં એ બરાબર નથી. ઘોડાનાં પગલાં પર બરફ છવાઈ વળે તે પહેલાં મારે એ પગલાં એમજોઈને જવું જોઈએ. ઘોડો મને બહાર દોરી જશે; અથવા કદાચ હું જ એને પકડી પાડીશ. માત્ર મારે ઉતાવળ કરવી ઠીક નથી; નહીં તો હું અહીં જ ખૂંપી જઈશ ને પછી નીકળવા આરો નહીં રહે.'

ધીરેધીરે જવાનો નિશ્ચય તો એણે કર્યો; છતાં તે ઉતાવળે પગલે ચાલવા લાગ્યો; વચ્ચે દોડ્યો પણ ખરો. ફરીફરી પડે, ઊભો થાય, ને પાછો પડે. બરફ જ્યાં જ્યાં ઊંડો જામેલો નહોતો ત્યાં ઘોડાનાં પગલાં ક્યારનાં જ સાંપ ગયાં હતાં. 'ભોગ મળ્યા!' વાસીલીને થયું. 'ઘોડાનાં પગલાં હવે મને નહીં જડે, ને હું ઘોડાને પકડી નહીં શકું.' પણ એ જ ક્ષણે એને કંઈક કાળું કાળું દેખાયું. એ ઘોડો હતો. ઘોડો હતો, એટલું જ નહીં પણ ગાડી, તેના પોલ, ને રૂમાલ એ બધું હતું. ડલ્લી અને તંગ તેના એક પડખા પર ગૂંચળું થઈને પડ્યાં હતાં. ઘોડો અગાઉની જગાએ નહીં પણ પોલની પાસે ઊભો હતો; અને રેન પર તેનો પગ પડેલો હોવાથી તેનું માથું નીચે ખેંચાતું હતું, એટલે તે વારંવાર માથું હલાવતો હતો. બન્યું એમ હતું કે જે ખાઈમાં અગાઉ નીકળી પડેલો તેમાં જ વાસીલી પણ પડી ગયો હતો; ઘોડો તેને પાછો ગાડી પાસે લાવતો હતો; ને ગાડી ઊભેલી ત્યાંથી માત્ર પચાસ ડગલાં જેટલે છેટે જ તે ઘોડાની પીઠ પરથી સરી પડેલો.

૯

પડતાં આથડતાં જેમતેમ કરીને ગાડી પાસે પહોંચ્યા પછી વાસીલી ગાડી પકડીને ઘણીવાર હાલ્યાચાલ્યા વિના ઊભો રહ્યો, ને પોતે શાન્ત પડવા ને હાંક ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. નીકીટા તેની અગાઉની જગાએ નહોતો. ગાડીમાં કથુંક પડ્યું હતું, ને તેના પર બરફ જામ્યો હતો. વાસીલીએ માન્યું કે એ નીકીટા જ હોવો જોઈએ. તેના મનમાંથી બીક સાવ નીકળી ગઈ હતી. તેને હવે બીક રહી હોય તો તે એટલી જ કે તે ઘોડા પર એકેલો હતો ને ખાસ કરીને ખાંધમાં એકલો પડી ગયેલો ત્યારે તેને ભયંકર બીક લાગેલી ને થથરાટ છૂટેલો એવું રખે ફરી થવા પામે. એ બીક તેણે ગમે તે ભોગે ટાળ્યે છૂટકા હતો. એ ટાળવા માટે તેણે કંઈક કરવું રહ્યું—શરીર ને મનને કશા કામમાં પરોવવાં રહ્યાં. સહુથી પહેલું કામ તો તેણે એ કથુંકે પવન આવતો હતો તે તરફ પીઠ ફેરવી ને ઉપલા મોટા ડગલાનાં બટન ખોલી નાખ્યાં. પછી હાંક સહેજ ઊતરી ગઈ એટલે, તેણે બૂટમાંથી ને ડાબા હાથના મોઝામાંથી બરફ ખંખેરી નાખ્યો (જમણા હાથનું મોઝું ખોવાઈ ગયેલું તે જડવાની આશા નહોતી, ને અત્યારે તો તે ક્યાંક એકાદ ફૂટ જડા બરફના થર નીચે પડ્યું હશે). પછી, ખેડૂતો પાસેથી અનાજ ખરીદવા તે દુકાન છોડીને જતો ત્યારે કરવાનો તેનો રિવાજ હતો તેમ, તેણે કમરપટા નીચે ઉતાર્યો, તેને સખત બાંધ્યો, ને કામ માટે તૈયાર થઈને ઊભો. સૌથી પહેલું તો ઘોડાનો પગ લગામમાં અટવાઈ ગયેલો તે છોવડવાનું તેને સ્વપ્ન. એ ક્યાં પછી, તે પહેલાં ગાડીના આગલા ભાગમાં જે લોદાને ખીલે તેને અગાઉ બાંધેલો તે જ ખીલે ફરી બાંધી દીધો. એટલું કરીને તે ઘોડાના પાછલા ભાગની આસપાસ ફરી તંગ અને ડલ્લી સરખાં કરવા ને તેને શરીરે એછાડ એઠાડવા જતો હતો. પણ એ જ પળે તેણે જોયું કે ગાડીમાં

કંઈકે સળવળાટ થઈ રહ્યો છે. એટલામાં તે નીકીટાનું માથું તેના પર ઘવાઈ ગયેલા બરફમાંથી ઊંચું થયું. નીકીટાનું અડધું શરીર અકડાઈ ગયું હતું. તે મહાપરાણે ઊઠીને બેઠો થયો. જાણે માખીઓ ઉડાડતો હોય એમ વિચિત્ર રીતે નાક સામે હાથ હલાવવા લાગ્યો. વાસીલીને લાગ્યું એ મને બોલાવે છે. વાસીલી! ઓછાડ ઓઢાડ્યા વિનાનો જ મુકીને ગાડી પાસે ગયો.

‘શું છે? શું કહે છે?’

‘હું મ.....રી જાઉં છું. એ,’ નીકીટાએ થોથરાતી જાહે, ને મહામુસીબતે કહ્યું. ‘મારું જે લેણું નીકળે તે મારા છોકરાને આપજો. મારી ખેરીને આપશો તોયે વાંધો નથી.’

‘હેં, તું ખરેખર અકડાઈ ગયો છે.?’

‘મને લાગે છે મોત મને લઈ જાય છે. ઇસુ લગવાનને ખાતર મારું બોલ્યુંઆલ્યું માફ કરજો.....’ નીકીટાએ અશ્રુમિશ્રિત સ્વરે કહ્યું, અને માખીઓ ઉડાડતો હોય એવી રીતે મોઢા સામે હાથ હલાવવો ચાલુ રાખ્યો.

વાસીલી અડધી મિનિટ હાલ્યાચાલ્યા વિના અવાચક જાંભો રહ્યો. પછી એકદમ, સરસ ખરીદી કરતો હોય ત્યારે જેવા નિશ્ચયથી એ હાથે તાબોટા પાડવાની તેને ટેવ હતી તેવા જ નિશ્ચયથી તેણે એક ડગલું પાછળ લયું, અને બાંધેા ઊંચી ચડાવી નીકીટાના શરીર પરથી ને ગાડીમાંથી બરફ ઉસેડવા માંડ્યો. એટલું કરી તેણે ઉતાવળે કમરપટો છોડ્યો; મોટા ડગલાનાં બટન ખોલી નાખી તેને પહોંજો કર્યો; અને નીકીટાને હડસેલો મારી સુવાડી દઈ, પોતે તેના પર સ્વછ ગયો; ને નીકીટાને પોતાના મોટા સુવાંટીના ડગલા વડે જ નહીં, પણ પોતાના આખા હૃંકાળા શરીર વડે ઢાંકી દીધો. ડગલાની ચાળ છૂટી રહી હતી તે નીકીટાના શરીર અને ગાડીની બાજુની વચ્ચે ખોસી દીધી, ને તેની ઢોરને પોતાના ઢીંચણું વડે દબાવી રાખી. એવી રીતે વાસીલી ઊંધે મોઢે સ્વછ ગયો, ને માથું ગાડીના આગલા ભાગ

આ સ્થિતિમાં તેને હવે ઘોડાની હાલચાલ કે પવનનો સ્વસવાટ સંભળાય એવું ન રહ્યું; ફક્ત નીકીટાનો શ્વાસોચ્છ્વાસ જ સંભળાવા લાગ્યો. પહેલાં, ને લાંબા વખત સુધી, નીકીટા અચેતન જેવો પડી રહ્યો. પછી તેણે ભેંટા નિસાસો નાખ્યો ને સહેજ હાલ્યો.

‘લે, તું તો ફહે છે ને મોત આવે છે! ચૂપચાપ પડી રહે ને ગરમાવો આવવા દે. આપણા લોકો એમ જ કરે છે...’ વાસીલીએ કહેવા માંડ્યું.

પણ એને જોઈને ભારે આશ્ચર્ય થયું કે આથી વધારે કશું તેનાથી ખોલી શકાયું નહીં. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં, ને તેનું નીચલું જડણું જોરથી ધ્રુજવા લાગ્યું. તે ખોલતો બંધ થઈ ગયો, ને તેને ફમો ભરાઈ આવ્યો. તેને થયું: ‘મને લાગે છે હું બહુ ઊંઘી ગયો હઈશ, તેથી મારા શરીરમાં જરાયે શક્તિ રહી નથી.’ પણ આ અશક્તિ એને અકારી ન લાગી, એટલું જ નહીં પણ તેનાથી એને જેવો અસાધારણ આનંદ આવ્યો તેવો પહેલાં કદી આવ્યો નહોતો.

‘આપણા લોકો આમ જ કરે છે,’ તે ગગણ્યો; ને તેણે વિચિત્ર ને ગંભીર કામળતાનો ભાવ મનમાં અનુભવ્યો. તે લાંબા વખત સુધી આવી રીતે પડી રહ્યો. આંખમાં આંસુ આવેલાં તે ડમલા પર લૂછી નાખ્યાં; ને જમણી બાજુની ચાળને પવન વારંવાર ઉડાડતો હતો તેને પોતાના ઠીંચણુ નીચે ખોસી દીધી.

પણ એની આનંદની અવસ્થા વિષે કોકને કહેવાની એને એટલી બધી તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવી હતી કે તેણે કહ્યું: ‘નીકીટા!’

‘ટાઠ નથી વાતી, ફૂંકે લાગે છે!’ નીચેથી અવાજ આવ્યો.

‘ખરાખર છે, દોસ્ત. હું તો મરી જવાનો જ હતો. તું ફરીને મરી જાત, ને હું પણ.....’

પણ ફરી પાછાં તેનાં જડણાં કાંપવા લાગ્યાં, તેની આંખો આંસુથી ભરાઈ આવી, ને તે વધારે ખોલી શક્યો નહીં.

‘હશે, કશી ફિકર નહીં,’ તેણે વિચાર કર્યો. ‘મારી વાત હું જાણું છું તે જાણું છું.’

તે ચૂપ થઈ ગયો, ને એ રીતે લાખિા વખત પડી રહ્યો.

નીકીટા એને નીચેથી ફૂંક આપતો હતો, ને સ્વાંટીના ડગલા ઉપરથી. માત્ર એના હાથ, જેના વડે તેણે ડગલાની ચાળ નીકીટાને ખંને પડખે દબાવી રાખી હતી—ખાસ કરીને મોજા વિનાનો જમણો હાથ—એને તેના પગ, જે પવનના સપાટાથી ફરીફરી ઉઘાડા થઈ જતા હતા, તે જ અકડાવા લાગ્યા હતા. પણ તે પોતાના પગનો કે હાથનો વિચાર કરતો નહોતો. તેના મગજમાં તો નીચે પડેલા ખેડૂતને ફૂંક કેમ આપવી એ એક જ વિચાર રમી રહેલો હતો. તેણે અનેકવાર બહાર ઘોડા તરફ નજર નાખી, ને જોયું કે એની પીઠ ઉઘાડી થઈ ગઈ છે, ગોદડી ને ડલ્લી નીચે ખરફ પર પડ્યાં છે, ને પોતે ઊઠીને એને ઓઢાડવું જોઈએ. પણ નીકીટાને છોડતાં, ને પોતે જે પરમ આનંદની અવસ્થામાં હતો તેમાં ક્ષણવાર પણ વિસ્ફેપ પાડતાં, એનો જીવ ચાલ્યો નહિ. તેના મનમાં હવે ખીક છાંટાબાર રહી નહોતી.

‘કશી ફિકર નથી. આ વેળા અમે એને જવા દેવાના નથી!’ જેટલી અડાચથી તે પોતાના ખરીદીવેચાણના સોદા વિષે વાત કરતો તેટલી જ અડાચથી તેણે નીકીટાને આપેલી ફૂંક વિષે મનમાં કહ્યું.

વાસીલીને એ સ્થિતિમાં પડી રહેતાં એક કલાક ગયો, ખીજો ગયો, ત્રીજો ગયો; પણ એને વખત વહી જવાતું લાન રહ્યું નહોતું. પહેલાં તો ખરફનું તોફાન, ગાડીના પોલ, હાંસડી સાથે પોતાની નજર સામે થઈરતો ઘોડો, એ દ્રશ્યો એના મન આગળ ફરીફરી આવવા લાગ્યાં. પણ પછી પોતાની તળે પડેલો નીકીટા યાદ આવ્યો; પછી તહેવાર, ખૈરી, પોલીસ અમલદાર, મીણુબત્તીની પેટી એ બધાંનાં સ્મરણો એની સાથે લળવા લાગ્યાં. પાછો ફરી નીકીટા—આ વેળા પેલી પેટી તળે પડેલો—યાદ આવ્યો. પછી ખેડૂતો, ધરાકા ને

વેપારીઓ, અને ધરની સફેદ દીવાલો, તેનું લોહનું છાપરું, તેની નીચે પડેલો નીકીટા, એ બધું તેની કલ્પનામાં ખડું થયું. પછી આ બધાં સ્મરણો શૂન્યમાં લળી ગયાં. જેમ મેલકનુપના રંગો ભેગા થઈને શ્વેત પ્રકાશ થાય છે, તેમ આ જીર્ણ જીર્ણ સ્મરણો એકમાં લળી ગયાં, ને તેને ઊંધ આવી ગઈ.

લાંબા વખત સુધી તે નિઃસ્વપ્ન નિદ્રામાં પડ્યો રહ્યો, પણ પરીણ થવાના અરસામાં તેને ફરી જાતજાતનાં દૃશ્યો દેખાવા લાગ્યાં. તેને એવો ભાસ થયો જાણે તે પોતે મીણુબત્તીની પેટી પાસે ઊભો રહ્યો છે, ને તિખોનની વહુ દેવળના પરવ માટે પાંચ કોપેક (પૈસા) ની મીણુબત્તી માગે છે. એક મીણુબત્તી કાઢી એને આપવાની તેની ઇચ્છા તો હતી; પણ તેના હાથ ગજવાંમાં સખત ઝલાઈ ગયા હતા તેથી ઊંચા થઈ શક્યા નહીં. એને પેટીની આસપાસ ફરવાનું મન થયું, પણ એના પગ હાલે જ નહીં. એના નવા ને ચોખ્ખા રબરના ઊંચા હોલવુટ પથ્થરની ફરસને ચોંટી ગયા હતા. તે ન તે ઊંચા કરી શકાય; ને ન હોલવુટમાંથી પગ બહાર નીકળે. પછી એવો દેખાવ આવ્યો કે મીણુબત્તીની પેટી તે પેટી નથી પણ પથારી છે; ને એકદમ વાસીલીને એવું દેખાયું કે પોતે ઘેર પથારીમાં સ્વઈ રહ્યો છે. તે પથારીમાં સ્વતો છે ને તેનાથી ઊઠી શકાતું નથી. પણ ઊઠવું જરૂરી હતું, કેમકે પેલો પોલીસ અમલદાર ધવાન માતવે થોડી જ વારમાં આવવાનો હતો, ને વાસીલીને તેની જોડે — કાં તો જંગલનો સોદો કરવા અથવા ઘોડાના તંગ સરખા કરાવવા — જવાનું હતું.

એણે એની વહુને પ્રશ્ન્યું: 'નિકોલા, હજી પેલો આવ્યો નથી?' 'ના, નથી આવ્યો,' નિકોલાએ જવાબ આપ્યો. તેણે કોકને આગલાં પગથિયાં પર ચડવું સાંભળ્યું. 'એ જ હોવો જોઈએ.' 'ના, એ તો આગળ ચાલ્યો ગયો.' 'નિકોલા! એ નિકોલા! પેલો હજી નથી આવ્યો?' 'ના.' વાસીલી હજી પથારીમાં સ્વતો હતો, ને તેનાથી



ઉઠાવું નહોતું, પણ તે એકચિત્તે વાટ જોઈ રહ્યો હતો. એની આ પ્રતીક્ષા અકળ હતી, છતાં તેમાંથી એને આનંદ આવતો હતો. પછી એકાએક એના આનંદની અવધિ આવી ગઈ. જેની તે વાટ જોઈ રહ્યો હતો તે આવ્યો—જવાન માતવે નહીં, પણ ખીજે કાંઈ; પણ જેની તે પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો તે આ જ હતો. એણે આવી વાસીલીને જોલાવ્યો. એણે જ વાસીલીને હાક મારી હતી, ને તેને નીકીટા પર સ્વયં જવાનું કહ્યું હતું. એ જ પાછો એને તેડવા આવ્યો, એથી વાસીલી રાજ થયો.

‘આવું છું!’ તેણે હરખેર બ્રમ પાડી. એ બ્રમથી તે જાગી ઊઠ્યો. પણ તે જાંઘી ગયો ત્યારે જે માણસ હતો તેનો તે જ માણસ તે જાગ્યો ત્યારે નહોતો. તેણે ઊઠવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ ઉઠાયું નહીં; હાથ હલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ હાથ હલાવાયો નહીં; પગ હલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ પગ હલાવાયો નહીં; માથું ફેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ માથું ફેરવાયું નહીં. આથી તેને નવાઈ લાગી, પણ એવેની જરાયે ધર્ષ નહીં. એ સમજ્યો કે આ મોત છે, છતાં એનાથી પણ એ જરાયે અસ્વસ્થ થયો નહીં. તેને યાદ આવ્યું કે નીકીટા તેની નીચે સૂતો છે, તેને હુંક વળી છે, ને તે જીવતો છે. વળી પાછો તેને એવો ભાસ થયો જાણે તે પોતે નીકીટા છે ને નીકીટા તે વાસીલી છે, ને વાસીલીનો જીવ તેના પોતાના શરીરમાં નથી પણ નીકીટાના શરીરમાં છે. તેણે કાન માંઝ્યા, તો નીકીટાને શ્વાસ લેતો, ને સહેજ ધોરતો પણ, સાંભળ્યો. ‘નીકીટા જીવતો છે, એટલે હું પણ જીવતો છું,’ તેણે મનને કહ્યું. જાણે પોતાનો મોટો વિજય થયો ન હોય!

પાછું તેને પૈસા, દુકાન, ઘર, ખરીદી ને વેચાણ, મિરોનોવની દોલ, એ બધું ફરી યાદ આવ્યું; અને વાસીલી પ્રેપુનોવ નામના પેલા માણસે આ બધી ચીજોની જંગળ શા સારુ વહોરી હતી ને તેની ઉપાધિ શા સારુ વેડી હતી એ સમજવું તેને મુશ્કેલ થઈ પડ્યું.

એ વાસીલી પ્રેપુનોવને વિષે એણે વિચાર કર્યો : ‘હા,’ એનું

કારણ એ હતું કે એને ખરી ચીજ શી છે તેની ખબર નહોતી. એ જાણતો નહોતો, પણ હવે હું તો જાણું છું, ને ચોક્કસ જાણું છું. હવે મને ખબર પડી ગઈ છે!' અને જેણે તેને અગાઉ હાક મારેલી એનો અવાજ તેને ફરી સંભળાયો. 'આવું છું! હું આવું છું!' તેણે હરખભેર જવાબ વાળ્યો, ને એના શેમેરોમમાં આનંદની લાગણી વ્યાપી ગઈ. તેને લાગ્યું: 'હું છૂટો છું, ને મને હવે કાંઈ શેકી શકવાનું નથી.'

તે પછી વાસીલીએ આ દુનિયામાં ન કશું જોયું, ન કશું સાંભળ્યું, ન તેને કશી લાગણી થઈ.

આસપાસ ચોમેર હજી બરફનાં મોજાં ઊડતાં હતાં. એના એ જ બરફના વંટોળ ઊડતા હતા. મરેલા વાસીલીનો ડગલો, થથરતો ઘોડો, માંડમાંડ દેખાતી ગાડી, અને એને તળિયે પડેલો ને મરેલા શેઠના ભારથી હૂંફ પામતો નીકીટા, બધું એ વંટોળથી ઢંકાઈ ગયું હતું.

## ૧૦

નીકીટા પહેા ફાટતા પહેલાં જાણ્યો. તેની પીઠમાં જે શીત વ્યાપવા માંડ્યું હતું તેનાથી તેની ઊંઘ ઊડી ગઈ. તેને એવું સ્વપ્ન આવ્યું હતું જાણે તે પોતે શેઠનો આટો ગાડામાં નાખી આટાની ચક્કીમાંથી આવે છે, વહેજો ઝાળંગતાં પુલ પર જવાને બદલે ભૂલથી આટો જાય છે, ને તેથી ગાડું કાઢવામાં ખૂંપી જાય છે. તેણે જોયું કે તે પોતે ગાડાની તળે ભરાયો છે, ને પીઠની કમાન વાળી ગાડાને ઊંચું કરવા મથી રહ્યો છે. પણ નવાઈની વાત એ છે કે ગાડું ખસતું નથી, તેની પીઠને ચોંટી ગયું છે, ને તેનાથી નથી ગાડું ઊંચું થતું કે નથી એની તળેથી નીકળી શકતું. ગાડાના ભારથી તેનાં પેટ ને કમર કચડાઈ રહ્યાં છે. અને ટાઢ કેવી વાય છે! ગમે તેમ કરીને પણ ગાડા તળેથી નીકળવું જોઈએ. જે કાંઈ

માણસ તેના શરીર પર ગાડું દબાવી રહ્યો હતો તેને એણે બ્રમ પાડીને કહ્યું: 'બસ કર હવે! ચૂંચો ઉતારી લે!' પણ ગાડું તે દબાવું રહ્યું, અને વંધારે ને વંધારે ટાકું લાગવું ગયું. તે પછી તેને એક વિચિત્ર અખડાટ સંભળાયો. તે પૂરેપૂરો જાગી ગયો, ને તેને જાણ થઈ આવ્યું. ઠંકું ગાડું તે એના મરેલા ને અકડાઈ ગયેલા શેઠનું શરીર હતું. અને અખડાટ ઘોડાએ ગાડીને એવાર લાત મારેલી તેને લીધે થયો હતો.

'શેઠ! એ વાસીલી શેઠ!' નીકીટાએ સાવચેતીથી હાક મારી. સાચી પરિસ્થિતિ તેને સમજવા માંડી, ને તેણે પોતાની પીઠ સીધી કરી. પણ વાસીલીએ જવાબ દીધો નહીં. તેનું પેટ ને તેના પગ અક્કડ, ટાઠાંખોળ, ને લોઠાનાં વજન જેવાં ભારે થઈ ગયાં હતાં.

'શેઠ મરી ગયા લાગે છે! સ્વરગમાં વાસ થઈને એમનો!' નીકીટાએ મનમાં કહ્યું.

તેણે માથું ફેરવ્યું, આસપાસનો અરક હાથ વડે ખોદી કાઢ્યો, ને આંખો ઉઘાડી. દિવસ જાગી ચૂક્યો હતો, ને અજવાળું થયું હતું. પવન પહેલાંની જેમ પોલ વચ્ચે થઈને સસવતો હતો. અરક પણ પહેલાંની પેઠે જ પડતો હતો; માત્ર હવે તે ગાડીને વાગતો નહોતો, પણ ચૂપચાપ ગાડી ને ઘોડો બંનેના ઉપર ફરી વળી તેમને જાંડાં ને જાંડાં દાટી રહ્યો હતો; અને ઘોડાની હાલચાલ કે તેનો શ્વાસોચ્છવાસ એમાંથી કશું હવે સંભળાવું નહોતું.

'એ પણ થીજીને મરી ગયો હોવો જોઈએ,' નીકીટાએ ઘોડાને વિષે ધાર્યું. અને અરેખર ગાડીને તેણે મારેલી જે લાતોથી નીકીટા જાગી ગયો હતો તે અકડાઈ ગયેલાં અજોવાળા ઘોડાએ મરીને પડતા પહેલાં જિભા રહેવાને કરેલા છેલ્લા પ્રયાસો હતા.

'હે ભગવાન, હે નાથ! મને લાગે છે તું મને પણ ખોલાવી રહ્યો છે!' નીકીટાએ કહ્યું. 'જેવી તારી પવિત્ર ઇચ્છા હોય તેમ આઓ. પણ આ જાણું કંઈ કળી શકતું નથી.....માણસ મરે તો

એક જ વાર; મોત કંઈ એવાર આવતું નથી! માત્ર એ વહેલું આવે તો કુવું સારું!’

તેણે માથું ફરી અંદર ખેંચી લીધું, આંખો મીંચી દીધી, ને તે બેભાન થઈ ગયો. તેની પૂરી ખાતરી હતી કે હવે હું ચોક્કસ ને છેવટનો મરી જાઉં છું.

તે દિવસે છેક મધ્યાહ્નને ખેડૂતોએ વાસીલીને નીકીટાને પાવડા વતી બરફમાંથી ખોદી કાઢ્યા. રસ્તાથી સિતેર વાર ને ગામડાથી અડધોએક માઇલ દૂર તેઓ પડ્યા હતા.

બરફથી ગાડી ઠંકાઈ ગઈ હતી, પણ પોલ ને તેને આંધેલો રમાલ તો દેખાતા હતા. ઘોડો પેટ સુધી બરફમાં દટાઈ ગયો હતો, ને બેલીતંગ અને ડલ્લી લટકતાં હતાં. ઘોડો સાવ ઘોળો થઈ ગયેલો. ઊભો હતો, ને તેવું નિર્જીવ માથું ઢ્યાધને થીજી ગયેલા ગળા સાથે ચોટી જવા આવ્યું હતું. તેનાં નસકારાંમાંથી બરફના કણુ લટકતા હતા. તેની આંખો જાણે આંસુથી ભરેલી હોય તેમ બરફના કણુથી છવાઈ ગયેલી હતી. તે એક રાતમાં એટલો સુકાઈ ગયો હતો કે શરીરમાં ચામડી ને હાડકાં સિવાય કશું રહ્યું જ નહોતું.

વાસીલી થીજી ગયેલા મડદા જેવા અક્કડ થઈ ગયો હતો. ખેડૂતોએ એને જ્યારે ગબડાવીને નીકીટાના શરીર પરથી ઉતાર્યો ત્યારે એના પગ જેવા પહોળા કરેલા તેવા, ને હાથ લંબાવેલા, જ રહ્યા. તેની જહાર નીકળી પડતી, બાબ જેવી, આંખો થીજી ગઈ હતી; ને કાતરેલી મૂછો નીચેનું તેવું મોઢું બરફથી ભરાઈ ગયું હતું. પણ નીકીટા ટાઢથી અકડાઈ ગયેલો છતાં હજી જીવતો હતો. તેને જ્યારે જાન આવ્યું ત્યારે તેની તો ખાતરી હતી કે પોતે મરી જ ગયો છે, ને જે કંઈ બની રહ્યું છે તે આ લોકમાં નહીં પણ પરલોકમાં બની રહ્યું છે. જે ખેડૂતોએ તેને ખોદી કાઢ્યો ને વાસીલીના થીજી ગયેલા શબને તેના શરીર પરથી ગબડાવીને નીચે પાડ્યું તેમના બ્રમબરાડા તેણે સાંભળ્યા ત્યારે પહેલાં તો તેને નવાઈ

લાગી કે પરલોકમાં પણ ખેડૂતો પહેલાંની જ પેઢે બૂમો પાડતા હશે ને તેને પહેલાંના જેવાં જ શરીર હશે? પોતે છહલોકમાં જ છે એમ તેને જ્યારે ખરેખર સમજાયું—ને ખાસ કરીને તેના બંને પગની આંગળીઓ થીજીને જુઠી પડી ગઈ છે એમ તેણે જોયું—ત્યારે તેને આનંદ થવાને બદલે દુઃખ થયું.

નીકીટા એ મહિના ઈસ્પિતાલમાં પડી રહ્યો. તેના પગની ત્રણ આંગળીઓ કાપી નાખવી પડી, પણ ખીજી આંગળીઓ તો સાજી થઈ. એટલે તે કામ કરે એવો થઈ શક્યો, ને ખીજાં વીસ વરસ જીવ્યો. પહેલાં થોડાંક વરસ ખેતીની મજૂરી કરતો; ને પછી ઘડપણમાં ચોકીદારનું કામ કરતો. ઓણસાલ જ તે, એની ઇચ્છા હતી તે પ્રમાણે મૂર્તિઓના ચરણ આગળ હાથમાં સળગતી મીણબત્તી રાખીને, મરી ગયો. મરતા પહેલાં તેણે ઐરની ક્ષમા માગી, ને પીપવાળાને રાખવા માટે તેને ક્ષમા આપી. દીકરાની ને તેનાં છોકરાંની પણ વિદાય તેણે લીધી; મરતી વખતે તેના મનને એટલો ખરેખરો આનંદ થતો હતો કે 'મને ખવડાવવાનો બોજો હું દીકરા ને વહુને માથેથી ઉતારું છું; અને આ જીવનથી થાકેલો હું પરજીવનમાં જાઉં છું.' એ પરજીવન તેને પ્રતિવર્ષ ને પ્રતિક્ષણ વધારે સ્પષ્ટ ને વધારે આકર્ષક લાગતું જતું હતું. મૃત્યુ પછી જે સ્થાનમાં તે જાગ્યો ત્યાં તેની સ્થિતિ અહીંના કરતાં સારી છે કે નરસી, ને ત્યાં કંઈક મળવાની જે આશા તેણે રાખી હતી તે સફળ થઈ કે નિષ્ફળ ગઈ, તે આપણે સહુ થોડો જ વખતમાં જાણવા પામીશું.

(૧૮૯૫)

: મુદ્રક :

રામદાસ ઈ. પટેલ  
૨ જ ની પ્રિન્ટર  
પ્રિન્ટેસ સ્ટી. ડુબઈ ૨



: પ્રકાશક :

નંદલાલ મો. ઠક્કર  
એન. એમ ઠક્કર એન્ડ કંપની  
પ્રિન્ટેસ સ્ટીટ: મુંબઈ-૨

हवे पछी

डोनी जहेन !

मूललेखक

डी.ओ. टोलस्टोय

अनुवादक

चंद्रशंकर शुक्ल

# અમારા કેટલાંક પ્રકાશનો

અઠવાડિયું : લેખક : લુઈ રીશર. અનુવાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ.  
જમપ્રસિદ્ધ અમેરિકન પત્રકાર લુઈ રીશરની ગાંધીજી સાથેની, ૧૯૪૨ ના  
જૂનમાં થયેલી, મુલાકાતનો અનુવાદ.

## લોક ગાંધીજી :

ગાંધીજીના જીવનનો અનુવાદ. અનુવાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ.  
શ્રી. ગણેશ યજ્ઞના પ્રસ્તાવના સાથે. એક વિકાસ મિત્ર લખેલો.  
'આ પુસ્તક ગાંધીજીના જીવન સ્મારક જેવું ગણાશે.' કિ. રા. સવા.

ગાંધીજીના જીવનનો અનુવાદ. અનુવાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ.  
થયેલો.

શ્રીમતી આ. પ્રસ્તાવના ...

કિ. રા. ત્રણ

રોવાદી આર્થિક યોજના : લે. આચાર્ય ... અનુ : ચંદ્રશંકર શુક્લ.  
ગાંધીજીના વિચારોને અનુસરીને આચાર્ય અમ્રવાલે આંદોલી હિંદના આર્થિક  
વિકાસની યોજના. મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રસ્તાવના સાથે. કિ. રા. સવા.

હિંદુ ધર્મ : રાધાકૃષ્ણન. અનુવાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

હિંદુ ધર્મનાં વિવિધ અંગોનું રસિક ને વિશદ નિરૂપણ કરતા પાંચ નિબંધો.  
અનુવાદકે લગભગ સાઠ શાસ્ત્રગ્રંથોમાંથી આપેલાં આધારભૂત વચનો  
ને તેના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે. કિ. રા. સવાચાર

વેદની વિચારધારા : રાધાકૃષ્ણન. અનુવાદક : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

રાધાકૃષ્ણનના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'ઇન્ડિયન ફિલોસોફી' ના ભાગ ૧ ના  
અંકરણ ૨-૩ નો અનુવાદ. મૂળ ગ્રંથોના અનેક ઉતારા ને તેના  
ગુજરાતી અનુવાદ સાથે. કિ. રા. સવાએ

યુવાનોની સંસ્કાર સાધના : શ્રી. રાધાકૃષ્ણન અનુ : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

શ્રી. રાધાકૃષ્ણને વિશ્વવિદ્યાલયો સમક્ષ વિદ્યાર્થીઓને હિદેશીને સ્વરાજ,  
શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ ઉપર આપેલા ભાષણોનો સંગ્રહ, જે અંગ્રેજીમાં  
Freedom and Culture એ નામે પ્રસિદ્ધ થયા છે. કિ. રા. દોઢ

ગાંધીજીની યુરોપયાત્રા : લે. કુમારી મ્યુરિએલ લેહ્સ્ટર અનુ : ચંદ્રશંકર શુક્લ.

ગાંધીજીના ગોળમેજી પરિષદ વખતે ગાંધીજી વિલાયત ગયેલા તે વખતના પ્રસંગ  
વર્ણનો, તથા મુલાકાતોનું રસિક વર્ણન આપતું પુસ્તક.

વેરા એન્ડ કંપની, પબ્લિશર્સ, લિમિટેડ

૩, રાઉન્ડ બિલ્ડિંગ, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

